

T.C.

**YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ'NİN
HULÂSATU'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN
ADLI ESERİNDE TEFSİR METODU**

HALİME AKKUŞ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

KASIM - 2024

YOZGAT

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ'NİN
HULÂSATU'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN
ADLI ESERİNDE TEFSİR METODU

HALİME AKKUŞ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

KASIM - 2024

YOZGAT

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Halime AKKUŞ'un hazırladığı “**Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eserinde Tefsîr Metodu**” başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri gereğince 29/11/2024 Cuma günü saat 15:00'da yapılmış, tezin onayına oy birliği ile karar verilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

Jüri Üyesi (Danışman) : Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali BİNOL

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet Sami YILDIZ

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Süleyman PAK

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../..... tarih ve sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Halime Akkuş

29/11/2024

ÖN SÖZ

Divan şâirlerinden Mahmud Abdülbâki'nin (öl. 1008/1600): “Âvazeyi bu âleme Dâvûd gibi sal/Bâki kalan bu kubbede bir hoş sedâ imiş”¹ mısraları dünyada etkili ve nitelikli yaşamın önemini anlatan vecîz ifadelerden biridir. Gök kubbeye bırakılmış sayısız sedâdan belki de en etkilisi ilmî anlamda, daha da etkilisi Kur'ân ilimleri üzerine bırakılan sedâlar olsa gerektir. Tarihin seyrine bakıldığında bilhassa Kur'ân-ı Kerîm üzerine çok kıymetli eserlerin te'lîf edildiği görülmektedir. Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), Taberî (öl. 310/923), Zemahşerî (öl. 538/1144), Beyzâvî (öl. 685/1286), Kurtubî (öl. 671/1273), Ebussuûd Efendi (öl. 982/1571) ve daha pek çok isim Kur'ân'ın tefsîri üzerine eserler yazmışlar ve hoş bir sedâ bırakmışlardır.

Yaşamı Osmanlı'nın son dönemi, Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekâbül eden Mehmed Vehbi de bu kervana katılanlardandır. Onun *Hulâsatu'l-Beyân* adlı eseri, bıraktığı âvazeyi akademik dünyaya duyurmak maksadıyla çalışmamızın temel kaynağı olarak seçilmiştir.

Tez konumun seçimi ve yazım sürecinde öncülük eden, moral, motivasyon ve her türlü desteğini her daim yanımda hissettiğim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca tezimin temel kaynağı olan *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserin 15 ciltlik Osmanlıca nüshasını baştan sona okuyup latinizesi ile mukayese etmemde yanımda olan sevgili babam İbrahim AKKUŞ'a, dua ve destekleriyle her türlü yanımda olan sevgili annem Makbule AKKUŞ'a, tezimi okuyarak tashihini yapan kıymetli arkadaşım Merve ÇOŞGUN'a ve ailemin tüm fertlerine, dualarını benden esirgemeyen öğrencilerim ve arkadaşlarıma, eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği olan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Halime Akkuş

29/11/2024

¹ Mahmûd 'Abdülbâki, *Dîvân-ı Şerîf* (b.y.: y.y., 1625), 48a.

ÖZET

DOKTORA TEZİ

KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ'NİN HULÂSATU'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNDE TEFSİR METODU

HALİME AKKUŞ

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: DOÇ DR. MEHMET ALTUNTAŞ

Konyalı Mehmed Vehbi, 1861-1949 yılları arasında yaşamış ilim ve siyaset adamıdır. Müderris, müfessir ve mebus kimliğine hâiz olan Mehmed Vehbi, ilim dünyasına çok kıymetli eserler kazandırmıştır. Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân onun en önemli eseridir. Bu çalışma, Mehmed Vehbi'nin hayatını, ilmî ve siyasî yönünü, eserlerini ve Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân adlı eserinde izlediği metodunu incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, konusu, kapsamı ele alınmış aynı zamanda izlenen yöntem, başvuru kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Mehmed Vehbi'nin hayatı ve eserleri, tefsîrini bastırma süreci anlatılmıştır. İkinci bölümde eserin genel çerçevesi üzerinde durulmuş, rivâyet ve dirâyet yönü incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise eser Kur'ân ilimleri açısından incelenmiş, Mehmed Vehbi'nin görüşleri örnekleriyle beraber kaydedilmiştir. Ayrıca bu bölümde esere yönelik tenkitler değerlendirilmiş ve Osmanlıca nüsha ile latinize arasında özet bir mukâyeseye yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise ortaya konulan bulgular analiz edilerek değerlendirilmiştir.

2024, xiii + 230 Sayfa

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Metod, Mehmed Vehbi, Hulâsatu'l-Beyân.

ABSTRACT

DOCTORATE THESIS

THE METHOD OF INTERPRETATION IN KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ'S WORK HULÂSATU'L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN

HALİME AKKUŞ

YOZGAT BOZOK UNIVERSITY
SCHOOL OF GRADUATE STUDIES
BASIC ISLAMIC SCIENCES

SUPERVISOR ASSOC. PROF. DR. MEHMET ALTUNTAŞ

Konyalı Mehmed Vehbi is a scientist and politician who lived between 1861-1949. Mehmed Vehbi, who has the identity of a professor, commentator and deputy, has contributed very valuable works to the world of science. Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Qur'ân is his most important work. This study aims to examine Mehmed Vehbi's life, his scientific and political aspects, his works and the method he followed in his work Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Qur'ân. The study consists of an introduction, three chapters and a conclusion. In the introduction part, the purpose, subject and scope of the study are discussed and information is given about the method followed and the sources used. In the first part, Mehmed Vehbi's life and works and the process of printing his commentary are explained. In the second part, the general framework of the work was emphasized and its narrative and insight aspects were examined. In the third chapter, the work was examined in terms of Qur'an sciences and Mehmed Vehbi's views were recorded with examples. In addition, in this section, criticisms of the work are evaluated and a summary comparison between the Ottoman copy and the Latin version is included. In the conclusion section, the findings were analyzed and evaluated.

2024, xiii + 230 Pages

Keywords: Tafsîr, Method, Mehmed Vehbi, Hulâsatu'l-Beyân.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU.....	ii
TEZ BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi.....	3
1.4. Literatür Araştırması.....	6
2. KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ.....	9
2.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yönetim.....	9
2.2. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlmî Hayat	11
2.3. Mehmed Vehbi'nin Doğum Yeri, Tarihi ve Ailesi.....	13
2.4. Eğitim Hayatı ve Hocaları	14
2.5. Müderrislik Hayatı	14
2.6. İkinci Meşrûtiyet Döneminde Mebus Seçilmesi.....	15
2.7. Hulâsatu'l-Beyân'ı Yazmaya Karar Vermesi ve Yazması	15
2.8. Yeniden Siyâsete Dönüşü ve Milli Mücâdeledeki Rolü.....	16
2.9. Konya'dan Mebus Seçilmesi ve Mustafa Kemal Paşa İle Görüşmeleri	17
2.10. Meclis Reisliği ve Şer'iyeye ve Evkâf Vekili Olarak Tayin Edilmesi	18

2.11. TBMM’de Türkçe Tefsîr Yazımının Gündeme Gelmesi ve Mehmed Vehbi’nin Görüşleri	18
2.12. Mehmed Vehbi’nin Vahdettin’i Hâl Fetvâsı ve Abdülmecit’in Halife Seçilmesi. 22	
2.13. Mehmed Vehbi’nin Şer’iyye Vekilliğinden Çekilip Göz Hapsinde Tutulması.....	24
2.14. Tefsîrinin Tashihi ve Tab’ Edilmesi	24
2.15. Ailesine Vasiyeti.....	25
2.16. Vefâtı ve Defnedildiği Yer	27
2.17. Karakteri	27
2.18. Eserleri	29
3. KONYALI MEHMED VEHBİ’NİN HULÂSATU’L-BEYÂN FÎ TEFSÎRİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİ’NDE TEFSÎR METODU	34
3.1. Hulâsatu’l-Beyân’da Genel Çerçeve	34
3.1.1. Sûre’ye Giriş	34
3.1.2. Âyetin Meâlini Vermesi	35
3.1.3. Yâni, Zîrâ, Çünkü, Binaenaleyh, Hâlbuki, Diyerek Âyeti İzah Etmesi	41
3.1.4. Müfessirlerin Görüşlerine Yer Vererek Açıklamayı Detaylandırması	44
3.1.5. Hulâsa Diyerek Özet Bilgi Sunması ve Müstefâd/Fevâid Cümlesi Zikretmesi45	
3.1.6. Bir Sonraki Âyete Geçerken Bağlantı Cümlesi Kurması.....	46
3.1.7. Bazı Sûrelerin Sonuna Tefsîrini Yazdığı Ortam ve Tarihle İlgili Notlar Düşmesi.....	47
3.2. Hulâsatu’l-Beyân’da Tefsîr Metodu	48
3.2.1. Hulâsatu’l-Beyân’ın Rivâyet Yönü.....	51
3.2.1.1. Hulâsatu’l-Beyân’da Kur’ân’ın Kur’ân ile Tefsîri	52
3.2.1.2. Hulâsatu’l-Beyân’da Kur’ân’ın Sünnetle Tefsîri	55
3.2.1.3. Hulâsatu’l-Beyân’da Kur’ân’ın Sahâbe Sözüyle Tefsîri	59
3.2.1.4. Hulâsatu’l-Beyân’da Kur’ân’ın Tâbi’in Sözüyle Tefsîri.....	61
3.2.2. Hulâsatu’l-Beyân’ın Dirâyet Yönü	62

3.2.2.1. Hulâsatu'l-Beyân'ın Kaynakları.....	63
3.2.2.2. Hulâsatu'l-Beyân'da Hadîs	79
3.2.2.3. Hulâsatu'l-Beyân'da Fıkıh	85
3.2.2.4. Hulâsatu'l-Beyân'da 'Akâid ve Kelâm	91
3.2.2.4.1. Mehmed Vehbi'nin Tartışmalı Bazı İtikâdî Konularda Görüşleri	93
3.2.2.5. Hulâsatu'l-Beyân'da Kırâat.....	100
3.2.2.6. Hulâsatu'l-Beyân'da Tasavvuf ve İş'arî Yorumlar	102
3.2.2.7. Hulâsatu'l-Beyân'da Ahlâk.....	106
3.2.2.8. Hulâsatu'l-Beyân'da Lügat	107
3.2.2.9. Hulâsatu'l-Beyân'da Dilbilgisi ve Belâgat.....	109
3.2.2.10. Hulâsatu'l-Beyân'da Tarih.....	114
3.2.2.11. Hulâsatu'l-Beyân'da Pozitif İlimler	115
3.2.2.12. Hulâsatu'l-Beyân'da Tıp	117
3.2.2.13. Mehmed Vehbi'nin Âyetleri Kendi Reyine Göre İzah Etmesi	118
3.2.2.14. Bazı Kelimeleri 'Arapça Mürâdifleri ile Tefsîr Etmesi.....	120
3.2.2.15. Kelimelerin Anlamlarını Dikkate Alarak Âyetleri Farklı Açılardan Tefsîr Etmesi	121
3.2.2.16. Âyetleri Yaşadığı Dönemin Güncel Olaylarıyla İrtibatlandırması.....	122
3.2.2.17. Âyetleri Temsîli Anlatımla Açıklaması	124
3.2.2.18. Âyetleri Atasözleri, Özlü Sözler ve Deyimlerle Açıklaması	125
4. HULÂSATU'L-BEYÂN'DA KUR'ÂN İLİMLERİ	129
4.1. Hulâsatu'l-Beyân'da Âyet Sayıları.....	131
4.2. Hulâsatu'l-Beyân'da Sûrelerin Mekkî-Medenî Oluşu.....	133
4.3. Hulâsatu'l-Beyân'da Sûrelerin İsimleri	138
4.4. Hulâsatul-Beyân'da Sebeb-i Nüzûl	139
4.5. Hulâsatul-Beyân'da Aksâmu'l-Kur'ân	148

4.6. Hulâsatu'l-Beyân'da Nâsîh-Mensûh.....	151
4.7. Hulâsatu'l-Beyân'da Muhkem-Müteşâbih	156
4.8. Hulâsatu'l-Beyân'da Umûm-Husûs.....	165
4.9. Hulâsatu'l-Beyân'da Mutlak-Mukayyed	167
4.10. Hulâsatu'l-Beyân'da Müşkilü'l-Kur'ân.....	169
4.11. Hulâsatu'l-Beyân'da Mübhemler	170
4.12. Hulâsatu'l-Beyân'da İcmâl-Tafsîl/Mücmel-Mübeyyen	172
4.13. Hulâsatu'l-Beyân'da Tekrâru'l-Kur'ân	175
4.14. Hulâsatu'l-Beyân'da Münâsebetu'l-Kur'ân	177
4.15. Hulâsatu'l-Beyân'da Garîbu'l-Kur'ân.....	180
4.16. Hulâsatu'l-Beyân'da Vucûh-Nezâir	182
4.17. Hulâsatu'l-Beyân'da Kısâsu'l-Kur'ân	184
4.18. Hulâsatu'l-Beyân'da İ'câzu'l-Kur'ân	187
4.19. Hulâsatu'l-Beyân'da Sayılar.....	188
4.20. Hulâsatu'l-Beyân'da Emsâlü'l-Kur'ân/Durûb-u Emsâl	189
4.21. Hulâsatu'l-Beyân'da Fedâilu'l-Kur'ân.....	191
4.22. Hulâsatu'l-Beyân'da İsrâiliyyât.....	193
4.23. Bazı Âyetler Bağlamında Sorulan Sorulara Cevapları	196
4.24. Mehmed Vehbi'nin Tefsîrine Yönelik Tenkitler	196
4.25. Hulâsatu'l-Beyân'ın Osmanlıca Baskısı ve Latinizesinin Mukâyesesi	200
5. SONUÇ.....	204
6. KAYNAKÇA	209
EKLER	222
Ek – 1. Mehmed Vehbi Fotoğrafları.....	222
Ek - 2. 1908 Osmanlı Mebusan Meclisi	223
Ek- 3. TBMM Açılışı ve Vekiller.....	224

Ek - 4. Mehmed Vehbi'nin Kabri	225
Ek - 5. Hulâsatu'l-Beyân ve Mehmed Vehbi'nin El Yazmasından Örnekler.....	227

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo

Sayfa

Tablo 1.1. Osmanlıca nüsha ile latinize arasındaki farka örnek kelimeler 202

KISALTMALAR LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.s.	: Aleyhi's-selâm
bk.	: Bakınız
b.	: bin
bt.	: binti
b.y.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
Öl.	: Ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
yy.	: Yayın yeri yok

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Araştırmamızın konusu Konyalı Mehmed Vehbi'nin hayatı ve *Hulâsatu'l-Beyân* adlı tefsîrinin metod ve muhtevasını kapsamaktadır. Çalışmada Mehmed Vehbi'nin yaşadığı dönemin siyâsî ve ilmi açıdan özellikleri, doğumu, eğitimi, müderrislik yılları, meşrûtiyet döneminde meclise girişi, milli mücâdeledeki rolü, tefsîr yazma süreci, ilk TBMM'de aldığı görevler ve meclisteki yetkinliği, Şer'îye ve Evkâf Vekilliği, Sultan Vahdettin'in hâl fetvâsı, tefsîrini bastırma süreci, ölümü, vasiyeti, karakteri ve eserleri hakkında Müellif'i tanımayı amaçlayan bilgilere yer verilmiştir.

Dînî alanlarda “zamanının üstadı” olarak bilinen Mehmed Vehbi'nin pek çok kaynaktan faydalanarak te'lif ettiği geniş bir hacme sahip *Hulâsatu'l-Beyân* pek çok açıdan incelenmesi gereken kıymetli bir eserdir. Bu çalışmada *Hulâsatu'l-Beyân*'ın tefsîr usûlü ve Kur'ân ilimleri açısından metodu ele alınmıştır. Öncelik olarak *Hulâsatu'l-Beyân* hakkında genel bir kanaat oluşturmak maksadıyla Mehmed Vehbi'nin izlediği metod, sûreye giriş, âyet meâlini vermesi, kendine özgü kısa açıklamaları, kaynaklara atıf yaparken sunuş tarzı, değerlendirme ve sonuç cümleleri, sûreyi nerede ve ne zaman bitirdiğine dair düştüğü küçük notlar örnekleriyle beraber anlatılarak bir çerçeve çizilmiştir. *Hulâsatu'l-Beyân*'ın rivâyet yönü incelenirken Mehmed Vehbi'nin âyetleri âyet, hadîs, sahâbe kavli ve tâbi'în müfessirlerin görüşlerine müracaat ederek nasıl yorumladığı ortaya konulmuştur. Dirâyet açısından Mehmed Vehbi'nin başvurduğu kaynaklar, hadîs, fıkıh, 'akâid, kelâm, lügat, kırâat, ahlâk, tasavvuf, dilbilgisi, tarih, tıp, bilimsel veriler yönünden incelenmiş, benimsediği ve reddettiği görüşler ortaya konulmuştur. Bütün bunların yanı sıra kendine özgü yorumları, âyetleri yaşadığı ortamla irtibatlandırması, atasözleri ve deyimler kullanarak âyetleri yorumlaması gibi yönleri örnekleriyle anlatılmıştır.

Kur'ân ilimleri kapsamında ise Mehmed Vehbi'nin sûre isimleri, âyet sayıları, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, tekrarlar, mutlak-mukayyed, umum-husus, müşkil, mübhem, mücmel gibi konularda görüşleri ve yorumları ele alınmıştır. Ayrıca *Hulâsatu'l-Beyân*'a yönelik eleştiriler gerekçeleriyle beraber incelenmiştir. Bununla beraber *Hulâsatu'l-Beyân*'ın 1340-1343 yılları arasında Osmanlı Türkçesi olarak basılmış nüshası ile 1966 yılında latin harflerine çevrilerek basılan nüshası mukâyese edilmiş aradaki farklar örnekleriyle beraber kaydedilmiştir.

Nihai olarak Mehmed Vehbi'nin hayatı ve tefsîri üzerine yaptığımız çalışma neticesinde elde edilen bulgular değerlendirilmiş, *Hulâsatu'l-Beyân*'ın tefsîr metodu açısından ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur. Ayrıca *Hulâsatu'l-Beyân*'ın farklı açılardan çalışılması gereken çok yönünün olduğu tespit edilerek akademik dünyaya bu hususta önerilerde bulunulmuştur.

1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Kur'ân-ı Kerîm, nüzûlünden günümüze nice müfessir tarafından tefsîr edilmiştir. Müfessirlerin çoğunun eserlerini te'lîf ederken izlediği yöntem genel hatlarıyla tefsîr usûlü ve Kur'ân ilimleri çerçevesinde olsa da her müellifin kendine özgü yöntemi bulunmaktadır. Müelliflerin yazım tarzı, yorum şekli, atıf yaptığı kaynaklar, aynı minvalde yazılmış diğer eserlerle aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar müelliflerin kalemlerinin ana hatlarını ortaya çıkarmakta dolayısıyla eserlerin karakteristik ve ilmî yönü görünür hale gelmektedir. Eserlerin metodu üzerine yapılan çalışmalar, te'lîf edilmiş eserleri ve müelliflerini tanıma açısından önem teşkil etmektedir. Müellifler ve te'lîf ettikleri eserler itibariyle tanıtılmayı ve incelenmeyi bekleyen pek çok eser mevcuttur. Bunlardan bir tanesi de döneminin etkili isimlerinden Mehmed Vehbi ve *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsîridir.

Mehmed Vehbi, siyâsi ve ilmî kariyere sahip, önemli hizmetlerde bulunmuş, kıymetli eserler vermiş mümtaz bir kişiliktir. O, savaşların, karışıklıkların, ekonomik sıkıntıların had safhada olduğu bir dönemde yaşamıştır. Buna rağmen hayatının her döneminde üzerine düşen vazifeyi yapmaktan geri durmamıştır. Hem Osmanlı Mebûslar Meclisi'nde hem de TBMM'de mebûsluk ve Şer'îye ve Evkâf Vekilliği ile devletin önemli kademelerinde görevler üstlenmiş, kritik kararlara imza atmıştır. Müderrislik, Hukuk Mektebi hocalığı ile talebeler yetiştirip, eserler ve makaleler yazarak ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. Onun Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldığı *Hulâsatu'l-Beyân* adlı eseri halk tarafından tutulan ve okunan tefsîrlere arasında sayılmıştır. Bununla beraber hem yaşadığı dönemde hem de sonraki zamanlarda eleştirilerden de nasibini almıştır.

Mehmed Vehbi, çok yönlü bir kişiliği, siyâset ve ilmî anlamda önemli bir yeri olmasına rağmen kendisi ve eserleri hakkında yapılan çalışmalar yüksek lisans tezleri ve birkaç makaleden öteye geçmemiştir. Eser üzerinde yapılan tezler ve makaleler incelendiğinde sadece latinize edilmiş nüsha üzerinden sığ bir araştırma yapıldığı görülmektedir. Eserin

orjinal Osmanlı Türkçesi ile basılmış nüshası kolaylıkla bulunabilir olmasına rağmen latinize nüsha üzerinden yüzeysel incelemeyle geçiştirilmesi, eseri ve Müellif'ini hak ettiği noktaya taşımaktan uzaklaştırmıştır. Yapılan çalışmalarda kapsam itibariyle de eksikler olduğu görülmüş, eserin derinlemesine incelenmediği tespit edilmiştir. Bununla beraber övgü ve tenkit noktasında birbirini tekrar eden cümlelere rastlanmıştır. Ayrıca eserin latinize nüshası Osmanlı Türkçesi ile basılmış nüsha ile mukâyese edildiğinde pek çok yazım hatası olmasının yanısıra Mehmed Vehbi'nin bazı notlarının aktarılmadığı görülmüştür. Bütün bu mezkûr sebepler gözönünde bulundurulduğunda eserin orjinali üzerinden etraflıca incelenmeye ihtiyacı bulunmaktadır. Mehmed Vehbi'nin hayatının farklı yönleriyle, eserinin ise metod muhteva ve Kur'ân ilimleri açısından tanıtmanın yanı sıra, Müellif'in tercüme teknikleri, izlediği yöntem, düşünce dünyası, kabulleri ve reddiyeleri, kendinden sonrakilerin hakkındaki kanaatlerini ortaya koymak ve latinize nüsha ile Orjinal nüsha arasındaki farkları tesbit etmek nihai amacımızdır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi

Araştırmamızda öncelikle literatür taraması yapılmış Mehmed Vehbi'nin hayatı, eserleri ve çalışmamızın temel kaynağı olan *Hulâsatu'l-Beyân* üzerine yapılan çalışmalar tespit edilmiştir. Mehmed Vehbi'nin hayatı hususunda ilk kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış, bilhassa kendi kaleminden yazdığı biyografisi bu hususta yol gösterici olmuştur. Bununla beraber hayatı ve yaşadığı dönem hakkında bilgi derlemek amacıyla *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Hakkı Dursun Yıldız tarafından yazılan 1989'da İstanbul'da Çağ Yayınları tarafından yayımlanan *Büyük İslam Tarihi*; Enver Ziya Karal tarafından yazılan Ankara'da 1996'da Türk Tarih Kurumu Basımevi'nin yayımladığı *Osmanlı Tarihi*; İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından kaleme alınan 1984'te Ankara'da Türk Tarih Kurumu Basımevi'nin yayımladığı *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*; Veli Ertan - Hasan Küçük tarafından hazırlanan 1976'da İstanbul'da Türdav Basım'ın yayımladığı *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*; A. Vehbi Vakkasoğlu'nun yazdığı 1987'de Anahtar Yayınları tarafından neşredilen *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*; Mahir İz'in kaleme aldığı İstanbul'da 1975'te İrfan Yayınevi tarafından yayımlanan *Yılların İzi*; Cemal Kutay'ın Ankara'da Diyanet İşleri başkanlığı tarafından yayımlanan *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları* adlı eseri; M. Ertuğrul Düzdağ'ın yazdığı 2021'de İstanbul'da Gonca Yayınları'nın neşrettiği *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıraları*; Hasan Hüseyin Ceylan'ın Ankara'da 1995'te Rehber Yayınları'ndan

çıkan *Büyük Oyun* adlı kitabı ile bu hususta yazılan tezler ve makaleler başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır.

Eserin muhtevası ve metodunu incelemek için orjinal kaynak olması bakımından, *Hulâsatu' Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ın 1340-1343 yılları arasında İstanbul Şehzâdebaşı'nda Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası tarafından bastırılan Osmanlıca nüshası ile yine 1966'da İstanbul'da Üçdal Neşriyât tarafından yayımlanan latinize nüshaları kullanılmıştır. Ayrıca tefsîr usûlü, Kur'ân ilimleri, hadîs ve tefsîr kaynakları minvalinde ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân*, es-Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân*, ez-Zehbî'nin (öl. 748/1348) *et-Tefsîru'l-mufessirûn*, Katâde'nin (öl. 117/735) *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, İbn Şihâb ez-Zührî'nin (öl. 124/742) *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, el-Kurtubî'nin *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Nevâsihu'l-Kur'ân*, Hibetullâh b. Selâme'nin (öl. 410/1019) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, el-Vâhidî'nin (öl. 468/1076) *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*, es-Sekafî'nin (öl. 708/1308) *el-Burhân*, el-Herevî'nin (öl. 481/1089) *Fezâilu'l-Kur'ân*, ez-Zerkânî'nin (öl. 1367/1948) *Menâhilu'l-'irfân*, İbn Teymiye el-Harrânî'nin (öl. 728/1328) *Mukaddimetu fî 'usûli't-tefsîr*, Mucâhid'in (öl. 103/721) *Tefsîru Mucâhid*, Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân ve el-Vucûh ve'n-nezâir*, et-Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*, er-Razî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*, Beyzâvî'nin (öl. 685/1286), *Envâru't-tenzîl*, ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*, en-Nesefî'nin (öl. 710/1310) *Medâriku't-tenzîl*, en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 730/1329 [?]) *Garâ'ibu'l-Kur'ân*, en-Nahcuvânî'nin (öl. 920/1514 [?]) *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, Ebussuûd'un (öl. 982/1574) *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, el-Hâzin'in (öl. 741/1341) *Lubâbu't-te'vîl*, el-Kurtubî'nin (öl. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Bursevî'nin (öl. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*, Elmalılı'nın (1878-1942) *Hak Dîni Kur'ân Dili*, el-Buhârî'nin (öl. 256/870) *Sahîhu'l-Buhârî*, et-Tirmizî'nin (öl. 279/892) *Sunen*, Kâdî 'Îyâz'ın (öl. 544/1149) *eş-Şifâ'*; lügat bağlamında el-Cevherî'nin (öl. 400/1009'dan önce) *es-Sihâh*, el-Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehzîbu'l-luga*, el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (öl. 175/791) *Kitâbu'l-'ayn*, Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhît*, İbn Fâris'in (öl. 395/1004) *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab*, Râgıp el-İsfehânî'nin (öl. V/XI yüzyılın ilk çeyreği) *el-Mufredât*, Sâhib b. Abbâd'ın (öl. 385/995) *el-Muhît fî'l-luga*, ez-Zebîdî'nin (öl. 1205/1791) *Tâcu'l-'arûs*, İbn Sîde'nin (öl. 458/1066) *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, ez-Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belâga* adlı eserlerden birincil kaynak olarak faydalanılmıştır. Bununla beraber Mehmed Sofuoğlu'nun (1923-1987) *Tefsîre*

Giriş, İsmail Cerrahoğlu'nun (1929-2022) *Tefsir Tarihi ve Tefsir Usulü*, Abdullah Aydemir'in *Tefsirde İsrâiliyyât*; meâller bağlamında Mehmed Vehbi'nin tefsirindeki kendi meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Meâli, Hasan Basri Çantay'ın (1887/1964) *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Mehmet Okuyan'ın *Kur'ân-Meâl-Tefsir* ve Şaban Piriş'in *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı* gibi bazı meâller kullanılmıştır. Kaynakça olarak kullandığımız eserlere kütüphanelerden, Ordu Gököy'de ikamet eden ve hacimli bir kütüphaneye sahip olan Mustafa Çelenk'in özel kütüphanesinden, internet archive sayfasından, şamile programından, Milli Kütüphanenin Web sayfasından ve Yazma Eserler Kurumu sayfasından ulaşılmıştır.

Yazım aşamasına gelmeden önce ilk olarak Konya musalla mezarlığında medfûn Mehmed Vehbi'nin kabri ziyaret edilerek fotoğraflar alınmıştır. Akabinde Mehmed Vehbi'nin hayatını konu edinen eserler, tezler ve makaleler taranmış, elde edilen bulgular Mehmed Vehbi'nin hayatı bölümüne kaydedilmiştir. Daha sonra *Hulâsatu'l-Beyân*'ın onbeşer ciltlik Osmanlıca ve latinize nüshası karşılaştırmalı olarak okunarak gerekli notlar alınmıştır. Metod açısından başlıklarımızı oluştururken ez-Zerkeşi'nin *el-Burhân*, es-Suyûtî'nin *el-İtkân*, Cerrahoğlu'nun *Tefsîr Usûlü*, Sofuoğlu'nun *Tefsîr Usûlü*, Muhsin Demirci'nin *Tefsîr Usûlü* eserleri yol gösterici olmuştur. Amacımız çerçevesinde konular işlenmiş sınırlarımız dışına çıkmamak için metod ve Kur'ân ilimleri minvalinde başlıklar oluşturmaya özen gösterilmiştir. Her konu başlığının giriş bölümünde ilgili konuda lügat ve kavramsal yön ortaya konularak Mehmed Vehbi'nin yorumuna geçilmiş böylelikle Müfessir'in yorumu/düşüncesi ile konu arasında bütünlük, benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilmesi hedeflenmiştir. Mehmed Vehbi'nin kaynakları incelenirken müelliflerden kısaca bahsedilmiş ayrıca verdiğimiz örnekler çerçevesinde Mehmed Vehbi'nin alıntı yaptığı kısım ile ilgili kaynaktaki kısım karşılaştırma yapılarak dipnotta belirtilmiştir. Osmanlıca ve latinize arasındaki farkları göstermek amacıyla bazı örneklerin yer aldığı tabloda sayfa numaraları kelimenin hemen yanında verilmiştir. Sonuç ve değerlendirme kısmı ve kaynakça eklenerek çalışma tamamlanmıştır. Ayrıca ekler bölümüne Mehmed Vehbi'nin vesikalık iki tane fotoğrafı, 1908 Mebusan meclisi, ilk TBMM açılışını gösteren fotoğraf, Mehmed Vehbi'nin kabrinin fotoğrafı ve ve el yazması *Hulâsatu'l-Beyân*'ın birkaç sayfasının fotoğrafı eklenmiştir. Ayrıca dipnotlarda Mehmed Vehbi'nin tefsiri *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Hulâsatu'l-Beyân* şeklinde ve diğer uzun isimli eserler de kısaltılarak gösterilmiştir.

1.4. Literatür Araştırması

Mehmed Vehbi'nin hayatı ve *Hulâsatu'l-Beyân* üzerine ilk yapılan çalışma eserin latin alfabesine çevrilmesidir. Mümin Çevik ve ekibi tarafından Latin alfabesine çevrilen nüsha 1966-1969 yıllarında Üçdal Neşriyat tarafından Ahmet Sait Matbaası'na bastırılmıştır. Normalde 15 cilt olan esere sonradan fihrist eklenerek cilt sayısı 16'ya çıkarılmıştır. *Hulâsatu'l-Beyân*'ın metodu üzerine ise yapılmış iki adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi merhûm Remzi Ateşyürek tarafından 1994'te Samsun 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Tefsîrdeki Metodu" adlı yüksek lisans tezi, ikincisi İzzettin Pak'ın 2007'de Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsîrdeki Metodu" adlı yüksek lisans tezidir. Ateşyürek çalışmasında tefsîrin kaynakları, rivâyet yönü başlığı altında Kur'ân'ın Kur'ân'la, hadîsle, sahâbe ve tâbi'în kavliyle tefsîri, nüzûl sebebi, nesh ve kıssalar konularına değinmiştir. Dirâyet yönü başlığında da hadîs, fıkıh, kelâm, ahlâk, lügat, nahiv, kıraât ilimleri, muhkem-müteşâbih, emsâl, mecâz, kinâye, isrâiliyyât gibi konulara yer vermiştir. Pak ise çalışmasında Ateşyürek'ten farklı olarak mücmel-mübeyyen, icâzu'l-Kur'ân, vucûh-nezâir ve halku'l-Kur'ân konusunu ilave ederek incelemiştir. Bununla beraber iki araştırmacının bölüm başlıkları farklılık arz etmektedir. Pak'ın, Ateşyürek'in çalışmasına nazaran daha detaylı çalıştığı imla kurallarına özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak her iki tezde de eserin latinizesi üzerinden çalışıldığı ve eserin orjinaline bakılmadığı görülmektedir. Kaynakçaları da bunu te'yit etmektedir. Bunların yanı sıra eser üzerine yapılmış diğer yüksek lisans tezleri konu bazlı olarak çalışılmıştır. Nevzat Murat, 2017'de Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Konyalı Mehmed Vehbi'nin Hülâsatu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı eserinde Esbâbu'n-Nüzûl'e Yaklaşımı" adlı yüksek lisans tezinde Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde mevcut olan sebab-i nüzûller tespit edilmiştir. Semra Kılıç, 2019'da Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Konyalı Mehmed Vehbi'nin Hulâsatu'l-Beyân Adlı Tefsîrinde Hristiyanlık", adlı yüksek lisans tezinde Mehmed Vehbi'nin Hristiyanlar üzerine görüşlerini incelemiştir. Çalışmada Hz. Meryem, Hz. 'Îsâ, İncil, Hristiyanlıktaki bazı kavramlar, Hristiyanlarla ilişkiler gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayten Turhan, 2019 yılında Elazığ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Mehmed Vehbi Efendi'nin Âyetleri İşâri Tefsîr Metodu" adlı yüksek lisans tezinde Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde değindiği tasavvufî görüşlerini incelemiştir. Narin Yavuz tarafından hazırlanan

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde "Kadınlara İlgili Hükümler Açısından Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Sait Şimşek Tefsirleri" adlı yüksek lisans tezinde kadınlara özel durumlar, giyim-kuşam, evlilik, boşanma, şahitlik gibi konular mukâyeseli olarak ele alınmıştır. Muhammed Güleç tarafından hazırlanan Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'da Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları" adlı yüksek lisans tezinde Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde değindiği savaşlar, mücadeleler, devlet yönetimi, Avrupa'nın ülkeye etkisi gibi konularda görüşlerini incelemiş, Müfessir'in yorumlarını siyâsi açıdan değerlendirmiştir. Harun Turanoğlu 2014 yılında hazırladığı Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Ulûhiyyet Anlayışı" adlı yüksek lisans tezinde Allah'ın sıfatları, Allah'ın görülmesi, Allah'ın kullarına teklifi gibi konuları incelemiştir. Bu tezde Müfessir'in '*Akâid-i Hayriye*' adlı eseri başta olmakla beraber *Hulâsatu'l-Beyân*'dan da faydalanılmıştır. İbrahim Şafak tarafından 2019 yılında Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Kelâmî Görüşleri" adlı yüksek lisans tezinde Mehmed Vehbi'nin ulûhiyyet, nübüvvet, âhiret konuları hakkındaki görüşleri ortaya konulmuştur. Ayrıca bazı kelâmî ve ictimâî konular da çalışmada yer almıştır. Şafak çalışmasını Mehmed Vehbi'nin eserleri, bazı tez ve makaleler minvalinde oluşturmuştur. *Hulâsatu'l-Beyân* da kaynakları arasında yer almıştır. Hacer Sezek tarafından 2022 yılında Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlanan "Nesh anlayışında Mehmet Sait Şimşek ile Konyalı Mehmet Vehbi'nin mukayesesi" adlı yüksek lisans tezinde bazı âyetler bağlamında Mehmed Vehbi ve Merhum Sait Şimşek'in (1951-2024) görüşleri karşılaştırılmıştır. Arslan Karaoğlu tarafından 2011 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'âniyye ve Muhammed Ali es-Sâbunî'nin Revâi'u'l-Beyân Adlı Eserinin Mukayesesi" adlı yüksek lisans tezinde Mehmed Vehbi'nin önemli bir eseri olan *Ahkâm-ı Kur'âniyye* esas alınmıştır. Bununla beraber Tez'de Mehmed Vehbi'nin hayatından kısaca bahsedilmiştir. Bunların haricinde Remzi Ateşyürek Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde "Mehmed Vehbi Efendi", İsmet Ersöz de "Hulâsatu'l-Beyân" maddelerini yazmıştır. Veli Ertan, 1969 Ocak-Şubat Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi'nde yayımlanan "Tarihte Şer'îye ve Evkâf Vekilleri" başlıklı yazısında Mehmed Vehbi'den de bahsetmiştir. İrfan Görkaş'ın "Bolvadinli Ahmet Fevzi Efendi ve Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin İcazetnamesi" başlıklı yazısı Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmıştır.

Görüldüğü üzere Mehmed Vehbi'nin hayatı ve eseri *Hulâsatu'l-Beyân* üzerine yapılan çalışmalar kapsam itibariyle yetersiz ve hepsi de eserin latinizesi üzerindedir. Bizim çalışmamız *Hulâsatu'l-Beyân*'ın Osmanlıca nüshası üzerinden olup yapılan diğer çalışmalardan daha kapsamlıdır. Ayrıca çalışmamız, Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde gün yüzüne çıkmamış, müstakil bir meâş olarak meâller arasına dâhil edilmemiş ona özgü bir meâli olduğuna vurgu yapılması, *Hulâsatu'l-Beyân*'ın 20. yüzyılın başlarında üstelik Osmanlı Türkçe'si ile yazılmış ilk tefsîr olması ve Mehmed Vehbi'nin arzu etmesine rağmen Şer'îye ve Evkâf vekilliği adına bastırılmamış olmasına dikkat çekilmesi, latinize nüsha ve Osmanlıca nüsha arasındaki farkların ortaya konulması, Mehmed Vehbi'ye ve eserine yöneltilen tenkitlerin tesbit edilmesi, diğer tezlerde işlenmemiş pek çok konunun ortaya konulması hususlarında diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

2. KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ

Konyalı Mehmed Vehbi'nin yaşadığı dönem 1861-1949 yıllarını kapsar. Onun dönemi devletin siyâsî ve yönetim durumu açısından iki döneme ayrılır. Zira Mehmed Vehbi'nin hayatının yaklaşık 62 yılı Osmanlı'nın son dönemine, son 26 yılı da Cumhuriyet dönemine tekâbül etmektedir. Bu açıdan bakıldığında hem siyâsî hem de ilmî anlamda etkin bir karakter olan Mehmed Vehbi'nin hayatı konum ve zaman açısından kritik bir dönemdir. O, bir devletin yıkılışına şahitlik ederken diğer taraftan yeni bir devletin kuruluşunda aktif rol almıştır. Yerine göre dershanede bir müderris, ilmî çalışmalarını satırlara döken bir müellif, yerine göre de devletin üst makamlarında sözü geçen bir siyasetçi olmuştur. Bu sebepten o ve eseri hakkında gerçek bir kanaate sahip olmak için onun yaşadığı ortamı, siyasetçi ve müderris kimliği olması hasebiyle siyâsî ve ilmî açıdan incelemek yerinde olacaktır. Burada daha görünür bir tablo çizmek açısından o döneme gelinceye kadar siyaset ve ilmi alandaki değişim kısaca ele alınacaktır.

2.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yönetim

Söğüt ve Domaniç'e yerleşmiş bir uç beyliği iken Osman Bey (öl. 724/1324) tarafından 1299'da kurulan Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmet'in (öl. 886/1481) 1453'te İstanbul'u fethetmesiyle bir imparatorluk haline dönüşmüş, II. Bayezid, (öl. 918/1512) Yavuz (öl. 926/1520) ve Kanunî (öl. 974/1566) dönemlerinde en parlak zamanlarını yaşamıştır. Üç kıtaya hükmederken daha sonraki dönemlerde gerileme ve duraklama sürecine giren imparatorluk, pek çok iç ve dış etken sebebiyle 19. yy'da çöküş aşamasına kadar gelmiş, bunu 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya savaşındaki yenilgisi ve topraklarının İtilaf devletleri tarafından paylaşılması takip etmiştir. Anadolu'da başlatılan büyük kurtuluş seferberliği ile işgalden temizlenmiş, akabinde Ankara'da kurulmuş olan TBMM hükümeti tarafından 1 Kasım 1922'de zaten hâkimiyet olarak hiçbir etkisi olmayan saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi ile yeni bir devlet kurulmuştur.²

Yaklaşık 600 yıllık bir tarihe sahip imparatorluğun bu kadar uzun ömürlü olmasının temelinde elbetteki güçlü bir yönetim sistemine sahip oluşu yatmaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yönetim sürecine genel hatlarıyla bakıldığında dahi çizgileri güçlü bir

² Feridun Emecen, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/487-496; Kemal Beydilli, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/496-502.

yönetim portresini görmek mümkündür. Bu meyanda genel bir tablo çizmek istersek Osmanlı Devleti'nin yönetsel sürecini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Kuruluş döneminde, yönetimde eski Türk töresine uygun aşiret usulleri uygulanırken daha sonraları istişâreyi de dikkate alan dîvân adı verilen meclis kurulmuştur. Bizzat padişahın başkanlığında toplanan divanda idarî ve örfî işlerle veziriazam, arazi işleri ile nişancılar, hukukî işler ile kadıaskerler ve malî işler ile defterdarlar ilgilenirdi.³ İlk kurulduğu zamanlarda her gün toplanan divan zaman içerisinde toplantı sayısı aşama aşama azalmış, 18. yüzyılın sonlarına doğru üç ayda bir ikinci divanı adı altında toplanmaya başlamış olup artık bu aşamada eski ehemmiyeti de kalmamıştır. Bunun neticesinde öteden beri uygulanagelen kubbealtı toplantıları ve vezirleri usulü yerini vekiller heyetine bırakmıştır. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra söz konusu vekiller tayin yoluyla görev başına getirilmiştir. Bir süre sonra da bahriye, dâhiliye, hâriciye gibi nazırlıklar/bakanlıklar kurulmuş ve bu usul eserini incelemiş olduğumuz Mehmed Vehbi'nin yaşadığı döneme tekâbül eden Meşrutiyetin ilanına kadar devam etmiştir.⁴

Padişahın mutlak otoritesinin sınırlandırılması gayesini taşıyan Meşrutiyetin 1876'da dönemin Padişahı II. Abdülhamit (1842-1918) tarafından ilan edilmesi ile devlet yapısında Meclis-i Umûmî'yi oluşturan Meclis-i Â'yân ve Meclis-i Meb'ûsan isminde iki organ meydana gelmiştir.⁵ Bunlardan Meclis-i Â'yân üyeleri padişah tarafından tayin edilirken⁶ Meclis-i Meb'ûsan üyeleri halk tarafından seçiliyordu.⁷ Bu yönetim iki dönem çalıştıktan sonra 1878 yılında tatile girmiş aradan 30 yıl geçtikten sonra 1324/1908 yılında Abdülhamit tarafından Meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir.⁸ Ancak İttihatçıların etkin çabaları neticesinde 27 Nisan 1909'da Abdülhamit tahttan indirilerek yerine V. Mehmed Reşat(1844-1918) çıkarılmıştır. Fakat İttihatçıların güyâ devleti kurtarma

³ Hakkı Dursun Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, tsh. Yılmaz Daşçioğlu (İstanbul: ÇağYayımları, 1989) 12/316-323.

⁴ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 12/316, 336-337. Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/430-432.

⁵ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 12/39-40; M. Şükrü Hanioglu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/388-399.

⁶ Ali Akyıldız, "Meclis-i Â'yân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/243-244.

⁷ Ali Akyıldız "Meclis-i Meb'ûsan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/245-247.

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 9/27-40; Mehmet Akif Aydın, "Kanûn-i Esâsî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/328-330.

meselesi adı altında izledikleri yanlış politika devletin çöküşünü de beraberinde getirmiştir.⁹

Bu dönemde bölgesel dağılmalar da artış göstermiştir. Bosna-Hersek imparatorluktan kopmuş, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Yemen, Arnavutluk, Makedonya gibi önemli bölgelerde ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bununla beraber kısa bir zaman sonra Trablusgarb ve Balkan savaşları patlak vermiş, nihayet Birinci Dünya Savaşı'nın da başlamasıyla ülke adeta bir çıkmazın eşiğine gelmiştir.¹⁰ Savaş sürecinde pek çok cephede savaşan Osmanlı Devleti ağır yenilgi almış ve savaş sonunda 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında Mondros mütârekesi imzalanmıştır. Esasında bu mütareke karakteristik olarak Osmanlı devletine son vermeyi, egemenliğini kısıtlamayı daha da ilerisi imparatorluk dışında kalan Türkiye'yi paylaşmayı hedef almıştır. Nitekim çok geçmeden Anadolu'nun pek çok yeri işgal edilmiştir. Ancak öz vatanında esareti kabul etmeyen Anadolu halkı tarafından ülkenin çeşitli yerlerinde müdâfaa-i hukuk cemiyetleri kurulmuş bu cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuku cemiyeti adı altında birleştirilip başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa (1881-1938) getirilmiştir. Bununla beraber gönüllüler her çeşit silah, teçhizat, mühimmat toplayarak Kuva-yi Milliye hareketini başlatmışlardır. Mustafa Kemal'in önderliğinde yapılan kongreler, görüşmeler, verilen büyük mücadeleler neticesinde ülke işgalden kurtarılmış ve bu süreçte 23 Nisan 1920'de TBMM, 29 Ekim 1923'te de Cumhuriyet ilan edilmiştir. Böylelikle ülke yeni bir yönetim şekline kavuşmuştur. Bu tarihten itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Atatürk yönetim, eğitim, hukuk, askeri ve daha pek çok alanda inkılaplar gerçekleştirmiştir.¹¹

2.2. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlmî Hayat

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren ilmî alana ehemmiyet göstermiş bu minvalde çok sayıda medrese ve külliye inşa edilmiştir. Bu manada ilk medrese Orhan Bey zamanında İznik'te kurulmuştur. Lala Şahin, Hüdâvendigar, Dârulhadîs, Beylerbeyi,

⁹ Abdülhamit'in tahttan indirilme süreci için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 9/75-108. Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 12/48-49, 281. Bu dönemde İttihat ve Terakkî haricinde pek çok fırka bulunmaktaydı. Diğerleri hakkında geniş bilgi için bk. Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 12/65-83.

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 213-231, 234-254, 258-265, 355-365.

¹¹ Kazım Öztürk, *Türk Parlemanto Tarihi* (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 1993), 2/21-351; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 9/559-561; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 12/284-286; Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/196-200; Cemil Öztürk, "Mondros Mütarekesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/271-273; Cevdet Küçük, "Millî Mücadele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/76-83.

Sahn-ı Seman, Süleymaniye Medreseleri ve daha pek çok medrese Osmanlı sultanları tarafından yaptırılmıştır. Bununla beraber hükümdarlar haricinde diğer devlet adamları da kendi adlarını taşıyan medreseler inşa ettirmişlerdir. İnşâ edilen bu medreselerde genel olarak fıkıh, hadîs, kelâm, tefsîr, mantık, belâgat, lügat, sarf, nahiv, hendese, hesap, astronomi, felsefe gibi dersler okutulmuştur. Medreselerde her dönem dînî ve müsbet ilim minvalinde pek çok âlim yetişmiştir. Şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf, kadılar, müderrisler, nâibler, müftüler, imam, hatipler gibi kişiler bu inşa edilen medreselerde yetişmiştir. Osmanlı devlet yapılanmasında üç temel meslek grubundan ilmiye sınıfının içinde yer alan bu kişiler eğitim süresince medreselerde ücretsiz eğitim alır, ihtiyaçları giderilir, medreseyi tamamlayanlar ise mülâzemet sırasını beklerlerdi. 16. yüzyılın sonlarına doğru devlet yapısındaki duraklamalar ilmî platformda da etkisini göstermiş, medreseler eski kalitesini kaybetmeye başlamıştır. İلميye sınıfının çocuklarına onbeş yaşından önce müderrislik beratı verilmesi, aklî ilimlerin terkedilmesi gibi durumlar baş göstermiştir. Netice itibariyle devlet yapılanmasındaki ıslahat çalışmaları ilmî alanda da yapılmaya başlamıştır.¹² Eğitim öğretim alanında en köklü ıslahatlara imza atan II. Mahmut (öl. 1255/1839) döneminde rüştiyeler açılmış, ilkokul zorunlu hale getirilmiş, ilk tıbbiye açılmış, ilk resmi gazete çıkarılmış, yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. İlimle beraber pek çok alanı etkileyen Tanzimattan sonra ıslahatların önemi bir kez daha yinelenmiştir. II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise kaza ve kasabalar da dahil olmak üzere pek çok yerde bilhassa Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde okullar yaptırılmıştır. İlkez öğretmen yetiştirilmesi için Darulmuallimin okulları açılmıştır. Bununla beraber Hendese-i Mülkiye Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi gibi okulların açılması da o dönemde eğitim öğretim alanında yer alan gelişmelerdendir.¹³ Cumhuriyet ilan edildikten sonra Tevhid-i Tedrîsat Kanunu ile de tüm eğitim kurumları tek çatı altında birleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin eğitim ve ilmî anlamda süreci menfi ya da müsbet değişiklikler gösterse de her dönemde medreselerde okullarda her alanda çok sayıda âlim yetişmiştir. Osmanlı'nın en buhranlı zamanları diyebileceğimiz son dönemlerinde dahi kıymetli eserler bırakan ilim adamları bulunmaktadır. Çalışmamıza konu olan Mehmed Vehbi

¹² İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, *Osmanlı Devletinin İلميye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 1-3, 19-23, 37-43, 67-81; 87-90; Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 409-419; Mehmet İpşirli, "İلميye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/141-145.

¹³ Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, 12/455-486; Kemal Beydilli, "Mahmud II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/352-357.

Efendi bunlardan bir tanesidir. Yine aynı dönemde Muhammed Hamdi Yazır,¹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1884-1971),¹⁵ İzmirli İsmail Hakkı Efendi (öl. 1869-1946),¹⁶ Hasan Basri Çantay,¹⁷ Ömer Rıza Doğrul (öl. 1893-1952)¹⁸ gibi isimler ilim dünyasına kıymetli eserler bırakmışlardır.

2.3. Mehmed Vehbi'nin Doğum Yeri, Tarihi ve Ailesi

Bir şahsiyetin hayatını en doğru şekilde kendi cümlelerinden öğrenebiliriz. O da ancak hayattaysa kendisiyle birebir görüşme, hayatta değilse biyografisi sayesinde mümkün olabilir. Mehmed Vehbi'nin biyografisi hicri 1340-1343 yılları arasında Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası tarafından basılan *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinin son cildinde yer almaktadır. Bu ciltte Mehmed Vehbi Efendi, ailesi haricinde hayatının siyâsî ve ilmî anlamdaki tüm dönemlerini kronolojik olarak bizzat sıralamıştır. Söz konusu biyografisi başta olmak üzere diğer kaynaklardaki veriler ışığında Mehmed Vehbi'nin hayatını şu şekilde tedvîn edebiliriz:

Mehmed Vehbi'nin söylemine göre; menşei Konkul'dur. Konkul, evvelce Konya vilâyetine merbût/bağlı bir kaza iken daha sonraları kazalığı ilgâ/iptal olunan, yine onun döneminde Karaman kazasına mülhak Hadim nâhiyesine bağlı bir köydür.¹⁹ Şu an Hadim Konya ilinin ilçesi konumundadır.

Mehmed Vehbi, Hicrî / 'Arabî 1280, Rûmî 1278 senesinde dünyaya gelmiştir. Bu tarih Mîladî takvime göre 1861-1862'e tekâbül etmektedir. Babası meslek-i ulemadan Çelik Hüseyin Efendi, Annesi Şerife Hanım'dır.²⁰ Mehmet Vehbi, hattat Topçuzade İsmail Hakkı Efendi'nin (ö. 1335/1919) kızı ile evlenmiş bu evlilikten beş çocuğu olmuştur.²¹

¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/57-62.

¹⁵ Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/162-163.

¹⁶ Ali Birinci, "İzmirli, İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/533-535.

¹⁷ Emin Işık, "Çantay Hasan Basri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/218-219.

¹⁸ Mustafa İsmet Uzun, "Doğrul, Ömer Rıza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/489-492.

¹⁹ Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân* (Şehzâdebaşı: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1340-1343), 15/655.

²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

²¹ Hasan Yaşar "Çelik, Mehmet Vehbi (1862 - 1949)", *Konya Ansiklopedisi* (Konya: Kültür Yayınları, 2011), 2/323-324.

2.4. Eğitim Hayatı ve Hocaları

Mehmed Vehbi, tahsil hayatına 1291 senesinde başladığını söylemektedir.²² Ancak bu tarihin hangi takvime göre olduğunu belirtmemiştir. Yukarıda zikredilen tarihleri baz aldığımızda on ya da on iki yaşlarında eğitim hayatına başladığı anlaşılmaktadır.

Mehmed Vehbi, ilk olarak Hâce²³ Anbarlı Zâde Efendi'nin nezâretinde Kur'ân-ı Kerîm'i, kendi deyimiyle Kelâm-ı kadîm'i hatmetmiştir. Yine ondan tecvîdi öğrenmiş ve bazı ilmihâl kitaplarını okumuştur. 1293 senesinde diğer hocası Hâce Tomakzâde Mehmed Efendi'den Arapça'nın temel kitapları olan Emsile ve Binâ'yı okumuş, 1294'te Hâdim Medresesi'ne dâhil olmuştur. Burada İstanbul mezunlarından Hâce Hâfız Ahmed Efendi gözetiminde sarf derslerine başlamıştır. Ancak 1295-1296 yıllarında hocasının Bozkır'ın Belviran Nâhiyesi'nin Bardas karyesindeki/köyündeki medreseye müderris olarak atanması üzerine onunla birlikte oraya gitmiştir.²⁴

1297/1879 senesinde Hâdim Medresesi'ne geri dönen Mehmed Vehbi, bir yıl sonra Konya merkezde bulunan Şirvâniye Medresesi'ne gelmiştir. Burada görev yapan hocaların ders halkalarına katılmıştır. O dönem Konya Müftüsü olan Kadınhanlı Hacı Hüseyin Efendi'den *Molla Câmi*'yi okumuştur. Yine aynı medresede fıkıh ilimleri konusunda mâhir olan Tavaslı Osman Efendi'den usûl-ü fıkıh derslerine devam etmiştir.²⁵

2.5. Müderrislik Hayatı

Mehmed Vehbi, 1308 senesinde ders okutmaya başlamıştır. O zamanlar Anadolu'da ders okutmanın yevmiye usûlü icrâ edildiğini belirten Mehmed Vehbi, “inâyeti ilâhiye ile müteaddid icâzet vermeye muvâfık oldum”²⁶ demek sûretiyle müderrisliğini ve pek çok talebe yetiştirdiğini ifade etmiştir. Mehmed Vehbi, biyografisinde söz etmese de İstanbul'da dönemin en iyi teoloji fakültelerinden olan Dâru'- Hilâfe adlı medresede eğitim gördükten sonra burada en iyi dereceyle mezun olmuş ve müderrislik icâzetini almıştır.²⁷

²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

²³ Hâce: Hoca, Efendi, sâhip, muallim, aile reisi manalarına gelmektedir. Bk. Abdullah Yeğin, *İslâmî - İlmî- Edebî - Felsefî Yeni Lügat* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 143.

²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

²⁷ Sadi Irmak, *Millî Mücadelede Atatürk'ün Çevresi İlk Mücahitler* (İstanbul: Genç Yayıncılık, 1986), 175.

Göstermiş olduğu liyâkat²⁸ sebebiyle sene 1317'de Konya valisi sadr-ı esbâk/eski sadrazam Ferid Paşa merhûmun tamiratını yaptırmış olduğu Mahmûdiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir. Burada yaklaşık dört yıl tedrisat/öğretim ile meşgul olan Mehmed Vehbi, 1321'de Konya Hukuk Mahkemesi'ne âza olarak tayin edilmiştir.²⁹ 1323'te buradaki görevi nihâyete ermiş aynı yıl Hukuk Mektebine/Fakültesine vesâya/verâset ve İntikal hocası/öğretim üyesi olarak tayin edilmiştir.³⁰

2.6. İkinci Meşrûtiyet Döneminde Mebus Seçilmesi

Mehmed Vehbi'nin resmî anlamda ilk olarak siyâsete girişi ikinci meşrûtiyet dönemine tekâbül etmektedir. Mehmed Vehbi, 1324/1908 senesinde İkinci Meşrûtiyet'in ilan edilmesi ile İstanbul'da açılışı yapılan Meclis-i Mebusan'ın birinci devresinde Konya'dan mebus intihâb olmuştur. Ancak mebusluğu esnasında hiçbir fırkaya/partiye intisâb etmemiştir. Mehmed Vehbi bu tercihinin gerekçesini "Esasen fırkaya intisâb meşrebime muvafık fırka hissiyle mütehassıs olmadım, olamam"³¹ sözleriyle ifade etmektedir. 1327'te meclis fesh olunca Mehmed Vehbi, ömrü kifâyet ettikçe bir daha asla siyâsetle iştigal etmeyeceğine dair kesin bir karar vererek siyâseti bırakmıştır. Bu kararının ardından memleketi Konya'ya dönerek tekrar tadrîsâtla meşgul olmuştur.³²

2.7. Hulâsatu'l-Beyân'ı Yazmaya Karar Vermesi ve Yazması

Mehmed Vehbi, siyâseti bıraktıktan sonra Türkçe bir tefsîr yazmaya karar vermiştir. Aslında bu Türkçe tefsîr fikri çok önceden beri zihninde cevelân etmiştir. Bu niyetini gerçekleştirmek üzere eserini yazmaya başlamış, aynı dönemde seferberliğin zuhûr edip medreselerin eğitime ara vermesiyle yazım süreci hız kazanmıştır. Çünkü bu dönemde Mehmed Vehbi, tadrîsât ile meşgul olma imkânı olmadığından tüm zamanını tefsîrini yazmaya ayırmıştır. Tefsîrine hicrî 1327'de başlayıp 1331 senesinde tamamlamıştır.³³ Mehmed Vehbi, tefsîrini tamamlama sürecini Mâide sûresinin sonuna yazdığı şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Rûmî 1331 senesi Kânûnîevvelin on altıncı Çarşamba gününe tesâdüf eden 'Arabî 1334 senesi Saferülhayr'ın yirmi birinci günü ikindi ezanı okunurken bu sûre-i şerîfenin

²⁸ Veli Ertan - Hasan Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Âlimleri* (İstanbul: Türdav Basım, 1976), 83.

²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

³⁰ A. Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri* (İstanbul: Anahtar Yayınları, 1987), 104; Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/655.

³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/656.

³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/656.

³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/656.

tercemesi biavn-i Te‘âlâ hitam bulmakla bütün Kur‘ân-ı azimüşşan‘ın tercemesi de hitam bulmuştur. Şöyle ki: Tercemeye Mu‘avvizeteyn‘den başlanarak sûre-i En‘âm‘ın nihâyetine kadar terceme olunduktan sonra aşağıdan yukarıya doğru takip olunan sıra terk olunup sûre-i Fâtîha‘dan başlanarak buraya kadar terceme edilmekle en son terceme olunan sûre, sûre-i Mâide olmuş ve hüsn-ü tesâdüf olarak Kur‘ân‘da en son nâzil olan sûrenin tercemesiyle Kur‘ân-ı Kerîm‘in tamamının tercemesi de hitam bulmuştur.”³⁴

Mehmed Vehbi‘nin sözlerinden de anlaşılacağı üzere tefsîrini yazarken ilk etapta sondan başa doğru bir sıra takip etmiş En‘âm sûresi‘ni tamamladıktan sonra, Fâtîha sûresi‘nden başlayarak mushaf sırasını takip etmiş; tefsîrini en son Mâide sûresi‘ni yazarak tamamlamıştır. Ancak ekonomik durumu elvermediği için tefsîrini bitirince hemen bastıramamıştır. Tab‘ edildiği tarihe kadar eserini yanında muhafaza etmiştir.

2.8. Yeniden Siyâsete Dönüşü ve Milli Mücâdeledeki Rolü

Birinci dünya savaşı sona erince Osmanlı mağlup kabul edilmiş ve akabinde Mondros Mütârekesi imzalanmıştı. Mütâreke Osmanlı Devleti açısından ağır şartlar taşıyordu. Fırsatı kaçırmayan batılı işgalci ve sömürgeci ülkeler Anadolu‘nun muhtelif bölgelerini işgal etmekte gecikmediler. İlk olarak 16 Mayıs 1919‘da Yunanlılar İzmir‘i işgal ettiler ve Anadolu‘nun içlerine doğru ilerlemeye başladılar. Bu durum vatanın istikbâli açısından çok büyük tehlike arz ediyordu. Bu nedenle vatanın her bir ferдинin canla başla mücadele etmesi gerekiyordu. Mehmed Vehbi de bu zorlu mücadelede öncü isimlerden birisi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.³⁵ O, o dönemki vatanın ahvâlini ve kendisinin verdiği mücâdeleyi şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Vaktâki mütâreke vukû buldu. Yunan fuzûli olarak İzmir‘i işgal etti. Anadolu‘nun içlerine doğru yürümeye başladı. Kuvâ-yi Milliye Teşkilatı da şarkta Erzurum ve Sivas kongreleri ve garpta Efeler teşkilatı ile başlamış idi. Vatan tehlikeye düşmüş olmakla siyâsete karışmamak azminden rücû ile Konya‘da Kuvâ-yi Milliye lehine propagandalara ve bazı zâbitan ile görüşmeye başladım. Kuva-yi Milliye Teşkilatı‘nın menâfi-i millet iktizasından olduğunu her yerde söylemeye başlayınca ol vakit vâli bulunan Cemal Bey tarafından tarassuda başlanmış isek de ehemmiyet vermedik. Müehhiran Cemal Bey velâyet makamını terk ile firâr edince İngiliz ve İtalya mümessilleri ve bin beş yüz mütecâviz müselli İtalya askerlerinin memleketi istilâ için intizâr ettikleri fırsat hemen hulûl etmiş gibi görüyorlardı. Çünkü memleket sahipsiz ve hükümete kalmış idi. Tam o

³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 5/220.

³⁵ Ertan - Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*, 83-84; Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 105.

zamanda ahâli-yi mahliyye ve hükümette mevcûd erkân tarafından acizlerini vâli vekâletine tensip ile bir intihabnâme-i tanzîm ve bize kabûl-ü teklif edildi. Fakat hiçbir veçhile kuvve-i müdâfia olmadığı gibi Vahdettin taraftarının Kuvâ-yi Milliye aleyhine Bolşevik ile unvânıyla iftirâkçiyâne propagandaları ahalinin zihnini teşvik ediyor ve hatta İtalyanlara dehâlet fikrini de alenen ileri sürüp teşvikâta bulunuyorlar idi. İşte bu karışıklık arasında benim için yegâne silah Cenâb-ı Hakk'a itimat idi. Binaenaleyh Bismillâhi tevekkelnâ alellâh diyerek gece saat iki buçukta vekâleti kabûl ve vâli makamını işgal ettik. Âhıran Kuvâ-yi Milliye rüesâsıyla İstanbul hükümeti anlaşlıkları cihetle, İstanbul hükümeti Suphi Bey'i vâli tayin etti. Biz de velâyet makamını Suphi Bey'e teslimle çekildik.”³⁶

2.9. Konya'dan Mebus Seçilmesi ve Mustafa Kemal Paşa İle Görüşmeleri

Mehmed Vehbi, 16 Mart 1920'de İngiliz kuvvetlerinin İstanbul'u işgal etmesi üzerine vatansever bir grupla beraber Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek niyetiyle Ankara'ya gitmiştir.³⁷ Heyette Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal (1878-1969) Sinop Mebusu Rıza Nur Bey (1879-1972), Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin de (1869-1937) bulunduğunu söyleyen Mehmed Vehbi:

“Beraber Meclis tarafından Anadolu'ya işzâm olunduk ve Ankara'ya gittik. Gazi Paşa Hazretleriyle görüşüldü. Firar eden mebuslar da peyderpey gelmekte idi. Arkadaşlarım Ankara'da kaldı. Refet Paşa'nın Konya'dan getirmiş olduğu heyetle biz me'zunen Konya'ya gittik. Bir müddet ikâmetten sonra Nisan'ın yirmi üçünde Ankara'da teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'ne iltihâk ettik”³⁸ demek sûretiyle 23 Nisan 1920'de açılan ilk meclis TBMM'de görev aldığını ifade etmiştir.

Mehmed Vehbi, daha önceki siyâsî hayatında olduğu gibi burada da hiçbir partiye üye olmamıştır. Nitekim muhârebenin devam ettiği sıralarda mecliste sene başı riyâset divânı toplantısı yapılmıştır. Burada yapılan seçimde grupları yetmiş iki kişi olmasına rağmen muhâlif gruptan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey (1887-1948) yüz kırk sekiz oy almıştır. Bunun sebebi oyların çoğunun diğer gruptaki/Halk Partisi'ndeki kişiler tarafından verilmesidir. Bunun üzerine Halk Partisi, parti toplantısında herkesin reyini serbestçe söyleyebileceğine, fakat parti grubunda karar alındıktan sonra, 'parti grubu kararı' aleyhinde mecliste mebusların konuşamayacaklarına ve rey kullanamayacaklarına

³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/656.

³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/657.

³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/657.

dair disiplin kararı almıştır. Hatta bu da yeterli görülmemiş, kabînenin bütün üyelerinin partiye kaydolanması mecburiyeti kabul edilmiştir. Fakat bu karar Konya Mebusu Mehmed Vehbi Efendi tarafından reddedilmiştir. Mebusluktan istifa etmesini teklif edenlere: “Beni meclis seçmiştir o iskât eder” demiştir. Akabinde kürsüye çıkarak: “Ben bugüne kadar hiçbir partiye girmedim, bundan sonra da girmem, kula kul olmam, Allâh’a kul oldum kâfi” diyerek tarafsızlığını ve partiler üstü siyâsî bir görüşe sahip olduğunu belirterek kürsüden inmiştir.³⁹

2.10. Meclis Reisliği ve Şer‘iyye ve Evkâf Vekili Olarak Tayin Edilmesi

Mehmed Vehbi, açılan İlk mecliste meclis reisi Celâleddin Arif Bey’in üç ay müddetle izinli olarak Erzurum’a gitmesi gerektiğinden dolayı o gelinceye kadar yerine vekâleten atanmıştır.⁴⁰ Bu vazifesinin ardından meclisin ikinci senesinde Kütahya Bozoğlanlı Sakarya vadisine gelmiş olan orduyu müşâhede edip durumunu meclise arz etmek üzere on beş kişilik arkadaş grubuyla cepheye giderek bazı firkaları/bölükleri mevzîlerinde ziyaret etmişlerdir. Müşâhede edilen durum neticesinde meclisten muhârebe kararı çıkmış, harp başlamış ve yirmi bir günlük bir mücâdelenin ardından yirmi ikinci gün Yunan birlikleri hezîmete uğratılmış ve tarihe Sakarya Meydan Muhârebesi olarak geçen bu çetin mücadeleden zaferle çıkmıştır.⁴¹

Mehmet Vehbi, aynı senenin baharında Konya ahalisine ordunun erzak ihtiyacını temin etmek üzere müfettiş olarak görevlendirilmiştir. Burada yaklaşık üç buçuk ay ordunun erzakı için alışveriş işiyle görevli olan kişileri nezâret ve kontrol vazifesiyle meşgul olmuştur. Mehmed Vehbi, bu vazifeyle iştigal ederken Gazi Mustafa Kemal Paşa’dan meclisten reis vekili olduğuna dair bir telgraf almıştır. Bunun üzerine Konya’dan ayrılarak Ankara’ya gelmiştir. Daha sonra da Fevzi Paşa kabinesinde Şer‘iyye ve Evkâf Vekilliği’ne getirilmiştir.⁴²

2.11. TBMM’de Türkçe Tefsîr Yazımının Gündeme Gelmesi ve Mehmed Vehbi’nin Görüşleri

Mehmed Vehbi, müderrisliğinin yanı sıra mecliste de etkinliği olan dirâyet sahibi, olaylara objektif bakabilen, haksızlığa tahammül edemeyip hak bildiğini çekinmeden söyleyebilen bir devlet adamı idi. O konuşmalarında dönemin aktüel konularına değinmiş, aynı zamanda mecliste tartışılan mektep-medrese gibi önemli meselelerde

³⁹ Mâhir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975), 76-77.

⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/657.

⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/657.

⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/658.

düşüncelerini dile getirmiştir. Hatta bu tartışmaların birinde İslâm dinini Türkçe anlatan kaynakların olmadığı gündeme geldiğinde Mehmed Vehbi, Türkçe bir tefsîr yazdığını dile getirmiştir. Mecliste bulunanlara okumalarını, eğer beğenirlerse basılmasını teklif etmiştir. Kendisinin mali gücünün olmamasından dolayı tefsîrini bastıramadığını ifade etmiştir. Bu tartışmaların başlangıcından Mehmed Vehbi'nin Türkçe tefsîrini teklifine kadar olan konuşmaları şu şekilde özetleyebiliriz:

28 Ağustos 1922 senesinde Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti'nin bütçe görüşmelerinde Tetkikat ve Telifât-ı İslâmiye Heyeti kurma teklifi ile ilgili konuşmalarda İslâm'ın inanç ve ibâdet esaslarını açıklayacak, olası sorulara cevap verecek araştırmalar yapacak ve yayımlayacak bir ilim heyeti teklifi üzerine söz alan dönemin Şer'iyeye Vekili Abdullah Azmi Efendi konuşmasının bir bölümünde: "Asırlardan beri ihmal edilmiş olan müesseselerin yeniden imal edilmesi"⁴³ cümlesini sarf etmiştir.⁴⁴

Bu konuşmaya karşılık Edirne Mebusu Mehmed Şeref Bey (1874-1939) söz alarak: "Efendiler! Altı asrın muhteşem mevcûdiyetini omzunda taşıyan bu Türkiye Devleti, yalnız bir esasa bina edilmiştir. O da dünyada yalnızca Cenâb-ı Hakk'ın hakiki muhafızı olduğu İslam dinidir... Türkiye Büyük Millet Meclisi vekili demin burada hâzin bir lisan ile 'ihmal edilmiş ve nasılsa îmal edilmemiş bir mevcûdiyeti ben îmal etmek için sizden rica ediyorum' dediği vakit onun gözlerinden benim kalbime doğru akseden kıvılcımlarda pek acı bir elem gördüm. O ihmaldir ki, Efendiler! Ta Basra'dan Vistül kenarına, Medine'den Kafkas eteklerine kadar koca bir kıtayı bunu ihmal ettiğimiz için verdik"⁴⁵ diyerek Şer'iyeye Vekili'ne hak vermiştir. Sözlerini birkaç hususa daha değindikten sonra tamamlamıştır.⁴⁶

Ardından sırasıyla Erzurum Mebusu Nusret Efendi (1877-1930), Kırşehir Mebusu Müfit Efendi (1879-1958), Sivas Mebusu Mustafa Taki Efendi (1873-1925), Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey (1874-1942) görüşlerini dile getirmişlerdir. En sonunda Şer'iyeye Vekilinin teklifi ile âza sayısının artırılması kabul edilmiş akabinde medreselerin durumu, fetva heyetinin sayısı ve maaşlarının tesbiti konusuna geçilmiştir. Burada fetva heyetine seçilecek ilim adamlarının nitelikli, ehil olması ve bu kişilere ödenecek miktar ile ilgili tartışmalar yaşanmış, Şer'iyeye Vekili Abdullah Azmi Bey'in: "Bizde bulursak bizden, başka yerde, mesela Arabistan'da bulursak oradan getireceğiz. Fakat bizde fıkıh ve fetvâ meseleleri hariçten daha fazladır. Mesela bir ara fetvahaneye Arabistan'dan iki zât

⁴³ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 111.

⁴⁴ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 111.

⁴⁵ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 113-114.

⁴⁶ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 113-114.

getirilmişti. Bunlar bir şey yapamadılar. Çünkü onlar daha ziyade hikemiyatta, edebiyatta, hadîste yüksek adamlardır”⁴⁷ demesi üzerine söz isteyen Mehmed Vehbi:

“Efendim, Meclis gayet esaslı ve mühim bir meseleden bahsediyor. Bu herkesin tasdik edeceği bir husustur. Yalnız müftüler veyahut Fetvâ Emîni kendi reyî ile fetvâ verir gibi şeyler söylenmiştir. Hiçbir müftü kendi reyî ile fetvâ veremez. Vermez değil veremez. Refik Şevket Bey, ekseriyetle verirler mi dedi. Evet, mezhep imamlarının vermiş olduğu yerde zamana en uygun geleni ekseriyetle tercih olunabilir. Fakat ekseriyetle yeni bir mesele ihdâs edebilir mi? Haşa! Bu olamaz. Dolayısıyla Şer‘iyye Vekili Hoca Efendi’nin buyurduğu vechile, bu aranacak tetkiklerden geçecek, memleketimizde ve sair memleketlerinde tanınmış olan zatlardan seçilmesine gayret edilecektir. Hakikat bundan ibârettir. Bunun için müzâkareyi uzatmakla mana yok. Maaşlarını tespit edelim”⁴⁸ demek sûretiyle düşüncesini ortaya koymuştur.

Bu esnada söz alan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey memlekette İslâm dini konusunda yazılan kitapların yeterli olmadığını, milletin maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılayacak asrın anlayışına uygun, Batı felsefesine karşı mücadele edecek Türkçe eserler bulunmayışını gündeme getirmiştir. Boşlukta kalmış, şarkın medeniyetinden uzaklaşarak ihtiyaçlarını Batıda ve daha başka yerlerde arayan bir millet olduğumuzu söyleyerek “Bunun cevabını kim verebilir Efendiler? Mazi ölgün bir fikir bırakmış. Diğer taraftan Batıya akmak ızdırabını, ihtiyacını duymuşuz. İşte Efendiler! Ben öyle bir telifât ve tetkikât istiyorum ki inanç ve sair muamelelerde beni Batıdan müstağni buldursun”⁴⁹ diyerek konuşmasına devam etmiştir. Konuşmasının devamında bu düşüncesini ısrarla vurgulamıştır. Ancak Taki Efendi Hüseyin Avni Bey’i insafsızlıkla suçlayarak bu görüşünde onu tenkit etmiştir. “Akidemizi temsil edecek eserler pekâla vardır. İnsan ararsa bulur” diyerek sözlerini sürdürünce meclisten “Türkçe’de arayacak eserler var mı?” sesleri yükselmiştir. Bunun üzerine o: “Evet vardır. Mesela Hüseyin Cisri Efendi’nin (öl. 1845/1909) yazdığı *Risâletü’l-Hamidiye* adlı eser, Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912) merhum tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir”⁵⁰ demiştir. Buna da itirazlar olmuş ve bunların da yeterli olmadığı savunulmuştur.⁵¹

Bu tartışmaların akabinde söz alan Mehmed Vehbi, bu konudaki fikirlerini ve tekliflerini dile getirmiştir. Mehmed Vehbi, öncelikle kendisinden önce konuşulanlara cevap

⁴⁷ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 113-114.

⁴⁸ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 114-115.

⁴⁹ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 118-119.

⁵⁰ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 118-119.

⁵¹ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 118-119.

niteliğinde fikirlerini söylemiştir. Batı ilimlerini okutan hocalara büyük paralar ödendiğini fakat dînî ilimleri okutanlara hak ettikleri ücretin verilmediğinden yakınarak; esas suçun Türkçe eserler olmamasında değil, dini ilimlerin öğretilmesi ve öğrenilmesi konusunda yeterli ehemmiyetin gösterilmemesi olduğunu söyleyerek şunları ifade etmiştir: “Efendiler bir kere mesele bitsin. Paraları verelim. Efendiler her zaman kahır, lütuf karşısında olur. Rica ederim, lütfunuz nedir ki kahrediyorsunuz. Meclis’ten bu esnada ‘doğru’ sesleri yükselir. Ha Şimdi lütfunuz var; şu bütçeye 3-5 bin lira koyuyorsunuz. Bunun mükâfatını istemeye hakkınız var. Fakat bugün değil bir sene sonra... Şahsımdan bahsetmek bana fena bir şeydir. Ben Allâh’ın yardımı ile Kur’ân-ı Kerîm’in başından sonuna kadar Türkçe tefsîrini yazmışımdır, buyurun!”⁵²

Meclisten “basılmasını isteriz” sesleri yükselince Mehmet Vehbi: “Allâh’a hamdolsun, okur-yazar adamlarsınız. Alıp birer cüz okursunuz. Beğenirseniz bastırırısınız. Hiçbir şey istemem. Hep benim yazışımdır. Yine “bastırın sesleri” yükselir. Mali gücüm tahammül etmez efendim. Eser yoktur diyorlar da vardır diye cevap veriyorum. Vardır efendim vardır. Fakat para yoktur.”⁵³ Mehmed Vehbi’nin bu sözlerinin ardından birkaç kişi daha söz almış ve oturum kapanmıştır. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra 3 Mart 1924’te Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti kapatılmış, yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

Hasan Basri Çantay’ın 1955’te dile getirdiğine göre aslında Mehmed Vehbi, tefsîrinin Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti adına basılmasını arzu etmiş, bu konuda mecliste teklif sunmasının yanı sıra bazı girişimlerde de bulunmuştur. Mehmed Vehbi, 1923 senesinin başlarında Hasan Basri Çantay’a gelerek; bir tefsîr yazdığını, Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti adına bastırılmak istediğini söylemiştir. Çantay, imkânların müsâit olduğunu fakat öncesinde eserin Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) tarafından incelenmesini teklif etmiştir. Bunun üzerine Mehmed Vehbi, Mehmet Akif’e itimadının tam olduğunu, o ne derse onu yapacağını söylemiştir. Ancak eseri inceleyen Mehmet Akif, çağa uygun olmadığı gerekçesiyle bastırılmasını doğru bulmamıştır.⁵⁴ Mecliste bizzat Mehmed Vehbi’nin teklifi ve Hasan Basri Çantay’ın Mehmet Akif’in onayı durumunda bastırılm önerisine rağmen neticede Mehmed Vehbi’nin tefsîri meclis tarafından bastırılmamıştır.

Aslında meclisteki tartışılan bu konular ve onun girişimleri üzerinde düşünüldüğünde Mehmed Vehbi’nin yıllar önce neden bir Türkçe tefsîr yazmaya karar vermesinin sebebi de ortaya çıkmaktadır. O yıllar önce Türkçe eser yokluğunu fark etmiş olmalı ki bu işe

⁵² Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 123.

⁵³ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 123.

⁵⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıraları* (İstanbul: Gonca Yayınları, 2021), 1/181-182.

kalkışmış ve 3-4 yıl gibi kısa bir sürede hacimli bir tefsîr yazmıştır. Fakat mecliste gündeme gelmesine/getirmesine ve basılması için girişimde bulunmasına rağmen basılma kararı alınmamış olması ve resmi manada ilk Türkçe tefsîr ünvanına sahip olamayışı da düşündürücüdür.

2.12. Mehmed Vehbi'nin Vahdettin'i Hâl Fetvâsı ve Abdülmecit'in Halife Seçilmesi

TBMM'nin 1 Kasım 1922'de aldığı 308 sayılı karar ile saltanat ilgâ edilmiş fakat halîfelik ise henüz kaldırılmamıştı. Saltanatın kaldırılmasının ardından on altı gün sonra Vahdettin (1861-1926) İngiltere Devleti'nin İstanbul'da bulunan Şark Kuvvetleri Başkomutanı General Harington'a kendi el yazısıyla, hayatının tehlikede olduğunu ve İngiltere devletine sığınma isteğini dile getiren bir mektup yazarak mühürledi. Zîrâ o günlerde Yıldız Sarayı'nın etrafını saran kalabalık sürekli olarak "Kahrolsun Vahdettin" şeklinde sloganlar atıyorlar, sarayın duvarlarına yine buna benzer yazılar yazıyorlardı. Bu durum Sultan Vahdettin'e tehlike hissettirmiş olacak ki böyle bir çareye başvurmuştu.⁵⁵ O, yazısında ricasını şöyle dile getirmiştir:

"Dersaadet İşgal Kuvvetleri Komutanı General Sir Harington Cenâblarına!

İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devleti'ne iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahalli ahara naklimi taleb ederim Efendim"⁵⁶ 16 Teşrinisanî/Halife-i Müslimin/Mehmed Vahdettin.

Sultan Vahdettin, bu isteğinden bir gün sonra Türkiye'den ayrılmıştır. Ankara Hükümeti durumu haber alır almaz Sultan Vahdettin'in hâl edilmesi ve yeni halîfe seçilmesi için görüşmelere başlamıştır. 18 Kasım 1922'de Meclis'te bu konu ile alakalı gizli bir oturum gerçekleştirilmiştir. Söz alan Şer'iyeye ve Evkâf Vekili Mehmed Vehbi, şu sözleri söylemiştir: "Efendim! Müsaade buyurun. Ahvâli tafsîl edecek değilim. Bugün halîfe makamında olan bir adam ecnebî bir düşman himayesine ilticâ ederek fiilen hilâfetten ferâgat etmiştir. Binaenaleyh ikinci bir halîfenin seçimi Müslümanlar üzerine vaciptir"⁵⁷ Mehmed Vehbi bu sözlerinin ardından halîfe seçmenin elzemi/gerekliliği ile ilgili görüşlerini de dile getirmiştir.⁵⁸ Nihâyet halîfenin hâl edilmesi kararı Mehmed Vehbi'nin şu fetvasıyla icra edilmiştir:

"Müslümanların imamı olan Zeyd (biri), düşmanın umum Müslümanlar aleyhinde mahvı gerektiren şiddetli şartları zaruret olmaksızın kabul ile İslâm hukukunu müdafaadan

⁵⁵ Hasan Hüseyin Ceylan, *Büyük Oyun* (Ankara: Rehber Yayınları, 1995), 1/187.

⁵⁶ Ceylan, *Büyük Oyun*, 1/187.

⁵⁷ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 123.

⁵⁸ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 123.

acizliğini göstermeye; Müslümanların müdafaa için olan cihadlarında düşmana muvâfakatla Müslümanların ihtilal ve inkıtasını icap ettiren hareketlere fiilen teşebbüs ve ihtilalci hareketlere devam ve ısrar ve sonra da ecnebî himâyesine sığınarak hilâfet makamını terk ve firâr ile hilâfetten bilfiil ferâgat etmekle şer'an münhali olur mu? Çıkarılmış olur mu? El-cevap: Allâhü alem bissevâb; olur. (Ketebetü'l-fakîr 'afâ anhü'l-ganî Mehmed Vehbi). Bu sûretle, İslâm'ın hak ve menfaatlerini siyanetten hilâfet makamına layık bir zâta, hal ve akit erbabı tarafından biat olunmak vacip olur mu? El-cevap: Allâhü alem; olur.” (Ketebetü'l-fakîr 'afâ anhü'l-ganî Mehmed Vehbi).⁵⁹

Mehmed Vehbi'nin Sultan Vahdettin'i hâl eden fetvasından sonra yeni halifenin seçimi hususunda mecliste uzun görüşmeler olmuş, ardından Abdülmecid Efendi 148 oy almıştır. Şer'iyeye ve Evkâf Vekili Mehmed Vehbi'nin fetvasıyla da halife ilan edilmiştir.⁶⁰

Cemal Kutay'ın (1909-2006) bu fetvayla ilgili *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları* adlı kitabında anlattığına göre; Mehmed Vehbi, İstanbul işgal edildiği gün bir grupla Meclis-i Mebusan heyeti olarak Padişah'la görüşmeye gitmişlerdir. Mehmed Vehbi Padişah'a: “Şevketmeâb... Millet azimlidir. Vatanını da sizi de kurtaracaktır” sözünü söyleyince; Padişah bu söze tepkiyle karşılık vermiş, hatta konuşmanın ilerleyen safhasında Padişah: “Bu millet koyun sürüsü... bir çoban lazım... o da benim” diyerek konuşmaya son vermiştir. Mehmed Vehbi ise sarayı terk ederken “Bu adam nefsinin ıslah etmezse akıbeti fenadır” demiştir.⁶¹ Kutay, yaşanan bu hadise hakkında: “Tarih bu sözleri söyleyen Vehbi Hoca'ya nefsinin ıslah etmiyen Sultan Vahdettin'in tahttan indirilme fetvasını, Şer'iyeye Vekili olarak vermek vazifesini tevdi etti” yorumunu yapmıştır. Ayrıca Mehmed Vehbi'nin bu hatırasını anlatırken “Bu millete koyun sürüsü demesi Allâh indinde reddedildi”⁶² dediğini dile getirmiştir.

⁵⁹ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 124.

⁶⁰ Ceylan, *Büyük Oyun*, 1/200; Ertan - Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*, 85; İz, *Yılların İzi*, 76.

⁶¹ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, 76

⁶² Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 76-77. Cemal Kutay bu olayı etraflıca şöyle anlatıyor: “İstanbul Mebusan Meclisi'nin İngiliz kuvvetlerince basıldığı 16 Mart 1920 işgal günü sabahı, Rauf Bey Balıkesir Mebusu Müderris Abdülaziz Mecdi Efendi ile beraber Mebusan Meclisi Heyeti olarak Padişah altıncı Mehmet Vahdettin'i ziyaret eden Vehbi Hoca'nın Padişahla arasındaki konuşma hatırlanmaya değer: Hoca Padişah'a: ‘Şevketmeâb... Millet azimlidir. Vatanını da sizi de kurtaracaktır.’ demiş Sultan Vahdettin: ‘Hoca... Hoca... Sözlerinize dikkat ediniz! Bu adamlar isterlerse yarın Ankara'ya girerler.’ Karşılığını vermiş. Bunun üzerine Abdülaziz Mecdi Efendi, eliyle sarayın pencerelerinden gözükten düşman donanmasını işaret ederek: ‘Bu kafirlerin kudreti şu denizdeki toplarının menzili içindedir. Millet demir gibidir. Onu yıkamayacaklardır.’ Cevabı üzerine Vehbi Hoca, arkadaşının kanaatini ‘Millet yurdunu son damla kanına kadar müdafaa edecek ve Cenabı Hakkın inayetiyle muzaffer olacaktır. Padişahım... Buna

2.13. Mehmed Vehbi'nin Şer'iyeye Vekilliğinden Çekilip Göz Hapsinde Tutulması

Mehmed Vehbi'nin Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti'ndeki görevi 4 Ağustos 1923 senesinde kabînenin istifası ile sona ermiştir.⁶³ Mehmed Vehbi, Şer'iyeye ve Evkâf Vekilliği'nden çekilme sebebini şu cümleleriyle ifade etmiştir: "Meclisin zabıtnâmelerinde münderic bazı esbâba mebnî meclis hakkımızda âdem-i itimâd beyân etmekle Şer'iyeye Vekâleti'nden çekildim."⁶⁴ Fakat o bir süre daha Ankara'da kalmaya devam etmiştir.⁶⁵

Mehmed Vehbi, 3 Nisan 1923'te seçimle ilgili alınan kararlar gereği dînî düşünceleri sebebiyle milletvekili seçimlerine dâhil edilmemiştir.⁶⁶ Buna rağmen 16 Haziran 1926 senesinde vukû bulan İzmir suikastı ile ilgisi olduğu gerekçesi ile gözaltına alınmıştır. Sebep olarak da o yıllarda tefsîrinin basım işlemleri için İstanbul'da bulunduğu sırada eski bir mebus arkadaşı olan ve İzmir suikastının tertipleycilerinden Ziya Hurşid (1892-1926) ile kısa süreli bir hasbihali gösterilmiştir. Bu sebepten 1927'de Konya'da tutuklanmış, bir haftalık sorgunun ardından hakkında verilen bir emirle ilmiye sınıfından tecrîd edilmiştir. Müderrislik ve diğer diplomalarına el konulmuştur. Akabinde Ankara'ya sevk edilen Mehmed Vehbi, on gün kadar da burada tutuklu kalmış, yapılan tahkikat sonunda suçsuz olduğu anlaşılmıştır. İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaktan son anda kurtulmuştur.⁶⁷ Ancak yine de hayatının sonuna kadar Halk Partisi tarafından göz hapsinde tutulmuştur.⁶⁸

2.14. Tefsîrinin Tashihî ve Tab' Edilmesi

Mehmed Vehbi, tefsîrinin basım işlemine hem meclisten arkadaşı hem de Darulfünûn müderrislerinden olan Şemsettin Günaltay Bey'in teşvik ve cesaret vermesiyle başlamıştır. Ancak eserinin satışından gerekli masrafları tedârik edemediği için ilk etapta yedinci cilde kadar olan kısmını borçlanarak bastırabilmiştir. Tefsîrinin sekizinci ciltten itibaren basımı ise Konya eşrâf ve tüccarlarından Hacı Kaymakzâde, Hacı Mahmud ve mahdûmu Kasım Efendi'nin desteğiyle 15 cilt olarak tamamlanabilmiştir.⁶⁹

itimad ediniz.' Cümlesini ayakta ve heyecanla söyleyince, Rauf Bey de '-Hoca Efendiler zat-ı şahanelerine hakikatı arz ediyorlar' cümlesiyle arkadışını teyid etmiş, sinirlenen Padişah soğuk bir eda ile: 'Bu millet koyun sürüsü... Bir çoban lazım... O da benim...' kesin cevabı ile ayağa kalkmış görüşmelere son vermişti. Vehbi Hoca sarayı terkederken arkadaşlarına 'bu adam nefsinin ıslah etmezse akıbeti fenadır' demişti." Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*, 76.

⁶³ Ceylan, *Büyük Oyun*, 1/197.

⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/658.

⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/658.

⁶⁶ Ceylan, *Büyük Oyun*, 1/197.

⁶⁷ Ceylan, *Büyük Oyun*, 1/197; Ertan - Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*, 86; Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 110.

⁶⁸ Ceylan, *Büyük Oyun*, 1/197.

⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/658.

Tefsîrin musahhîhî Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası Muhasebecisi Hafız Mehmed Kamil b. Abdullah, eserin 1339 senesi Mart ayında tashih ve tab‘ edilmek üzere kendisine teslim edildiğini söylemiştir. Kamil Bey ve eski Darüşşafaka muhasebecisi İbrahim Bey ile beraber tashihine başlamış, ciddi bir emek ve yoğun mesâinin neticesinde eserin tashihi tamamlanmıştır. Eserin resmî hattı Kadırgalı Mustafa Hafız Efendi tarafından yazılan Kelâmullah’tan tatbik edilmiş olan hattır.⁷⁰

Okuyanlara kolaylık olması açısından bazı işaretler kullanılmıştır. Bu bağlamda âyetler (), âyetlerin tercemeleri [], ibâre arasında geçen âyetlerden alıntılanmış harekesiz yerler (()), hadîsler () şeklindeki kavisler/parantezler arasına konulmuştur. Gösterilen bu dikkat ve itinaye rağmen gözden kaçan bazı hatalar olmuştur. Bunları da Kethuda Camii İmam Hatibi İbrahim Efendi tetkik ederek doğrusunu tefsîrin sonuna eklediği bir cetvelde belirtmiştir.⁷¹

Tefsîrin son yani on beşinci cildine Mehmed Vehbi’nin kendi sözlerinden müteşekkil biyografisi, tefsîrin tashihi, tetkiki, basımı ve yayımlanması esnasında emeği geçenlere teşekkürü eklenmiştir. Mehmed Vehbi, teşekkürünü ve okuyucusundan beklediği temennilerini şu şekilde dile getirmiştir: “*Tefsîr-i Şerîf*’in tab‘ı hususunda mûmâ ileyhimânın muâveneti nakdileriyle beraber Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası Müdürü Mehmed Haşim ve Muhasebecisi Mehmed Kamil ve İdare Memuru Behçet Bey’lerin sa‘y ve gayretlerine ve *Tefsîr-i Şerîf*’in musahhîhî bulunan matbaa muhasebecisi Hafız Mehmed Kamil Bey’e tashih hususunda muâveneti لازمada bulunan matbaada müstahdem esbâk Darüşşefaka muhasebecisi İbrahim Halil Bey’e de bu husustaki kemâl-i dikkat ve itina ile sebk eden himmetlerine binâen karâin-i kirâmdan tarzı tahririnde mutallî‘ oldukları hatanın tashihini reca eylemekle beraber gerek bizi gerek mûmâ ileyhimâ hayr dua ile yâd etmelerini temenni eylerim. Konya Mebus-u Sabıkı Hadimî/Mehmed Vehbi.”⁷²

Musahhîh Mehmed Kamil Bey de cümlelerinin sonunda emeği geçenlere teşekkür ederek okuyuculardan, haklarında hayır dua ile anılmayı temenni etmiştir.⁷³

2.15. Ailesine Vasiyeti

Mehmed Vehbi’nin vasiyetnâmesinin temasının büyük bir kısmı İslâm’ın çizdiği hayat düsturunu fiiliyata yansıtmanın önemi ile ilgilidir. O vasiyetnâmesine: “Bize ilim, irfan

⁷⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/659.

⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/659.

⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/658.

⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/659.

ve nutuk, iz'ân ihsân eden Allâhü Te'âlâ'ya hamd ve doğru yolları bize gösteren ve târık-ı Hakk'a irşâd eden Resûlüne salâtü selâmdan sonra evlâd-ü ahfâdına yâdigâr olmak üzere birkaç kelime vasiyet etmeyi münâsip gördüm”⁷⁴ diyerek sözlerine başlamıştır.

Müfessir, vasiyetinde öncelikli olarak Allâh'a kulluk etmenin öneminden bahsetmiş, daima ona güvenmek, emirlerine ve nehiyelerine itina göstermek gerektiğinin altını çizmiştir. Allâh'a îmândan sonra emrine uymak ve nehiyelerinden kaçınmak hususunda ikrar verdikten sonra bundan dönmenin felâketlere sebep olacağını vurgulayarak “Rabbisine yar iken ağyâr olmak elbette felâketi mücip olacağı şüphesizdir” demiştir. Mehmed Vehbi, vasiyetinde bilhassa şeytânın tuzaklarından bahsetmiştir. Bir Müslümanın ferâiz-i hamseye/beş farza dikkat etmesi gerektiğini söyleyerek bu farzlardan zekât konusunda inceden inceye açıklamalar ve nasihatler yapmıştır. Misafire ikram, insanlarla hüsn-ü mübâşeret ve komşu hukukuna riâyet konusunda da nasihatta bulunmuştur. Ayrıca yaşanacak memleket olarak da Konya'yı övmüş ve tecrübelerine binâen Konya'da ikâmetin daha iyi olacağını söylemiştir. İki kattan fazla ev yapmanın hamakat olduğunu, akar edinmek lazım gelirse dükkân almanın daha isabetli olacağını, ticarete faiz karıştırmamak ve yapılan her işte istikâmet üzere yaşamak gerektiğini ifade etmiştir. Yalancılık, tarafgirlik ve fırkacılığın zararlarından da bahseden Mehmed Vehbi, aile idaresi konusunda da düşüncelerini dile getirdikten sonra son olarak terekesinden bahsederek varislerine şu vasiyeti yapmıştır:

“Ve teşhîz-i tekfin masrafı dâhil olduğu halde hukûk-u ibâde ve sair vucûh-ü birre sarf olunmak üzere terekemden ifrâz olunacak vasiyetim: Bin Türk lirası evrâk-ı nakdiyedir. Ve Lâtife'nin çocuklarına terekeden yüz lira verilsin. Eğer yeni kanun icâbı hisse isterlerse bu cihet mensûhtur. Ve taksimât-ı Kur'ân'ın beyânı veçhile alâ mâ ferazahüllâhü olması lazımdır. Bunun hilâfını irtikâb eden bir mü'min olamayacağına binâen veresemden Kur'ân'ın hilâfını irtikâb edeceğini ümid etmem. Ve şu vesâyanın icrâsına mahdûmum Fevzi'yi vâsî ve diğer mahdumum Ahmed'le damadım Abdülkadir Efendi'yi nâzir tayin ettim. Şu vasiyetnâmede kendilerine ait olan hususla amel ederlerse menfaati kendilerine aittir. Ümidim bu gibi menâfii fevt etmemeleridir. Ve bana aid olan kısmı tebdîl, tağyir câiz değil, harfiyyen tatbîk etmeleri lazımdır. Konya'da Hadimli Mehmed Vehbi (imza).”⁷⁵

⁷⁴ *Konyalı Mehmed Vehbi Hoca* (İstanbul: Üçdal Matbaası/Üçler Matbaası, 1975), 17.

⁷⁵ *Konyalı Mehmed Vehbi Hoca*, 17-27.

2.16. Vefâtı ve Defnedildiği Yer

Mehmed Vehbi, 15 Nisan 1923'te Şer'iyeye ve Evkâf Vekilliği görevinden ayrılıp siyaseti tamamen bıraktıktan sonra tekâüd kanununun 25. maddesi gereğince kendisine emeklilik hakkı verilmiş ve maaş bağlanmıştır. Soyadı kanunu gereğince de babasının lakabı olan Çelik soyadını almıştır. Bundan sonra vefâtına kadar bir daha siyasetle uğraşmamıştır. 27 Kasım 1949 senesinde ebediyete irtihal eden Mehmed Vehbi, Konya Kapı Camii'nde büyük bir kalabalık eşliğinde kılınan cenaze namazı sonrasında⁷⁶ Konya Sille yolu/Nalçacı'da bulunan Musalla mezarlığına defnedilmiştir. Aile mezarlığına yaptığımız ziyarette refikası/eşi Şefika Çelik, kızı Latife, oğulları Asım Çelik, Fevzi Çelik ve eşleri de aynı yerde medfûn oldukları müşahede edilmiştir.

Mehmed Vehbi'nin mezar taşının bir tarafında latin harfleri, diğer tarafında Osmanlı Türkçesi ile yazılmış şu ifadeler bulunmaktadır:

“el-Mağfûr bütün mevcûdiyeti ile İslâmlığa ve bütün varlığı ile vatanına hizmet eden tefsîr-i Kur'ân sahibi Şer'iyeye Vekili Konya'nın öz evladı, Hâdimli Hoca Mehmed Vehbi Çelik Ruhuna Fatiha.”⁷⁷

Mezar taşının alt kısmında ise mermere kazınarak yazdırılmış Osmanlı Türkçesi ile yazılmış şu şiir bulunmaktadır:

“Hüvelbâki

Eyledi üstâd-ı kül Vehbi Efendi irtihal

Bir eşi gelmez ferîd-i asr idi bi iştibâh

Geldi bir hatif esefle söyledi tarihini

Son Müfessir Hâdimî Vehbi Efendi göçtü ah.”⁷⁸

Bu şiir Afyonkarahisarlılar tarafından Hoca Efendiye son bir vefa ve hürmet göstergesi olarak yazdırılıp hediye edilmiştir.

2.17. Karakteri

Mehmed Vehbi, uzun boylu, sakallı, mütenâsib bir endâma sahip çehresi/sîmâsı hoş bir adam olarak bilinmektedir. Konya şivesi ile konuşmasına rağmen, kendine özgü

⁷⁶ Ali Akpınar, “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949) ve Tefsîri”, *Şehir ve Alimleri Sempozyumu Kitabı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017), 374.

⁷⁷ Mehmed Vehbi'nin mezar taşının görseli için bk. EK-4.

⁷⁸ Mehmed Vehbi'nin mezar taşındaki yazının orijinal görseli için bk. EK-4.

cümleri ve uslûbu olan, aklîselim sahibi bir şahıstı. Yürümesi ağırca, az konuşup az gülen, asil bir görünüşe sahip, okumayı ve okutmayı seven bir âlimdi. Her yönüyle dürüst bir kişiliğe sahipti.⁷⁹ Mîzâhi yönü güçlü, nüktedân, arkadaşları ile şakalaşmayı seven biriydi. Kuvvetli bir irâdeye sahipti. Bu konuda oğlu Asım Çelik tefsîrinin basım aşamasında basımın kolay ve düzgün olması için yazıların sayfanın bir yüzünde olması lazım geldiği için yedi bin sayfalık eserini oturup yeniden yazdığını söylemiştir. Mehmed Vehbi, vekilliği sırasında mütevâziliğinden dolayı devletin kendisi için tahsis ettiği atlı makam arabasını hiç kullanmamıştır. Bu yüzden mebusluk görevini icrâ ettiği sürece Meclis’le evinin arasındaki üç kilometrelik mesâfeye yürüyerek gidip gelmiştir. Otuzlu yaşlarda nargile tiryâkisi olmuş, seyahatlerinde bile nargilesini yanından ayırmamıştır. Buna rağmen kuvvetli iradesi sayesinde aylarca içmediği de olmuştur. Mehmed Vehbi, gerek sivil hayatında gerekse resmî görevinde kılık kıyâfet kanununa rağmen kıyâfetinde en ufak bir değişiklik yapmamış,⁸⁰ her daim fukaranın yanında olan bir şahsiyet olmasından dolayı milletvekili olduğu sıralarda vekillerin harcırahlarının artırılması ile ilgili kanunu onaylamamıştır.⁸¹ Yine bir gün mecliste askerî yetimler ve dullar ile ilgili bir konuda söz hakkı istemiş, kürsüye giderken Mustafa Kemal Paşa, Mehmed Vehbi’nin kolundan tutup: “Hocam mühim işimiz var sözünden vazgeç” demesi üzerine o: “Bu beytü’l-mâl meselesidir. Konuşacağım Paşam” deyip maksadını dile getirmiştir.⁸² Mehmed Vehbi, hiç kimsenin etkisi altında kalmayan, fikir özgürlüğünü ve vicdani kanaatini hiçbir değere değişmeyecek kadar karakter sahibi biriydi.⁸³ Yaşadığı dönemde hayatının her alanını İslâm’a ve Kur’ân’a göre yaşama çabası içinde olmuştur. O sorunların İslâm’la çözülebileceğini savunmuş ve Batı taklitçiliğine karşı çıkmıştır. Hatta bu konuda Batı’nın etkisiyle İslâm’da reformu savunan Abdullah Cevdet’i (1869-1932) tenkit etmiştir.⁸⁴ Tasavvufta şeyhlerin yüceltilmesini doğru bulmamış ve râbita esnasında kadınların onların ellerini tutmalarını şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Osmanlı parlamentosunda particiliğin zararlarını idrâk ettiğinden, çok partili sistemi istememiş, herhangi bir partiye de üye olmamıştır.⁸⁵

⁷⁹ Akpınar, “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949) ve Tefsîri”, 374.

⁸⁰ Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, çev. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 1/13-14.

⁸¹ Ali Karataş, “Konyalı Mehmet Vehbi Çelik”, *Tarihte Müslümanlar* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 8/29.

⁸² Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 108-109.

⁸³ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 109.

⁸⁴ Karataş, “Konyalı Mehmet Vehbi Çelik”, 8/29.

⁸⁵ Karataş, “Konyalı Mehmet Vehbi Çelik”, 8/29.

2.18. Eserleri

Mehmed Vehbi, hayatının önemli bir bölümünde ilimle uğraşmıştır. O yaşadığı dönemin sorunlarını görmezden gelmemiş bunlara cevaplar veren⁸⁶ çok kıymetli eserler ve makaleler te'lif etmiştir.

‘Akâid-i Hayriye Tercemesi (el-Akâ'idu'l-Hayriyye fî Tahrîri Mezhebi'l-Fırkati'n-Nâciye ve hum Ehlu's-Sunne ve'l-Cemâ'a ve'r-Red 'alâ Muhâlifihim): Mehmed Vehbi'nin Arapça kaleme aldığı eserlerinden bir tanesi el-Akâ'idu'l-Hayriyye fî Tahrîri Mezhebi'l-Fırkati'n-Nâciye ve hum Ehlu's-Sunne ve'l-Cemâ'a ve'r-Red 'alâ Muhâlifihim adlı yapıttır. Bu eser daha sonraları yine Mehmed Vehbi tarafından Akâid-i Hayriye Tercemesi adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Müellif eserini 1919 senesinde tamamlamıştır. Eserin el yazma nüshası Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 1340-1343 yılları arasında Ahmet Kamil Matbaası tarafından Osmanlıca olarak basılmıştır. Eserin muhteviyatı itikadî meselelerden oluşmaktadır. Yüz otuz üç mesele ele alınmış olup yüz kırk dört sayfeden müteşekkildir. Mehmed Vehbi eserinin bir mukaddime, üç bölüm ve bir sonuçtan oluştuğunu ifade etmiştir.⁸⁷

Ahkâm-ı Kur'âniyye: Mehmed Vehbi'nin Osmanlıca olarak kaleme aldığı Ahkâm-ı Kur'âniyye adlı eserin muhteviyatı Kur'ân'daki itikad, ibâdet, ahlâk ve sosyal hayatla ilgilidir. Alay Müftüsü Şakir Efendi tarafından tashih edilen bu eser ilk olarak 1922, ikinci olarak da 1947 senesinde İstanbul'da bulunan Kurtulmuş Basımevi tarafından tab' edilmiştir. Muhittin Akyol tarafından eser Kur'ân'dan Hayata Yansımalar adıyla sadeleştirilmiştir.⁸⁸

Eserin baş tarafında fihrist mevcut olup konular alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Eserde yüz altmış başlık olup toplamda dört yüz seksen iki konu ele alınmıştır. Eserin bir nüshası Konya'daki Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁸⁹ Bu eserinde Hanefî mezhebinin görüşlerini esas almış olmakla beraber, bir mezhebe aşırı bağlılığı olmadığı için farklı mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.⁹⁰

⁸⁶ Karataş, “Konyalı Mehmet Vehbi Çelik”, 8/29.

⁸⁷ Remzi Ateşyürek, “Mehmed Vehbi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/540-541; Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Akâid-i Hayriyye Tercemesi* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1340), 4.

⁸⁸ Arslan Karaoğlan, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'âniyye ve Muhammed Ali es-Sabuni'nin Revai'u'l-Beyân Adlı Eserinin Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 74.

⁸⁹ Remzi Ateşyürek, *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 24.

⁹⁰ Karataş, “Konyalı Mehmet Vehbi Çelik”, 8/29.

Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Muhtasarı Tercemesi: Mehmed Vehbi'nin bu eseri dört ciltten oluşmaktadır. Konu başlıklarına göre tertip ettiği bu eser yüz on bir başlıktan ibârettir. Eserde bin altı yüz kırk altı hadîs açıklanmıştır. Eserin latinize edilmiş hali 1966 yılında İstanbul'da bulunan Güneş Matbaacılık tarafından basılmıştır. Eserde önce hadîs metinleri ve tercemeleri verilmiş ardından sebab-i vürûdları verilerek şerhi yapılmıştır. Hadîslerin râvîleri hakkında da bilgiler verilmiştir.

Mehmed Vehbi, eserin mütercimim mukaddimesi kısmında vahyi, zâhirî ve bâtinî olarak iki kısımda açıklayarak bunları: “Cebrail Aleyhisselam'ın diliyle Hz. Peygamber'e iletilendir ki, başlıcası Kur'ân'dır. Allâhü Te'âlâ'nın buyrukları olan âyet-i kerîmeler Cebrâil tarafından Peygamberimiz'e kelime kelime iletilmiş ve okunmuştur. Yine Cebrâil'in işaretleriyle Peygamberimiz'e söylenendir ki birçok hadîsler bu sûretle ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in kalbine ilham yoluyla vârid olan hatıralardır. Resûlullâh bunların manalarını Cenâb-ı Hakk'a isnat, fakat kendi diliyle ifade eder ki, bu kâbil hadîslere kudsî hadîs denir”⁹¹ şeklinde tanımlamıştır. Müfessir, hadîsleri Hz Peygamber'e bağlantılarının uzaklığına ve yakınlığına göre; mütevatir, meşhur ve haberi âhad; âhad haberi de kavî, fiilî ve takrirî olarak üç kısımda izah etmiş, bunların tanımlarını vermiştir.⁹²

'Avâmil-i 'Umrân: Mehmed Vehbi'nin diğer bir önemli eseri 'Avâmil-i 'Umrân'dır. Osmanlıca olarak kaleme alınan bu eser elli iki sayfadan müteşekkildir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nde bir nüshası bulunan⁹³ eser 1911 senesinde İstanbul'daki Sırât-ı Müstekîm Matbaası tarafından basılmıştır.

Müfessir, eserinde memleketin iç ve dış meselelerine ehemmiyet verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. İlim ve amelin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini, sağlam bir itikat için bunlardan sadece birinin önemsenip diğerinin ihmal edilmesinin yeterli olmayacağını dile getirmiştir. Milletvekillerinin devleti ve milleti ilgilendiren konularda fikir beyân etmeleri gerektiğine de vurgu yapan Mehmed Vehbi, Almanya ve İngiltere meclislerindeki bazı uygulamaları örnek göstererek, Türkiye'de de benzer uygulamaların yapılması gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁴

⁹¹ Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Muhtasarı Tercümesi* (İstanbul: Güneş Matbaacılık, 1966), 1/3.

⁹² Mehmed Vehbi Efendi, *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Muhtasarı Tercümesi*, 1/3-4.

⁹³ Semra Kılıç, *Konyalı Mehmed Vehbi'nin Hulâsatu'l-Beyân Adlı Tefsirinde Hristiyanlık* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12.

⁹⁴ Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Avâmil-i Umrân* (İstanbul: Sırât-ı Müstekîm Matbaası, 1911), 5-11.

Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân: Mehmed Vehbi'nin 1911-1915 yılları arasında kaleme aldığı 15 ciltten müteşekkil eseridir. 1966-1969 yılları arasında da Mümin Çevik ve ekibi tarafından latin alfabesine çevrilerek Üç Dal Neşriyat tarafından iki cilt bir kitap olacak şekilde neşredilmiştir. Tefsîrin elimizde olan Osmanlı Türkçesi ile basılı nüshasından bazı ciltler birleştirilmiş birer kitap şeklinde diğerleri ise ayrı ayrı basılmıştır. Bunlardan yedinci, sekizinci, on birinci, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü ciltler ayrı ayrı; bir, iki, üçüncü ciltler ile dört, beş, altıncı ciltler üçerli gruplar halinde; dokuz, on ikili olacak şekilde birer kitap olarak basılmıştır. Bitişik olanlar da dâhil olmak üzere bütün ciltlerin sonunda fihrist vardır. Bununla beraber doğru yanlış cetveli mevcuttur. Daha sonraları tefsîrin fihristi latin alfabesi ile ayrı bir cilt olarak basılmış ve böylelikle cilt sayısı on altıya çıkarılmıştır. Sabri Çağlayan ve Mümin Çevik tarafından hazırlanan bu son cilt 1971'de Tan Matbaası'nda tab' edilmiştir. Bu ciltte âyetlerin konularına göre tertibi ve sûrelerin hangi cilt ve sayfada olduğu alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Osmanlıca nüshalarda sayfalar her cilt birden başlayarak numaralandırılmıştır. Latinize nüshada ise birinci ciltten itibaren son cilde kadar ara vermeden numaralandırma yapılmıştır. Tefsîr toplamda 6630 sayfadan müteşekkildir.

Siyâsî Hatıralarım: Mehmed Vehbi'nin bu hatıratı maalesef basılmamıştır. Mehmed Vehbi, anlatıldığı üzere siyâsî anlamda çok önemli görevler üstelenmiş, siyâsî hayatında yaşadıklarını da hatıra sadedinde kaleme almış olmasına rağmen bu kıymetli hatıratının bastırılmamış olması büyük eksikliktir. Bir devletin yıkılıp yerine yeni bir devlet kurulmasında önemli hizmetleri olan bir devlet büyüğünün hatıratında tarihe ışık tutacak önemli bilgilerin olduğunu düşünmekteyiz. Tarih alanın da çalışma yapan araştırmacıların bu konuya eğilmelerini ve kıymetli hatıratı saklandığı yerden gün yüzüne çıkarmalarını temenni ediyoruz.

Makaleleri: Mehmed Vehbi'nin Beyânu'l-Hâk, Sırât-ı Müstekîm, Büyük Doğu, Müslüman Sesi ve Tevhid dergilerinde yazıları yayımlanmıştır. Bunlardan Beyânu'l-Hak "II. Meşrutiyet'ten sonra yayımlanan dinî, edebî, siyasî ve fennî muhtevalı haftalık"⁹⁵ gazetedir. Bu dergi İstanbul'da 5 Ekim 1908 - 4 Kasım 1912 tarihleri arasında yayınlanmıştır. 7 cilt 182 sayıdan müteşekkildir. Derginin sahipliğini, Âyan Meclisi reisliği de yapmış olan Şehrî Ahmed (Râmiz) Efendi (1858-1930) ve İstanbul mebusu Nasuh Efendizâde Mustafa Âsım; başyazarlığını, Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi

⁹⁵ Ekrem Bektaş, "Beyânulhâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/34-35.

(1869-1954) yapmıştır.⁹⁶ Sebilürreşad dergisi; Mehmed Âkif'in başyazarlığında Eşref Edip Fergan (1882-1971) tarafından 14 Ağustos 1324'te ilk zamanlar Sırât-ı Müstakîm ismiyle yayın hayatına başlamış 183. sayıdan itibaren 24 Şubat 1327'de Sebîlürreşâd adıyla yayımlanmaya devam etmiştir.⁹⁷ Mehmed Vehbi'nin ölümünden sonra ayrıca Büyük Doğu, Tevhîd, Müslüman Sesi ve Tebliğ dergilerinde yazıları yayımlanmıştır. Mehmed Vehbi hayatta iken yayın hayatına başlayan Büyük Doğu dergisinin başyazarlığını Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983) yapmış olup 17 Eylül 1943'te yayın hayatına başlamıştır. 5 Haziran 1978'e kadar aralıklarla devam eden derginin 35 yıllık süre içerisinde toplam 16 devre ve 512 sayısı bulunmaktadır.⁹⁸

Mehmed Vehbi'nin *Beyânu'l-Hak*'da iki, *Sırat-ı Müstekim*'de bir olmak üzere üç makalesi Osmanlıca olarak onun yaşadığı dönemde yayımlanmıştır. Diğer yazıları öldükten sonra yayımlanmıştır. Mehmed Vehbi'nin yazılarını dergilerde kimin yayımlattığına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ailesinden birisi ya da dostlarının yayımlatmış olması muhtemeldir. Vefâtından sonra *Büyük Doğu*'da dört, *Tevhid*'de bir ve *Müslüman Sesi* dergisinde iki, *Tebliğ*'de 5 olmak üzere toplam 12 yayımlanmış makalesi bulunmaktadır. Mehmed Vehbi'nin makaleleri; Konyalı Mehmet, Hâdimî Mehmed Vehbi, Konyalı Mehmed Hoca, Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, Vehbi Hoca ve Vehbi isimleri ile yayımlanmıştır.

Mehmed Vehbi'nin Osmanlıca yazılmış makaleleri kronolojik olarak şunlardır:

Hâdimî Mehmed Vehbi, "Makale-i Mahsûsa", *Beyânu'l-Hâk Mecmuası*, Mîlâdî 26 Ekim 1908, Hicrî 30 Ramazan 1326, Rûmî 13 Teşrîni Evvel 1324, Cilt: 1, Sayı: 4. ss. 62-63.

Mehmed Vehbi, "Makâm-ı Sâmi-i Sadârete", *Beyânu'l-Hâk Mecmuası*, Mîlâdî 29 Ağustos, Hicrî 4 Ramazan 1329, Rûmî 15 Ağustos 1327, Cilt: 5, sayı: 125, Sayı, s. 2262.

Konyalı Mehmed, "Mektup", *Sırat-ı Müstekim*, 16 Mart 1911, Cilt: 6. Sayı: 132, s. 32.

Mehmed Vehbi'nin sonradan yayımlanan makaleleri ise şunlardır:

Vehbi Hoca, "Adalet", *Büyük Doğu*, 11 Mayıs 1951, Cilt: 5, Sayı: 55, s. 7.

Konyalı Vehbi Hoca, "Vahdâniyet ve Rubûbiyet", *Büyük Doğu*, 10 Şubat 1950, Cilt: 5, Sayı: 18, s. 6.

⁹⁶ Bektaş, "Beyânu'l-Hâk" 6/34-35.

⁹⁷ Adem Efe, "Sebilürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/251-253.

⁹⁸ M. Orhan Okay, "Büyük Doğu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/513-514.

- Konyalı Vehbi Hoca, “İnsan”, *Büyük Doğu*, 3 Şubat 1950, Cilt: 5, Sayı: 17, s. 6.
- Konyalı Vehbi Hoca, “Emir-Yasak”, *Büyük Doğu*, 24 Şubat 1950, Cilt: 5, Sayı: 20 s. 6.
- Konyalı Vehbi Hoca, “Sanat-Sınaat”, *Büyük Doğu*, 8 Haziran 1951, Cilt: 5, Sayı: 59, s. 7
- Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, “Ey Ehl-i İman Kısas Sizin Üzerinize Farz Kılındı”, *Tevhid*, 14 Mayıs 1979, Sayı: 21, s. 8.
- Mehmed Vehbi Efendi, “Râbıta-ı Dînîyye Kuvvetine Dair Ahkâm-ı Kur’âniyye”, *Tebliğ*, Ocak 1980, Sayı: 27, s. 13.
- Mehmed Vehbi Efendi, “İslam Dîninde Hükümet Teşkiline Dair 1”, *Tebliğ*, Ocak 1980, Sayı: 29, s. 13.
- Mehmed Vehbi Efendi, “İslam Dîninde Hükümet Teşkiline Dair 2”, *Tebliğ*, Ocak 1980, Sayı: 30, s. 13.
- Mehmed Vehbi Efendi, “Kasten Katil Hakkında Ahkâm-ı Kur’âniyye”, *Tebliğ*, Şubat 1980, 31. Sayı: 31, s. 13.
- Mehmed Vehbi Efendi, “Her Kavim İçin Dînîn Lüzumuna Dair Ahkâm-ı Kur’âniyye”, *Tebliğ*, Şubat 1980, Sayı: 33, s. 13.

3. KONYALI MEHMED VEHBİ’NİN HULÂSATU’L-BEYÂN FÎ TEFSİRİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİ’NDE TEFSİR METODU

3.1. Hulâsatu’l-Beyân’da Genel Çerçeve

Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*’ı Mushâf tertibine göre ilk etapta sondan geriye doğru bir sıra takip ederek yazmaya başlamıştır. Ancak En‘âm sûresinin sonuna gelince bu metoddan vazgeçip geri kalan sûreleri baştan sona doğru bir yol takip ederek eserini Mâide sûresiyle tamamlamıştır. Eser mushâf sırasına göre tertip edilip bastırılmıştır. Eserde Mukaddime bulunmamaktadır. Buna göre tefsîrin düzeni/çerçevesi şöyledir:

Müfessir, sûrelere; sûre isimleri, Mekkî-Medenî ve kaç âyetten müteşekkil olduklarını beyân ederek başlamaktadır. Akabinde âyetlerin Arapça metinlerini ve meâllerini vermektedir. Ardından âyeti çoğunlukla “yâni” bazen de “zîrâ, çünkü, binaenaleyh, halbuki” gibi ifadelerle giriş yaparak izah etmektedir. Bununla beraber hiçbir özel ifade kullanmadan direkt yoruma giriş yaptığı yerler de bulunmaktadır. Mehmed Vehbi, izahlarının ardından bazı müfessirlerin görüşlerinden istifade ederek yorumlarını detaylandırmaktadır.

Âyetin yorumu “hulâsa” diye başlayan ve tüm açıklamaları özetleyen bir sonuç paragrafı ile sona ermektedir. Bu son paragrafta Mehmed Vehbi, âyetten çıkarılacak genel mesajı “bu âyetten müstefâd olan fevâid cümlesindedir” ifadesiyle beyân etmektedir. Ayrıca Müfessir her âyet arasına mutlaka siyâk-sibâkı beyân eden bir bağlantı cümlesi yerleştirmiştir. Bazı sûrelerin sonuna mezkûr sûreyi kaç tarihinde tamamladığına ve hangi şartlar altında yazdığına daîr kısa notlar düşmüştür. Özetlemiş olduğumuz bu çerçeveyi örnekleriyle beraber şu şekilde detaylandırabiliriz:

3.1.1. Sûre’ye Giriş

Mehmed Vehbi, sûre’ye giriş yaparken genel çerçeve itibâriyle sûre hakkında geniş bir mâlûmatta bulunmamaktadır. Onun yaptığı açıklama sûrenin adı, Mekkî-Medenî oluşu ve âyet sayılarını beyândan ibârettir. Tefsîrini yapacağı sûrenin isminin ne sebepten verildiği ya da konusu hakkında genel bir açıklaması yoktur. Ancak bazı sûrelerde birkaç âyet zikrederek “şu âyet” hariç diğer âyetler Mekke’de ya da Medîne’de indiğini belirttiği yerler bulunmaktadır. Bu husus âyetlerin Mekkî ve Medenî oluşu ile ilgili konu başlığında geniş olarak izâh edilecektir.

3.1.2. Âyetin Meâlini Vermesi

Genel olarak Kur'ân-ı Kerîm'in tercümelere için meâl مآل/meâl kelimesi kullanılmaktadır. Meâl kelimesi, lügatta “geri dönmek, def etmek, reddetmek, öne geçmek, döndürmek, tefsîr etmek, bir işin başlangıcı ve sonu, ıslah etmek, noksan olmak, süt, ayran, bal gibi şeyleri koyulaştırmak, idare etmek, bir yere vâli olmak, binâyı tesîs etmek “gibi anlamlara gelen آل-أول e-v-l fiilinden türetilmiş mimli mastardır.⁹⁹ İstilahta ise meâl, sözün anlamını bir dilden başka bir dile çevirirken tam karşılığı ile değil de biraz eksigi ile ifade etmektir. Âlimlerin çoğu, Kur'ân-ı Kerîm'i hakkında tercüme etmenin mümkün olamayacağı düşüncesiyle Kur'ân tercemelerine meâl denilmesinin daha uygun olacağını söylemişlerdir.¹⁰⁰ Fakat eserini incelemiş olduğumuz Mehmed Vehbi, çevirileri için meâl kavramını değil bilhassa “terceme” kelimesini kullanmıştır. Bunu bazı sûre ya da cüzlerin bitiş noktalarına düştüğü notlarda belirtmektedir. Örneğin, Âl-i 'İmrân sûresi'nin sonuna düştüğü notta: “Rûmî üç yüz otuz bir senesi Teşrînievvelin altıncı Salı gününe tesâdüf eden Hicrî bin üç yüz otuz üç senesi Zilhicce'nin dokuzuncu 'Arefe günü ikinci namazından sonra bu sûrenin tercemesi bi'avni Te'âlâ hıtâm bulmuştur”¹⁰¹ demiştir.

Dilciler tarafından sülâsî رَجَم r-c-m ya da rubâi تَرْجَم fiilinden geldiği ifade edilen “tercüme” kelimesi “sözü bir lisândan başka bir lisâna çevirmek, söz ulaşmayan kimseye sözü ulaştırmak, sözü yine aynı lisânda açıklamak, bir bâba unvan olmak, bir şeyin tarihini beyân etmek, bir kimsenin hayatı hakkında bilgi vermek”¹⁰² gibi anlamlara

⁹⁹ Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 8/368-370; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Muhammed 'Avd Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 15/327-329; Sâhib İsmâ'il b. 'Abbâd, *el-Muhît fî'l-luga*, thk. eş-Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn (Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1994), 27468; Meciduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Y'âkûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Komisyon (Beyrût - Lubnân: Muessesetu'r-Risâle, 2005), 963; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/158; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn İbn Manzûr el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânu'l-'Arab* (Nîl - Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/171-175; Muhammed Murtazâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. komisyon (Dâru'l-Hidâye - Dâru İhyâi't-Turâs, 1965), 28/31; Ebû Nasr 'İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu tâci'l-lugâti ve's-sihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr (Beyrût: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 4/1627-1628.

¹⁰⁰ Muhammed 'Abdul'azîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Matbaatu 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2/4-5; Muhammed es-Seyyîd Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîru'l-mufessîrîn* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/22-23; Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Beyrût - Lubnân: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye, 1957), 1/149-150; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 220.

¹⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/289.

¹⁰² el-Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1928; Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 1/395; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessîrîn*, 1/19; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 215-216.

gelmektedir. Istilahta ise tercüme, bir sözün mânasını başka bir dilde dengi ile ifade etmek olup sözü tercüme eden kişiye de tercümân ve mütercim denilmektedir.¹⁰³

Tercüme terminolojik açıdan harfî ve tefsîrî olarak ikiye ayrılmaktadır. Harfî/lafzî tercüme, nazmında ve tertibinde aslına uygun olarak yapılan tercümedir. Mütercim çevirmek istediği cümleden kastedilen manayı karşı dile aktarırken her kelimeyi çevireceği dildeki karşılığına/mürâdifine tebdil etmek durumundadır.¹⁰⁴ Tefsîrî tercümede ise nazmında ve tertibinde kelimelerin mürâdiflerinin tam karşılığı verilmez. Âyetten anlaşılman mana ve maksadın öne çıkarılması esastır. Bu tür tercümede diziliş ve tertibe riâyet hususunda aslına benzemesi gözetilmez. Burada asl olan maksat âyetin manasının anlaşılır bir şekilde izâh edilerek karşı dile aktarılmasıdır.¹⁰⁵

Mehmed Vehbi, âyetlerin tercümesini verirken her âyeti aynı uslûpta tercüme etmemiştir. O, çoğunluk olarak tefsîrî tercümeyi tercih ederken bazı yerlerde lafzî tercümeyle yetinmektedir. Bazen lafzî tercüme yaparken Arapça ifadeyi Türkçe karşılığını vermeden Arapça lafızlarıyla çevirmeyi tercih etmiştir. Bununla beraber bazı uzun âyetlerin bir kısmını tefsîrî olarak tercüme ederken diğerk bir kısmını lafzî tercüme ettiği yerler de mevcuttur.

Müfessir'in, harfî olarak yaptığı tercümeleler incelendiğinde dönemin ilim lisânına göre gâyet anlaşılır düzeyde olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin Müfessir, وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ, ve تَلْبِسُوا وَلَا تَلْبِسُوا kelimesine “karıştırmayın”, وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ve وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ “bildiğiniz halde” mânasını vermek sûretiyle her kelimeye bir karşılık gelecek şekilde lafzî tercüme yapmıştır. Bu tercümeyi Mehmed Vehbi ile çağdaş Hasan Basri Çantay: “Kendiniz bilip dururken hakkı bâtıla karıştıırıp da gerçeği gizlemeyin”,¹⁰⁷ Elmalılı Hamdi Yazır ise: “Hakkı bâtıla bulayıp da bile bile hakkı gizlemeyin”¹⁰⁸ şeklinde çevirmiştir. Bu üç tercüme karşılaştırdığımızda Mehmed Vehbi'nin tercümesi üslûp, kastedilen mana ve kelimelerin dizilimi itibariyle hem sade, hem de nazım ve tertibe daha uygundur.

¹⁰³ ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, 1/19; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Yenda Yayınları, 2001), Mukaddime 1/3; Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, 1/395.

¹⁰⁴ ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, 1/19; Mehmed Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 243-244; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 217.

¹⁰⁵ ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, 1/19, 21-22; Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, 244; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 217.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/42. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/107.

¹⁰⁷ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Milsan Basım Sanayi, 1985), 1/21.

¹⁰⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/285.

Benzer şekilde: *أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ* ya *أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ* âyetinin tercümesi “Ey mü’minler! Allâh’a ve Resûlü’ne itaat edin amellerinizi iptal etmeyin”¹⁰⁹ şeklindedir. Bu âyette Mehmed Vehbi, *أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ*, “Ey mü’minler”, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا*, “Allâh’a ve Resûlü’ne itaat edin” *لَا تُبْطِلُوا* “iptal etmeyin” ve *أَعْمَالَكُمْ* “amellerinizi” mânalarını vererek tam karşılık olacak şekilde lafzî tercüme yapmıştır. Bu âyete Çantay: “Ey imân edenler! Allâh’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin. Amellerinizi boşa çıkarmayın,”¹¹⁰ Elmalılı ise: “Ey o bütün îmân edenler! Allâh’a itaat edin ve Resûle itaat edin de amellerinizi ibtal eylemeyin”¹¹¹ mânası vermiştir. Genel olarak her üç tercüme de birbirine yakın gözükmektedir. Fakat kanaatimizce Mehmed Vehbi’nin, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* ifadesine “Ey mü’minler” diye mana vermesi daha estetik ve belîğ durmaktadır.

Münâfıkûn sûresinin birinci âyetinin tercümesi ise şöyledir: *إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ* “Ey Nebiyyi Muazzam! Münâfıklar sana geldiklerinde ‘biz şehâdet ederiz muhakkak sen Resûlullâh’sın’ dediler. Ve Allâhü Te‘âlâ bilir ki sen Allâh’ın resûlüsün ve münâfıkların yalancı olduklarına Allâhü Te‘âlâ şehâdet eder.”¹¹² Burada Müfessir, hitâbın Hz. Peygamber’e olduğuna işaret eden “Ey Nebiyyi Muazzam” ifadesini ekledikten sonra âyetin diğer kelimelerini yoruma girmeden lâfzi olarak tercüme etmiştir. Buna göre o âyetteki ifadelere; *إِذَا جَاءَكَ* “sana geldiklerinde”, *لَرَسُولُ* “münâfıklar”, *قَالُوا* “dediler”, *نَشْهَدُ* “biz şehâdet ederiz”, *إِنَّكَ* “muhakkak sen”, *لَرَسُولُ* “sen Allâh’ın Resûlüsün”, *وَاللَّهُ* “Resûlullâh’sın”, *وَاللَّهُ يَعْلَمُ* “Allâh Te‘âlâ bilir ki” *يَشْهَدُ* “Allâh şehâdet eder” ve *إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ* “münâfıkların yalancı olduğuna” manasını vermiştir. Çantay bu âyeti: “Münâfıklar sana geldikleri zaman, ‘Şehâdet ederiz ki sen muhakkak ve mutlak Allâh’ın peygamberisin’ dediler. Allâh da bilir ki sen elbette ve elbette O’nun peygamberisin. (Fakat) Allâh o münâfıkların hiç şüphesiz yalancılar olduğunu biliyor,”¹¹³ Elmalılı: “Sana geldikleri vakit o münâfıklar dediler ki: şehâdet ederiz hakikaten sen şübhesiz Allâh’ın Resûlüsün, Allâh da biliyor ki: hakikaten sen şübhesiz onun Resûlüsün, bununla beraber Allâh şehadet ediyor ki doğrusu münâfıklar katiiyen yalancıdırlar”¹¹⁴ diyerek terceme etmişlerdir.

¹⁰⁹ Muhammed 47/33. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/52.

¹¹⁰ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3/936.

¹¹¹ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 7/130.

¹¹² el-Münâfıkûn 63/1. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/2.

¹¹³ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3/1046.

¹¹⁴ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 8/3.

Burada üç örneğini vermiş olduğumuz harfî tercüme *Hulâsatu'l-Beyân*'da önemli bir yekûn tutmakla¹¹⁵ beraber Mehmed Vehbi'nin meâlinin büyük bir kısmı tefsîrî tercümeden oluşmaktadır. Bu nedenle onun meâli/tercümesi için özlü tefsîr niteliği taşımaktadır denilebilir. Örneğin Müfessir, وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْفُمُونَهُ فَنَبَّؤُهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبَيَّنَّا مَا يُنْتَرُونَ âyetinin tefsîri tercümesini şu şekilde yapmaktadır: “Zikret Habîbim! Şol zamanı ki o zamanda Allâhü Te‘âlâ kendilerine kitâp verilen Ehl-i kitâptan ‘kitâplarının ahkâmını tebdîl etmeksizin elbette nâsa beyân edeceksiniz ve kitâbınızın ahkâmını nâstan saklamayacaksınız’ diyerek ahd-ü mîsâk aldı. İşte bu minval üzere ahid verdikleri halde bu ahidlerini ve kitâplarını arkalarına attılar. Ahkâmını terk ettiler, birtakım te‘vîlâtla nâstan sakladılar. Halkı iğfal ettiler, kitâplarının ahkâmını azıcık paraya değiştirdiler, ahkâm yolunda semen-i kalîl satın aldılar. Halleri böyle olunca ne çirkin oldu onların satın aldıkları azıcık para.”¹¹⁶ Müfessir'in bu âyette kendilerine kitâp verilenlerden ne üzerine misâk alındığını, “semenen kâlile”nin azıcık bir para karşılığı manasına geldiğini ifade ederken tafsîlatlı bir şekilde tercüme yaptığı görülmektedir. Bu âyete Çantay: “Allâh bir zaman kendilerine Kitâp verilenlerden onu (celâlim hakkı için) behemehâl insanlara açıklayıp anlatacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz diye te‘mînat almıştı. Onlar ise o sözü sırtlarının arkasına attılar. Onun mukaabilinde az bir menfaati satın aldılar. Müşteri oldukları o şey ne kötüdür!”¹¹⁷ Elmalılı ise; “Vaktile Allâh kendilerine kitap verilen okur-yazarların şöyle misâkını aldı: Celâlim hakkı için onu nâsa anlatacaksınız, ketmetmeyeceksiniz, derken onlar onu omuzlarının arkasına attılar da mukabilinde biraz para aldılar, bakın ne kötü alış-veriş”¹¹⁸ manası vermektedir. Görüldüğü üzere her üç meâlde birbirine yakın gözükmektedir.

Mehmed Vehbi, وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا “Habîbim! Sen münâcâtında de ki! ‘Ey benim Rabbim! Beni cemî-i zelleden tâhir olarak kabrimde râzı olacağım bir makâma idhâl ve kabrimden kaldırdığımda beni envâ-i kerâmetle dolu ve râzı olacağım bir mahalle ihrâc ve benim için kendi indinden hüccetler halket ki ben o hüccetlerle bana muhâlefet edenlere müdâfaa ve o hüccetlerin yardımıyla hasmıma galebe edeyim, hasımlarım mağlup olarak dînimi kabul ve dâvetime icâbet

¹¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/34, 41, 45, 107-108, 114, 201; 2/23, 50, 70, 123, 251; 3/8, 19, 102, 134, 149, 188-189, 193, 268, 275; 4/2, 18, 64, 106, 206; 5/96, 166, 237, 251, 271, 411; 6/20, 45; 13/114-155; 15/296, 389, 393, 518, 526, 533, 577, 634.

¹¹⁶ Âl-i ‘İmrân 3/187. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/272.

¹¹⁷ Çantay, *Kur‘ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1/114.

¹¹⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur‘ân Dili*, 2/466.

etsinler' demekle istihâmde bulun"¹¹⁹ âyetini farklı bir bakış açısıyla tercüme etmiştir. Burada Müfessir, âyette sıdk üzere girilecek ve çıkılacak yeri kabir olarak izah etmektedir. Bu da tefsîrî olarak yapılmış bir tercümedir. Çantay'ın bu âyete verdiği mana şöyledir: "Ve şöyle de: 'Rabbim, beni sıdk (ve selâmet) girdirilişi ile girdir. Sıdk (ve selâmet) çıkarışı ile çıkar ve tarafından bana hakkıyla yardım edici bir hüccet (-i kaahire ve kudret-i kâmile) ver."¹²⁰ Elmalılı ise: "Ve de ki: Rabbım beni sıdk girdirimi girdir ve sıdk çıkarışı çıkar ve benim için ledünnünden bir sultân-ı nasîr kıl"¹²¹ manası vermektedir. Üç meâl mukâyese edildiğinde farklı şekillerde tercüme yapıldığı fakat مُدْخَلٌ صِدْقٌ مُخْرَجٌ صِدْقٌ ifadelerinden neyin kastedildiği dikkate alındığında Mehmed Vehbi'nin daha anlaşılır cümlelerle merâmını ifade ettiği ve fazlaca tafsîlâta yer verdiği görülmektedir.

Mehmed Vehbi'nin tefsîri tercüme yaptığı bir başka örnek: وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ "Ey akıl sahipleri! Sizin için kısasta büyük hayat vardır ki, bu hayata sebep olan kısas sebebiyle nefsinizi cinâyet yani katilden vikâye etmeliğiniz me'mûldür. Maktülü katleden katilin maktül bedelinde katlolunmasında birçok kimselerin hayatlarını muhâfaza vardır. Ey düşünmek şanıdan olan akıl sahipleri! Düşünün ki, kısasın meşrûiyetinde olan hikmeti bilesiniz ve kısas sebebiyle sizin birçok hatalardan nefsinizi muhâfaza edeceğiniz muhakkaktır"¹²² âyetidir. Müfessir kısası, "katilin maktül bedelinde katlolunması" şeklinde tanım yaparak izâh etmektedir. Ayrıca kısastaki hikmeti de öz bir cümleyle ifade etmiştir. Mehmed Vehbi'nin bu tafsîlatlı tercümesine mukâbil Çantay'ın ve Elmalılı'nın söz konusu âyete verdikleri mâna kısa ve aynı zamanda çok küçük farklarla benzerlik arz etmektedir. Çantay: "Ey salim akıl sahipleri! Kısasta sizin için (umumî) bir hayat vardır. Ta ki öldürmekten sakınasınız"¹²³ diye meâl vermektedir. Elmalılı'nın tercümesi ise: "Hem kısasta size bir hayat vardır. Ey temiz aklı, temiz özü olanlar gerek ki korunursunuz"¹²⁴ şeklindedir. Üç meâl karşılaştırıldığında Çantay ve Elmalılı'nın meâlinin lafzî, buna mukâbil Mehmed Vehbi'nin tefsîrî tercümesinin daha detaylı ve kapsayıcı olduğu görülmektedir.

¹¹⁹ el-İsrâ 17/80. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/101-102.

¹²⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 2/523.

¹²¹ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 5/344.

¹²² el-Bakara 2/179. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/64.

¹²³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1/49.

¹²⁴ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/485.

Bunların haricinde daha pek çok âyeti tefsîrî olarak tercüme eden¹²⁵ Mehmed Vehbi, bazı âyetleri tercüme ederken ifadeleri bölmüş ve bir kısmını tefsîrî, diğer kısmını ise lafzî olarak tercüme etmiştir. Örneğin, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا* âyetini altı kısma ayırarak tercüme etmiştir. Müfessir, öncelikli olarak âyetin *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا* kısmını “Ey mü’minler! Çok kerre zandan ictinâb edin. Zira zannın bazısı günahtır” diye lafzî olarak tercüme etmiştir. Burada Müfessir *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* “Ey mü’minler”, *اجْتَنِبُوا* “ictinâb edin”, *كَثِيرًا* “çok kerre”, *مِنَ الظَّنِّ* “zandan”, *بَعْضَ الظَّنِّ* “zira zannın bazısı” ve *إِثْمٌ* “günahtır” manasını vermektedir. Daha sonra âyetin devamındaki *وَلَا تَجَسَّسُوا* ifadesini “Nâsın ayıplarından bahsetmeyin ki onların hallerinden Allâhü Te‘âlâ ’nın setretmiş olduğu şeyler mestûr kalsın” diyerek tefsîrî tercüme yapmıştır. Âyetin devamındaki *وَلَا يَغْتَبِ* “gıybet etmesin”, *بَعْضُكُمْ* “bazınız” ve *بَعْضُكُمْ* “bazınızı” şeklinde lafzî terceme yapmıştır. Âyetin *أَيُّحِبُّ* “sever ve arzu eder mi”, *أَحَدُكُمْ* “sizden biriniz”, *أَنْ يَأْكُلَ* “yemeyi” ve *لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا* “ölü biraderinin etini” şeklinde lâfzî olarak çevirmiştir. Âyetin son kısmındaki *فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ* “Elbette siz ölmüş biraderinizin etini yemeyi kerih görürsünüz. Allâh’tan korkun. Gıybeti irtikâb etmeyin. Zira Allâhü Te‘âlâ ihlâs üzere vâkî olan tevbe kabul edici ve sizin günahlarınızı tevbe ettiğiniz takdirde affetmekle merhamet buyurucudur”¹²⁶ şeklinde tefsîrî olarak tercüme etmiştir. Mehmed Vehbi’nin bu tarz tercümesine mukâbil Çantay: “Ey îman edenler! Zannın birçoğundan kaçının. Çünkü bazı zan (vardır ki) günahtır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Kiminiz de kiminizi çekiştirmesin. Sizden herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allâh’tan korkun. Çünkü Allâh tevbeleri kabul edendir, çok esirgeyicidir,”¹²⁷ Elmalılı: “Ey o bütün îman edenler! Zannın birçoğundan çekinin çünkü zannın bâzısı vebâldir, teccüs de etmeyin, bâzınız bâzınızı gıybet de etmesin, hiç arzu eder mi ki biriniz kardeşinin ölü halinde etini yesin? Demek tiksindiniz! O halde Allâh’a korunun, çünkü Allâh tevâbdır, rahîmdir”¹²⁸ şeklinde tercüme etmiştir. Burada *وَاتَّقُوا اللَّهَ* ifadesine Mehmed Vehbi ve

¹²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/2, 24, 47, 61, 64, 66, 69, 73, 78-79, 82; 2/2, 9-10, 16-18, 20, 26, 30, 32-33; 3/2, 9-12, 22-23, 32, 38-39, 47, 49; 4/ 4, 8-9, 12-14, 17, 20, 22, 24, 34, 36-37, 39; 5/2, 11, 37, 40, 46, 59, 61, 65, 82, 87; 6/15, 19, 24, 48-49, 64, 70, 82, 89, 101, 110; 7/3, 6, 10, 12, 16, 18, 20, 25, 30, 33; 8/4, 8, 12-13, 16, 24, 30, 36, 43, 52, 57; 9/16, 30, 52, 74, 101-102, 113, 123, 163, 196, 221-222; 10/30, 41, 48, 58, 80, 92, 138, 155, 177, 211; 11/59, 66, 94, 116, 124, 150, 194, 212, 246, 280; 12/2, 33, 41, 60, 86, 112, 146, 268, 274, 294; 13/8, 18, 20, 24, 34, 46, 70, 91, 110, 139; 14/2, 14, 21, 24, 32, 35, 48, 74, 96, 122; 15/16, 66, 96, 114, 144, 184, 211, 238, 265, 346.

¹²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/136.

¹²⁷ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3/949.

¹²⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 7/182.

Çantay'ın "Allâh'tan korkun" ve tevvâb ve rahîm esmâlarını benzer şekilde tercüme etmeleri dikkat çekmektedir. Elmalılı ise وَأَتَّقُوا اللَّهَ ifâdesine "Allâh'a korunun" mânası vermiş, Allâh'ın isimlerini ise hiçbir izah yapmadan aynıyla yazmıştır. Ayrıca Vehbi'nin âyetteki ifadeleri bölerek tercüme etmesi cümlelerdeki nüanslara dikkat çekmesi açısından farklılık arz etmektedir. Diğer meâllerde bu ayrıntı bulunmamaktadır. Mehmed Vehbi'nin tercümesini ayrıcalıklı kılan bu tür kısımlar tefsîrinin bazı yerlerinde görülmektedir.¹²⁹

3.1.3. Yâni, Zîrâ, Çünkü, Binaenaleyh, Hâlbuki, Diyerek Âyeti İzah Etmesi

Kadîm tefsîrlere bakıldığında "yâni" kelimesiyle başlayan izahlara çokça rastlanmaktadır.¹³⁰ Esasen bu kelime Arapça عني / يعني kökünden gelmekte, demek istemek ve kasdetmek, mânalarına gelmekte olup, aynı kökten masdar olan الْمَعْنَى da lafzın içerdiği şeyi açığa çıkarmak demektir.¹³¹ Müellifler bir kelimedenden, cümleden ya da ibâreden murad edilen mânayı açıklamak için sözlerinin başında bu ifadeyi sıklıkla kullanmışlardır.

Mehmed Vehbi de bu kadîm geleneğe uyarak âyetin meâlini verdikten sonra ibârenin daha anlaşılır olması maksadıyla sözüne "yani" diye başlayıp açıklamasını/yorumunu yapmıştır. Bu açıklamalar bazı yerlerde kısa, bazı yerlerde ise uzun paragraflar şeklindedir. Örneğin Müfessir, أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ âyetini: "Biz senin için göğsünü açık bolartmadık mı?"¹³² şeklinde tercüme ettikten sonra "Yani; bizim inzâl ettiğimiz âyetleri kabûle lâyük kalb-i nebevîni genişletmedik mi? Elbette genişlettik"¹³³ şeklinde kısa bir izahla söze başladığı görülmektedir. Buradaki izah; "inşirâh" kelimesine genişlik, "sadr" kelimesine de "kalb-i nebevi" anlamı vermekten ibârettir. "Elbette genişlettik" ifadesi ise أَلَمْ نَشْرَحْ sorusuna cevaptır. Buna mukâbil; (5) إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (6) إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا âyetlerinin "Muhakkak güçlük ile beraber kolaylık ve zorlukla beraber sühûlet vardır"¹³⁴ meâlinin akabinde "Yani; fakr-u fâka vesâire gibi ihtiyaç içinde hâsıl olan meşakkatlerle beraber

¹²⁹ Bazı örnekler için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/107-110, 116-117, 138, 144-145, 153-154, 160; 3/5-8, 21, 30-31, 42-43, 53-54, 69.

¹³⁰ Ebu'l-Haccâc Mucâhid, *Tefsîru Mucâhid*, thk. Muhammed 'Abdusselâm Ebu'n-Nîl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyye, 1989), 196, 198, 200, 205, 207; Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423), 1/36, 81, 85, 87, 90.

¹³¹ İbn Fâris, *Mu'cemu, mekâyisi'l-luga*, 4/146; Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-Ma'rûf bi'r-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvûdî (Dımeşk - Beyrût: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 591.

¹³² el-İnşirâh 94/1. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/521.

¹³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/521-522.

¹³⁴ el-İnşirâh 94 /5-6. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/525-526.

onların arkasında servet ve semân vesâire ile bir kolaylık vardır. Ve Muhakkak dünya ve dîn umurlarından hâsıl olan hüznün ve kederle beraber onun arkasında ferâh ve sürûr verecek şeylerle bir sühûlet vardır. Binaenaleyh; ‘usrün devamı yoktur. Elbette her ‘usr bir yüsr’e tebeddül eder. Şu halde ya Ekreme’r-Rusûl! Biz mârifet-i İlâhiye’nin mahzeni olan kalbini bolartdık ve ağır olan şeyleri senden izâle ile etrâf-ı âleme zikrini terfî’ edince Kureyş’in senin hakkında söyledikleri kötü sözlerine mahzûn olma. Zîrâ bir darlığa iki bolluk ve bir güçlüğe iki kolaylık vardır. Çünkü sana bu kadar cesîm nimetleri verince bir ‘usr’e iki yüsr vereceğimiz muhakkaktır. Bu âyette gerçi ‘usr, yüsr gibi zikrolunmuş ise de ‘usr elif lâm ile beraber zikr olunduğundan ikinci ‘usr evvelkinin aynı olmak ve yüsr kelimeleri nekre olduğundan her biri ayrı ayrı olmak kavâid-i ‘Arabiyye iktizâsındandır. Binaenaleyh bu âyet bir ‘usr’e iki yüsr’le tefsîr olunur”¹³⁵ şeklinde daha uzun açıklamalara yer vermiştir.

Müfessir bazen de “zîrâ” diye söze başlayarak âyette geçen bir kelimeye ya da ibâreye dikkat çekmiş ve yorumunu o cihette şekillendirmiştir. “Zîrâ” kelimesi Farsça kökenli olup “bundan dolayı”, bundan ötürü”, “çünkü” manalarına gelmektedir.¹³⁶ Bu kelimenin kaynaklardaki ilk kullanımına Âşık Paşa’nın (öl. 733/1332) *Garipnâme* adlı eserinde rastlanmaktadır. Oradaki kullanımı “Yay (yaz) gününün eyle olur hâleti / zire eyle tertib olmuş âleti”¹³⁷ şeklindedir. Mehmed Vehbi’nin de söz konusu kelimeyi kullanma amacı okuyucuya âyetin gerekçesini sunmaktır. Örneğin, Bakara 278’deki يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تَكُونُوا مِمَّنْ يَدْعُونَ مَا بَدَعَ مِنْ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ “Ey mü’minler! Haram olan şeylerden sakınmakla Allâh’a ibâdet ve azâb-ı ilâhîden nefsinizi vikâye edin. Eğer Allâh’a ve resûlüne îman ettinizse, fâizden nâs üzerinde alacağınızdan bekâyâyı terkedin”¹³⁸ âyetindeki “ve zerû/terkedin” kelimesine dikkat çekerek anaparanın haricinde borçludan fazla para alınmaması gerektiğini: “Zîrâ beyninizde yapmış olduğunuz mukâvele icâbı olan şeyden âyetin nüzûlünden evvel aldığınız sizindir. Fakat o mukâvelenin icâbettığı fâizden nâs üzerinde bâki kalan alacağınızı terkedin ve onunla nâsı tedyîk etmeyin”¹³⁹ sözüyle izah etmiştir.

Müfessir, bazı âyetlerde de meâlin akabinde “çünkü” diye söze başlamış ve âyetin kastettiği mesajı teyîd eden bir gerekçe zikretmiştir. Bakara 39’daki وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا “Şol kimseler ki onlar küfr üzere bizim, hakkâniyete

¹³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/525-526.

¹³⁶ Yeğin, *İslâmî- İlmî- Edebî- Felsefî Yeni Lügat*, 599.

¹³⁷ Âşık Paşayı Velî, *Garipnâme*, çev. Bedri Noyan (Ankara: Ardıç Yayınları, 1998), 118.

¹³⁸ Bakara 2/278. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/282.

¹³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/282.

delâlet ve tarik-i müstekîme irşâd eden âyetlerimizi tekzîb ettiler. İşte şu küfr üzere ısrar ve âyetlerimizi tekzîb eden kâfirler ebedî cehennemde kalıcı oldukları halde cehennem ateşine mülâzımlardır, asla ayrılmazlar”¹⁴⁰ diye tercüme etmiş ve akabinde; kâfirlerin neden ebedî olarak cehennemde kalacağını belirten gerekçeyi “çünkü cinâyet-i küfrün cezâsı ebedî azâptır”¹⁴¹ sözleriyle tefsîr etmiştir.

Mehmed Vehbi'nin yorumuna giriş yaparken kullandığı diğer bir kelime olan “binaenaleyh”, köken itibariyle Arapça olup; “bunun üzerine” ve “bundan dolayı” manalarına gelmektedir.¹⁴² Örneğin Neml Sûresi'nin son âyetinde şöyle denilmektedir: وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ “De ki: ‘Hamd Allah’a mahsustur. O, âyetlerini size gösterecek ve siz de onları tanıyacaksınız. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir”¹⁴³ Müfessir bu âyeti: “Ey resûl-ü zîşân! Sen ‘elhamdülillah’ yani ‘hamdü senâ ve övülmek Allâhü Te‘âlâ’ya mahsustur’ demekle nübüvvet ve ilmü amel gibi verdiğimiz nimetlerin şükrünü edâ et ve hamdetmeyen kâfirlere hitâben de ki ‘elbette yakında Allâhü Te‘âlâ kudretine delâlet eden âyetlerini size gösterir. Siz de o âyetleri bilirsiniz. Lâkin o zamanda bilmeniz fayda etmez. Habîbim! Senin Rabbin Te‘âlâ sizin amelinizden gâfil değildir”¹⁴⁴ diye tercüme etmiştir. Ve “Binaenaleyh; senin ve sana tâbî olan mü'minlerin amel-i sâlihanızı bilir, her birine mükâfatını verir. Kezâlik kâfirlerin küfriyâtını ve sâir günahlarını bilir, ona göre cezalarını verir. Şu halde âyet-i celîle mü'minleri tergîb ve kâfirleri seyyiâtta tenfîr etmiştir. Kâfirlerin küfriyâtına karşı azâplarının te'hîri haşa Cenâb-ı Hakkın gafletinden değildir. Belki vakt-i merhûnu gelmediğindedir. Binaenaleyh zâlimler zulûmlerinin intikamının te'hîrine mağrûr olmasınlar” demek sûretiyle âyeti izah etmiştir.¹⁴⁵

Mehmed Vehbi'nin âyet meâllerinin hemen ardından “yani,” “çünkü”, “zîrâ”, “halbuki”, “işte” şeklinde başlayarak yaptığı bu tarz îzahlar oldukça fazladır. Pek azında hiçbir açıklama bulunmamakla beraber âyetlerin tamamına yakınının girizgâhı uzun ya da kısa izahlar şeklindedir.¹⁴⁶

¹⁴⁰ el-Bakara 2/39.

¹⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/101.

¹⁴² Yeğîn, *İslâmî- İlmî- Edebî- Felsefî Yeni Lügat*, 49.

¹⁴³ en-Neml 27/93.

¹⁴⁴ en-Neml 27/93.

¹⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/178-179.

¹⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/2, 11, 22, 24, 30, 32, 34, 38, 41, 43; 2/2, 6, 8, 10, 12, 18, 20, 22, 25, 26; 3/2, 5, 7, 8, 11, 15, 16, 18, 21, 23; 4/2, 4, 9, 15, 17, 20, 22, 26, 29, 31; 5/2, 7, 10, 21, 33, 35, 44, 48, 51, 53; 6/3, 7, 13, 16, 20, 29, 32, 37, 39, 43; 7/6, 8, 10, 14, 19, 25, 29, 33, 38, 40; 8/4, 9, 13, 20, 27, 35, 43, 46, 50, 54; 9/2, 6, 12, 15, 19, 25, 29, 31, 39, 47; 10/2, 7, 11, 19, 23, 27, 31, 34, 38, 43; 11/3, 5, 7,

3.1.4. Müfessirlerin Görüşlerine Yer Vererek Açıklamayı Detaylandırması

Mehmed Vehbi, âyetleri kendi anladığı şekilde açıkladıktan sonra âyetten kastedilen mânanın daha anlaşılır olması için birçok tefsîre müracaat etmiştir. Mehmed Vehbi, alıntı yaptığı kaynaklara bazen te'lif edenin ismiyle bazen de eserin adını zikretmek sûretiyle atıf yapmıştır.

Mehmed Vehbi'nin atıf yaparken müellifin adını açıkça zikretmesine ya da eserin adını vermesine bağlı olarak cümleye girişinin formatı değişiklik arz etmektedir. Cümlelerini, eğer ismi cümlenin başında zikredecekse; Mukâtil'in, Taberî'nin, Fahri Râzî'nin, Beyzâvî'nin, Ebussuûd'un "beyânı veçhile", ya da Mukâtil'in, Taberî'nin, Fahri Râzî'nin, Beyzâvî'nin, Ebussuûd Efendi'nin "beyânına nazaran"; Eğer esere atıf yapacaksa Tefsîr-i Kebîr, Rûhu'l-Beyân'da "beyân olunduğu vechile" şeklinde tertip etmiştir. Bazı yerlerde de öncelikle aldığı görüşü zikretmiş akabinde Fahri Râzî'nin, Hâzin'in, Nimetullâh'ın, Nîsâbûrî'nin, "cümle-i beyânâtındandır" demiştir.

Müfessir, tefsîrine aldığı görüşleri kaynak gösterirken tek âyette birden çok müfessirin görüşünden faydalandığı gibi, bazen de tek bir kişinin görüşüyle yetinmiştir. Örneğin Fâtihâ sûresindeki *أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* âyetini açıklamak için beş müfessirin görüşüne başvurmuştur. Bunlardan Râzî'nin ve Kâdî'nin "hamd" kelimesine vermiş oldukları "hamd, nimet mukâbilinde Cenâb-ı Hakkı senâ etmektir" şeklindeki mânaya dikkat çekerken, Beyzâvî'den "Elhamdülillâh" cümle-i lâtifesiyle Allâh'ın hayat, ilim, irâde gibi sıfatlarla muttasıf olduğunu beyân eden ifadesini almıştır. Hâzin'den ise "Elhamdülillâh" terkibine *قُولُوا أَلْحَمْدُ لِلَّهِ* "Elhamdülillâh deyiniz" meâlinde emir kipi olduğunu ifade eden cümlesini nakletmiştir. Benzer şekilde "âlemin" kelimesini Râzî, Kâdî ve Neseî'nin ortak görüşlerini zikretmek sûretiyle açıklamıştır.¹⁴⁷

Kıyâme 14'teki *بَلِ الْإِنْسَانِ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ*"¹⁴⁸ "o gün insan kendi aleyhine şahittir" âyetinde geçen *بَلِ*'in izahını Ebussuûd Efendi'den, *بَصِيرَةٌ* kelimesini Râzî'den nakletmiştir.¹⁴⁹ Kasas 30'daki *أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ* "Ey Mûsâ! Şüphesiz ben, evet, ben âlemlerin Rabbi olan Allâh'ım"¹⁵⁰ âyetindeki lafz-ı nidâ hakkındaki tafsîlâtı Beyzavî ve Hâzin'den

10, 17, 23, 28, 35, 38, 41; 12/2, 5, 10, 13, 15, 19, 24, 28, 33, 39; 13/2, 7, 15, 19, 23, 26, 33, 43, 45, 49; 14/2, 5, 13, 23, 28, 35, 43, 49, 53, 57; 15/2, 8, 12, 16, 22, 28, 34, 42, 47, 49.

¹⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/2-3.

¹⁴⁸ el-Kıyâme 75/14.

¹⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/306-307.

¹⁵⁰ el-Kasas 28/30.

almıştır. Ayrıca Hz. Mûsâ'nın ağaçtan işittiği ses hususunda Mâturîdî (öl. 333/944) ve Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) görüşlerini naklederek mukâyesede bulunmuştur.¹⁵¹

3.1.5. Hulâsa Diyerek Özet Bilgi Sunması ve Müstefâd/Fevâid Cümlesi Zikretmesi

Mehmed Vehbi, çok azı hariç âyetlerin çoğunun sonunda “hulâsa” diyerek; açıklamış olduğu bilgileri özetleyen ve aynı zamanda âyet hakkındaki benimsediği görüşü ya da düşünceyi belirgin hale getiren bir sonuç paragrafı yazmıştır. Bu paragraf özü itibariyle okuyucuya âyetten çıkarılması gereken ana mesajı vermeyi amaçlamaktadır. Zira paragraf “bu âyetten müstefâd olan fevâid cümlesindedir” diye noktalanmaktadır. Bu da onun tefsîrine özgünlük katmasının yanı sıra, adından da anlaşılacağı üzere Müfessir'in asıl amacını da ortaya koymaktadır.

Müfessir, Âl-i 'İmrân 31. âyetin tercümesini “Habîbim! Sen irşâd etmek istediğin kimselere de ki! Eğer siz Allâhü Te'âlâ 'ya muhabbet ederseniz bana ittibâ edin ki Allâhü Te'âlâ size muhabbet etsin ve günahlarınızı mağfiret buyursun. Zîrâ Allâhü Te'âlâ günahlarını mağfiret edip matlûblarına îsal etmekle merhamet eder”¹⁵² şeklinde yaptıktan sonra “yani” diyerek açıklama yapmış ardından da Hazîn'den ve Beyzâvî'den nakiller yaparak âyeti izah etmiş sonrasında âyetin nüzûl sebebini zikretmiştir. En son “Hulâsa; Allâhü Te'âlâ 'ya muhabbet, Resûlüne ittibâ ile olacağı ve Resûlüne ittibâ etmeyince Allâh'a muhabbet iddiası yalan olduğu bu âyetten müstefâd olan fevâid cümlesindedir” diyerek yorumunu nihâyete erdirmiştir.¹⁵³

Mehmed Vehbi, Kur'an'da Hz. Yûsuf ile Mısır kralı arasında geçen hâdisenin anlatıldığı şu âyetler hakkında da hüküm ifade eden bir çıkarım yapmıştır. O, Yûsuf sûresindeki وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ اَسْتَلْصِقُهُ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ اِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ اَمِينٌ bana, nefsimde mahsus kılalım onu benim müşâvirim olsun' dedi. Vaktâki hükümdârın bu arzusuna binâen Hz. Yûsuf Melik'in yanına geldi. Melik'e tekellüm etti ise Melik, Ya Yûsuf! 'Bugün sen benim indimde merteye-i âliye ve emânet sâhibi bir zât-ı âlî kâdirsin' dedi” ve قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ اِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْكَ “Yûsuf Melik'in bu sözü üzerine: 'Ey Melik! Beni arzın hazineleri üzerine nâzır kıl. Zîrâ ben hâsılâtı hıfz eder ve fenn-i zirâatı iyi bilirim' dedi”¹⁵⁴ âyetleri şeklinde meâllendirdikten sonra, tefsîr etmiş ve son pasajda “Hulâsa; umûr-u dünyada ileride millet üzerine gelecek bir belâyı hüsn-ü tedbirle karşılamak meşrû ve mansıbı ehline tevdi etmek padişah üzerine vâcib olduğu ve bir

¹⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/213-214.

¹⁵² Âl-i 'İmrân 3/31. Meal için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/47.

¹⁵³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/48-49.

¹⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/65-66.

kimsenin kendinden ziyâde bir işe erbâb olmadığını bilince kendinin o işe erbâb olduğunu beyân etmek câiz olduğu bu âyetten müstefâd olan fevâid cümlesindedir”¹⁵⁵ diyerek yorumunu noktalamıştır.

Yine o, Şûrâ 8. âyeti “Eğer Allâhü Te‘âlâ nâs’ın bir olmasını murad etmiş olsaydı onları bir ümmet kılardı. Lâkin istediği kimseyi rahmetine idhâl eder. Zâlimler için dost ve yardımcı yoktur”¹⁵⁶ şeklinde tercüme ettikten sonra âyet hakkında daha detaylı açıklamalarda bulunmuş, Ebussuûd Efendi’den görüşler zikredip açıklamasını şu “hulâsa” cümlesiyle tamamlamıştır: “Hulâsa; dilemiş olsa Cenâb-ı Hakk’ın nâs’ı bir ümmet kılmaya kâdir olduğu, irâdesini îmana sarfeden kullarını rahmetine idhâl ettiği ve zâlimlerin zulümleri sebebiyle kendilerine nâzil olan azâbı def edecek dostları ve yardımcıları olmadığı bu âyetten müstefâd olan fevâid cümlesindedir.”¹⁵⁷ Müfessir’in sonuç ve değerlendirme mâhiyetinde yazdığı bu ifâdeler tefsîrinin büyük bir kısmında mevcuttur.¹⁵⁸

3.1.6. Bir Sonraki Âyete Geçerken Bağlantı Cümlesi Kurması

Mehmed Vehbi’nin tefsîrinin dikkat çeken bir özelliği de bir âyetten diğerine geçerken iki âyet arasındaki bağıntıyı anlatan bir cümlenin zikredilmiş olmasıdır. Bu tefsîrin akışında bir kolaylığın yanı sıra aynı zamanda okuyucuya anlam bütünlüğünden kopmama imkânı sağlamaktadır. Örneğin Müfessir, Bakara 174. âyetini: “Şol kimseler ki onlar Allâh’ın kitâptan inzâl ettiği ahkâmı saklarlar ve o sakladıkları ahkâm mukâbilinde az bir para satın alırlar ve onunla intifâ ederler. İşte şu ahkâmı saklayan kimseler yemezler, ancak karınlarında ateş yerler ve yevm-i kıyâmette Allâhü Te‘âlâ onlara nazar-ı inâyetle söz söylemez ve onları tezkiye etmez. Binaenaleyh onlar için azâb-ı elîm vardır”¹⁵⁹ şeklinde tercüme ettikten sonra tefsîrini yapmış daha sonra bir bağlantı cümlesiyle beraber akabindeki âyeti zikretmiştir. İfadesi şöyledir: “Vâcib Te‘âlâ Kitâb’ın ahkâmını saklayanların cezâlarını beyândan sonra bu ketm üzere terettüb eden fenalıklarını beyân etmek üzere: “İşte şu ahkâmı saklayanlar şol kimselerdir ki onlar hidâyeti dalâlete ve

¹⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/68.

¹⁵⁶ eş-Şûrâ 42/8. Meâl için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/258.

¹⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/259.

¹⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/6, 13, 23, 30, 45, 50, 64, 72, 87, 92; 2/5, 7, 9, 14, 15, 20, 23, 25, 28, 45; 3/4, 6, 18, 26, 28, 40, 48, 56, 59, 65; 4/3, 6, 8, 13, 15, 17, 21, 23, 25, 36; 5/3, 6, 9, 12, 16, 18, 20, 22, 26, 31; 6/10, 17, 19, 23, 36, 38, 45, 51, 57, 66; 7/11, 23, 27, 34, 37, 43, 58, 61, 67, 69; 8/32, 52, 67, 79, 81, 101, 131, 137, 144, 161; 9/7, 17, 19, 47, 51, 55, 59, 93, 103, 121; 10/3, 9, 12, 17, 21, 26, 29, 37, 39, 42; 11/8, 56, 65, 74, 84, 94, 98, 100, 106, 117; 12/5, 11, 14, 37, 58, 69, 87, 105, 108, 110; 13/4, 11, 18, 24, 29, 35, 42, 42, 62, 66; 14/20, 25, 47, 67, 77, 105, 128, 163, 171, 174; 15/5, 9, 11, 13, 15, 19, 21, 24, 26, 29.

¹⁵⁹ el-Bakara 2/174. Meâl için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/52.

mağfireti azâba değiştiller. Halleri böyle olunca onlar cehennem azâbına ne acayip sabrediyorlar”¹⁶⁰ âyetini zikretmiştir. Müfessir bu aşamadan sonra ikinci zikredilen âyetin izahını yapmaktadır.

Yine Müfessir, Nebe Sûresi'nin ilk üç âyetini âyetlerinin tercümesini: “Hangi şeyden sual ederler, o kâfirler bir haberden suâl ederler ki o haber gâyet büyük ve onlar o haber hakkında birbirleriyle ihtilaf edicidirler”¹⁶¹ şeklinde yapmıştır. Daha sonra Nebe-i azîm/haber-i azîm'in ne olduğu konusunda görüşleri zikrederek mezkûr âyetleri açıklamıştır. İzahının akabinde bu âyetleri sonra gelen dört ve beşinci âyetlerine bağlantılamak üzere “Vâcip Te'âlâ kıyâmetten, Kur'an'dan veya nübüvvetten suâl ve inkâr edercesine ihtilâf ettiklerini beyândan sonra onların inkârını reddetmek üzere” diye bir cümle sarf etmiştir. Ardından da dördüncü ve beşinci âyetin metin ve tercümesini vermiştir. “Onların inkârları gibi değil, yakında kıyâmeti bilirler. Sonra itikâd-ı bâtılları gibi değildir. Elbette onlar yakında kıyâmette amellerinin cezasını bilirler.”¹⁶²

Müfessir, 'Alâ sûresindeki *سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى* cümlesine “Cümle mahlûkât ve mevcûdâtan 'alâ olan Rabbin Te'âlâ'nın ismini nekâisten tenzîh ve takdîs et” şeklinde tercüme ettikten sonra âyetin tefsîrini yapmış ve diğer âyete geçerken bağlantı cümlesiyle beraber âyeti zikretmiştir. Bağlantı ifadesi ile âyetin meâli: “Vâcip Te'âlâ ismini ve zâtını nekâisten tenzîhle emrettikten sonra tenzîhin illeti ve sebab-i makamında zât-ı ulûhiyyetini tavsîf etmek üzere: *الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى* “İsmi tenzîh lâzım olan Rabbin Te'âlâ şol zattır ki cümle mahlûkâtı yarattı ve âzâlarını müsâvî kıldı”¹⁶³ şeklindedir. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinin önemli bir özelliği olan bu ifâdeler, âyetlerin tamamına yakın kısmında görölmektedir.¹⁶⁴

3.1.7. Bazı Sûrelerin Sonuna Tefsîrini Yazdığı Ortam ve Tarihle İlgili Notlar Düşmesi

Mehmed Vehbi, tefsîrini kaleme alırken bazı sûrelerin sonuna eserini, onu hangi şartlarda ve zaman diliminde yazdığına dair kısa notlar düşmüştür. Bu notlar onun tüm zor şartlara

¹⁶⁰ el-Bakara 2/175. Meâl için bk. *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/55.

¹⁶¹ en-Nebe' 78/1-3. Meâl için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/355.

¹⁶² en-Nebe' 78/4-5. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/356.

¹⁶³ el-'Alâ 87/2. Meâl için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/455-456.

¹⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/5, 7, 11, 14, 24, 30, 32, 34, 38, 43; 2/2, 5, 7, 9, 12, 17, 20, 23, 26, 32; 3/5, 9, 11, 16, 19, 24, 27, 32, 34, 38; 4/4, 7, 12, 15, 17, 20, 24, 29, 32, 37; 5/4, 6, 9, 12, 15, 20, 23, 28, 29, 31; 6/4, 10, 15, 19, 25, 29, 33, 36, 40, 45; 7/5, 10, 13, 16, 19, 21, 24, 29, 33, 37; 8/6, 11, 13, 17, 25, 28, 30, 35, 37, 39; 9/6, 8, 15, 17, 19, 21, 23, 26, 30, 34; 10/3, 7, 9, 12, 14, 17, 20, 23, 26, 29; 11/5, 8, 10, 13, 17, 19, 21, 23, 27, 29; 12/3, 5, 9-10, 13, 15-16, 20, 25, 27, 29, 32; 13/3, 5, 7, 9, 15, 17, 19, 22, 25, 27; 14/5, 7, 14, 17, 19, 21, 23, 25, 29, 31; 15/3, 5, 7, 11-12, 15, 17, 21, 23, 25, 27.

rağmen eserini tamamlamak için ne kadar emek ve gayret gösterdiğini anlatmasının yanı sıra o dönemde ülke şartları hakkında da okuyucuya bilgiler vermektedir. Örneğin Münâfîkûn sûresinin tefsîrinin sonuna yazdığı şu ifadeler empatik bir bakış açısıyla okunduğu zaman hakikaten okuyucuyu duygusal bir atmosfer içerisine sokmaktadır. “Rûmî bin üç yüz otuz yedi senesi Ağustos’unun Cuma gününe tesâdüf eden ‘Arabî bin üç yüz otuz dokuz senesi Zilhicce’sinin yirmi birinci günü Haymana Çölü’nde Yunanla İslâm askeri arasında şiddetli meydan muhârebesi devam ederken Büyük Millet Meclisi âzâsından olarak Ankara’da bulunduğumuz zaman düşman istilasını endişesine binâen ailemizi Kayseri’ye sevk edip mebûs arkadaşlarımızdan Kangırı (Çankırı) mebûsu Behçet Bey ve Ankara mebusu Hacı Atıf Efendi ile beraber mûmâ ileyhi Hacı Atıf Efendi’nin hanesinde ikâmet ettiğimiz zaman mezkûr hanenin kible cihetine nâzır odada kuşluk vakti bu sûrenin tefsîrinin tebyîzi biavn-i Te‘âlâ hıtâm bulmuştur.”¹⁶⁵

Mehmed Vehbi, Bakara sûresini ise müderrislik yaptığı medresede tamamladığını: “Rûmî bin üç yüz otuz senesi Ağustos ayının yirmi ikisine tesâdüf eden bin üç yüz otuz üç senesi Şevval’in yirmi dördüncü Cumartesi günü ikinci vakti Konya’da Mahmudiye Medresesinde vâkı‘ dersihânemde sûre-i Bakara biavn-i Te‘âlâ hıtâm bulmuştur”¹⁶⁶ sözüyle ifade etmiştir.

Müfessir’in bunların dışında daha pek çok sûrenin sonuna yazdığı¹⁶⁷ bu notlarından anlaşılmaktadır ki o, tefsîri için zaman, mekân ve uygun şart mefhûmu gözetmeksizin her yerde cehdü gayret içerisinde olmuş ve neticede geniş hacimli bir eser meydana getirmiştir.

3.2. Hulâsatu’l-Beyân’da Tefsîr Metodu

Mehmed Vehbi’nin tefsîr metoduna geçmeden önce tefsîr kavramı ve tefsîr tarihinden kısaca bahsedilmesi yerinde olacaktır. Tefsîr kelimesi, lügatta “izah etmek, açıklamak, aklın idrâk ettiği bir mânayı ortaya çıkarmak, örtülü şeyi açığa çıkarmak, açıklamasını istemek, hastalığın teşhisi için idrarı tahlîl etmek” gibi anlamlara gelen فَسَّرَ f-s-r fiilinden türetilmiş olup tef‘îl vezninden mastardır.¹⁶⁸ İstilahta ise tefsîr, müşkil olan lafızlar

¹⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/15.

¹⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/299.

¹⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/249; 2/299; 3/289; 4/296; 5/220, 419; 6/246, 350; 7/178, 296, 466; 8/121, 184, 243, 296, 436; 9/134, 236, 310, 410; 10/107, 199, 280, 378, 452; 11/95, 179, 275, 348, 405, 444, 473; 12/99, 164, 219, 286, 357, 423; 13/95, 183, 250, 325, 395, 426, 457, 509; 14/58, 112, 147, 182, 215, 240, 276, 303, 411; 15/15, 35.

¹⁶⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 7/747-748; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, 12/282-283; Sâhib ‘İsmâîl b. ‘Abbâd, *el-Muhît fi’l-luga*, 2/258-259; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luga*, 4/504; el-Cevherî, *es-Sıhah*,

hakkında kastedilen manayı ortaya çıkarmak, âyetleri şerh etmek, ondaki ahkâm ve sırrı izah etmek demektir.¹⁶⁹ İslâmî ilimler terminolojisinde tefsîr; çeşitli delillerle, Kur’ân âyetlerindeki murad edilen mânayı izah etmeyi amaç edinen bir ilimdir. Tefsîr ilmi başta âyetlerin Mekki-Medenî oluşu, nüzûl sebepleri, hükmî ya da lafzî mânaları, umum-husus, nâsih-mensûh, mutlak-mukayyed, muhkem-müteşâbih gibi pek çok konuyu inceler.¹⁷⁰ Ayrıca bu kelime muhtevâsı te’vîl olan ilimler için de kullanıldığından müfessirler nezdinde ikisini bir mânada değerlendirenler olmuştur. Bu konuda Isfehânî “tefsîr” sözcüğünün Kur’ân’daki *وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا* ifadesini *تَفْسِيرُ الرُّؤْيَا وَتَأْوِيلُهَا* cümlesiyle izah ederek rüyayı tefsîr etmekle te’vîl etmenin eşdeğer olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁷¹ Ancak sahâbeden İbn ‘Abbâs (öl. 68/687-88) ve tâbi’inden Dahhâk (öl. 105/723) bu âyeti *أَحْسَنَ بَيِّنَاتًا* şeklinde açıklayarak tefsîr kelimesini tafsîl, yine tâbi’inden Mucâhid ise *بَيِّنَاتًا* kelimesiyle beyân etmek anlamında yorumlamıştır.¹⁷²

Tanımlardan anlaşılacağı üzere tefsîr ilminin konusu Kur’ân-ı Kerîm’dir. Amacı ise Yüce Allâh’ın âyetlerde kastettiği manayı ortaya çıkarmaktır. *“Sana zikri insanlara açıklaman için indirdik”*¹⁷³ âyeti Kur’ân’ı ilk açıklayanın Hz. Peygamber olduğunu ve tefsîrin Hz. Peygamber’le başladığını göstermektedir.

Hiz. Peygamber’in vefâtından sonra ise vahyin nüzûlüne şahitlik eden bir kısım sahâbenin Kur’ân’ın tefsîrine azamî gayret gösterdiği görülmektedir. Örneğin Hz. Ebû Bekr (öl. 13/634), Hz. ‘Ömer (öl. 23/644), Hz. ‘Osman (öl. 35/656), Hz. ‘Alî (öl. 40/661) başta olmak üzere Abdullah b. Mesû’d (öl. 32/652-53), ‘Abdullah b. ‘Abbâs, Ubeyy b. Ka’b (öl. 33/654 [?]), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/655 [?]), Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (öl. 42/662-63) ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) gibi sahâbenin tefsîr ilminin şekillenmesinde büyük katkıları olmuştur.¹⁷⁴

2/781; Ebu’l-Hasen ‘Alî b. ‘İsmâil ed-Darîr İbn Sîde el-Mursî, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*, thk. ‘Abdulhamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2000), 8/480-481; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Omer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd (Beyrût - Lubnân: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998), 2/22; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3412-3413; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 636; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*, 1/12.

¹⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3412-3413.

¹⁷⁰ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa’lebe, *et-Tesârif li’t-tefsîri’l-Kur’ân mimme’s-tebehet esmâ’uhû ve tasarrafet me’ânihi*, thk. Hind Şelebî (Tûnus: eş-Şirketu’t-Tûnûsiyye li’t-Tevzî’, 1979), 5-6, 10, 27-28, 63; ez-Zerkânî, *Menâhilu’l-‘irfân*, 1/471.

¹⁷¹ er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 636.

¹⁷² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 2001), 17/447-448.

¹⁷³ en-Nahl 16/44.

¹⁷⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 59-61.

Tâbi'în döneminde de tefsîr faaliyetleri artarak devam etmiştir. Örneğin Sa'îd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Mucâhid b. Cebr, İkrime b. 'Abdillâh (öl. 105/723), Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725), Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732), Ebu'l-'Âliye (öl. 90/709), Kâ'b el-Kurazî (öl. 108/726 [?]), Zeyd b. Eslem (öl. 136/754), 'Alkame b. Kays (öl. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (öl. 63/683 [?]), İbrâhîm en-Nehâî (öl. 96/714), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) Katâde b. Diâme, Dahhâk ve Süddî (öl. 127/744) gibi müfessirler önemli açıklamalarda bulunmuş ve pek çok talebe yetiştirmişlerdir.¹⁷⁵ Ancak gerek sahâbe gerekse tâbi'în dönemine ait günümüze ulaşmış Kur'an'ın tam bir tefsîri bulunmamaktadır. Bu tarz çalışmaların yaygınlık kazanması, sahâbe ve tâbi'în görüşlerinin tedvîn edilip müstakil eserlerin meydana getirildiği etbau't-tâbi'în döneminde olmuştur. Bu döneme ait elimize ulaşmış Kur'an'ın ilk ve tam tefsîri, Mukâtil b. Süleymân'ın te'lif ettiği *Tefsîr-i Kebîr*'dir.¹⁷⁶ Bununla beraber İbn Sâ'id es-Sevrî'nin (öl. 161/777), *et-Tefsîr*'i İbn Ziyâd el-Ferrâ'nın (öl. 207/822) *Me'âni'l-Kur'an*'ı, Ma'mer b. Müsannâ'nın (öl. 209/824) *Mecazü'l-Kur'an*'ı, İbn Kuteybe'nin (276/889) *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an* ve *Gâribu'l-Kur'an* adlı eserleri te'lif edilen ilk eserler arasında yer almaktadır.¹⁷⁷ Daha sonraki dönemlerde tefsîr ilmi farklı bir boyut kazanmış, kırâat farklılıkları, dil bilimcilerin kelimelere tahsis ettiği anlamlardaki ihtilaflar, irab, mutlaklık-mukayyedlik, umum-husus, muhkem-müteşâbih ve nâsih-mensûh durumları gibi daha pek çok konu farklı dönemlerde farklı tefsîrî yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁷⁸ Bunun neticesinde metot itibariyle bazı sınıflamalar yapılmıştır. Buna göre âyet yorumlarında rivâyetlerin öne çıktığı tefsîre “tefsîr bi'l-me'sûr”, rivâyetin yanı sıra edebiyat, belâgat ve diğer ilim dalları da refere edilerek re'ye dayalı yorumların yoğunlukta olduğu tefsîre “tefsîr bi'l-re'y/dirâyet tefsîri ve daha çok tasavvuf ehlinin işaret yoluyla yapmış oldukları tefsîre “tefsîr bi'l-işâre” adı verilmiştir. Esasında tefsîr metodu hususunda ilk sınıflamayı yapan İbn 'Abbâs'tır. O tefsîri helâl-haramın tefsîri, Arapların filolojik olarak yaptıkları tefsîr, âlimlerin yorumları ve sadece Yüce Allâh'ın bilebileceği tefsîr olmak üzere dört grupta sınıflandırmıştır. Ancak bu sınıflama yaygınlık kazanmamıştır.¹⁷⁹ Şunu da belirtmek gerekir ki söz konusu tasniflere Hz. Peygamber'in ve sahâbenin takip

¹⁷⁵ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 90-91.

¹⁷⁶ Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleymân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/134-136. si

¹⁷⁷ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 211-212.

¹⁷⁸ Ebu'l-'Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Harrânî, *Mukaddimetu fî 'usûli't-tefsîr* (Beyrût - Lubnân: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1980), 20; Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâ'il b. Şihâbiddîn 'Omer b. Kesîr, *Hadîslerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri (Mukaddime)*, çev. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 1/420-422.

¹⁷⁹ ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 2/10-11.

ettikleri yöntem öncülük etmiştir. Bu hususta Hz. Peygamber'in kaynak ve usul açısından bir yöntem takip ettiği, âyetleri bazen Kur'ân âyetleri ile bazen kendi re'yi ile bazen uygulamalı olarak bazen de çeşitli açıklamalarla tefsîr ettiği, hadîs kitaplarında “Kitâbu't-tefsîr” gibi başlıklar altında zikredilmektedir.¹⁸⁰

Rivâyet, dirâyet ve iş'ârî tefsîrlerin örnekleri oldukça fazladır. Bu minvalde eser veren müfessirlerden bazıları rivâyet alanında Taberî, Semerkandî (öl. 373/983) Sa'lebî (öl. 427/1035), Begâvî (öl. 516/1122), İbn Atiyye (öl. 541/1147), İbn Kesîr (öl. 774/1373), Se'âlibî (öl. 875/1471), Süyûtî, Kâsımî (1866-1914); Dirâyet alanında Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî, Neseî, Hâzin, Ebû Hayyân (öl. 745/1344), Ebussuûd Efendi, Âlûsî (öl. 1270/1854); İş'ârî alanda, Tüsterî (öl. 283/896), Kuşeyrî (öl. 465/1072), Bakli Şîrâzî (öl. 606/1209), İbnu'l-'Arâbî (öl. 638/1240), Sadreddîn Konevî (öl. 673/1274), Nisâbûrî, Nimetullâh Nahcuvânî (öl. 920/1514) ve Bursevî (öl. 1137/1725) sayılabilir.

Bununla beraber 19 ve 20. yüzyıl'ın başlarında da daha çok dirâyet yönü ağır basan eserlerin sayısında artış olduğu görülmektedir. Bunlardan Musa Kazım (1858-1911), Elmalılı Hamdi Yazır, 'Abdurrahman b. Nasır (1862-1957), Ömer Nasuhi Bilmen (1884-1971), Seyyid Kutup (1906-1966), Mevdûdî (1903-1979), İzzet Derveze (1888-1984), Muhammed Esed (1900-1992) gibi müfessirlerin tefsîrleri dirâyet yönü ön planda olan eserler arasında sayılabilir.

Tefsîrini incelemekte olduğumuz Mehmed Vehbi'nin *Hulâsatu'l-Beyân*'ı ise 20. yüzyılın başlarında yazılmış olup dirâyet yönü ağır basan tefsîrlerdendir. Ancak her dirâyet tefsîrinde olduğu gibi Mehmed Vehbi'nin eserinin de rivâyet yönü bulunmaktadır. Buna göre Mehmed Vehbi'nin tefsîri sırasıyla rivâyet ve dirâyet açısından şu şekilde ifade edilebilir:

3.2.1. Hulâsatu'l-Beyân'ın Rivâyet Yönü

Mehmed Vehbi, Kur'ân'ın tefsîr edilmesinin gerekli olduğu ve bunun da Kur'ân'ın âyetleri, hadîsler ve fukahâ ictihadları ile mümkün olabileceği görüşündedir. Nitekim o, Kur'ân'ın tefsîr edilmesi ile ilgili Nahl 89. âyet bağlamında Nisâbûrî'nin görüşlerinden de faydalanarak “Kur'ân, bazı ahkâmı icmâlen beyân eder, tafsîli hadîste olur, bazısını işaretle beyân eder; kıyâs-ı fukahâ onu izah eder ve bazısını tafsîlen beyân eder, başka delillerle tafsîle hâcet kalmaz. Kur'ân ulemâya nazaran her şeyi beyân eder. Zira ulemâ

¹⁸⁰ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Deyb el-Begâ (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Yemâme, 1993), “Tefsir”, 4/ 1623-1904.

ahvâl-i beşere ait ahkâmı Kur'ân'dan istinbât edebilirler. Binaenaleyh, Kur'ân'a تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ denilmiştir. Cemî-'i halka doğru yolu gösterdiği için هُدَى denilmiştir. İmânla beraber amel edip birçok derecelere nâil olacıklara ihsân-ı ilâhi olduğundan رَحْمَةً denilmiştir. Kur'ân'la amel eden mü'minlerin hîn-i vefâtlarında amelleri sayesinde kazandıkları derecelerde tebşîr olunacaklarından Kur'ân'ın بُشْرَى olduğu beyân olunmuştur"¹⁸¹ demiştir.

Rivâyet metodunda genel olarak sırasıyla; önce Kur'ân'a, hadîse, sahâbe görüşüne ve tabi'în kavline müracaat edilir. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde bu yöntemi kullandığı görülmektedir.

3.2.1.1. Hulâsatu'l-Beyân'da Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsîri

Kur'ân'ın rehber yönü her konuda olduğu gibi âyetleri tefsîr yapma hususunda da muhâtaplarına bir metod öğretmektedir. Zîrâ Kur'ân'da bir konunun başka açılardan farklı sûre ve âyetlerde açıklanmış olması, kimi yerde umûm ifade eden meselelerin başka âyetlerde husûsî olarak izah edilmesi, bir yerde kapalı olan bir lafzın başka bir yerde tafsîlatlı olarak ele alınmış olması Kur'ân'ın müfessir bir kitap olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber'in âyetleri ilk etapta Kur'ân'ın öğrettiği bu yöntemle açıkladığı görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber, En'âm 82'deki الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ "İnanıp da îmanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar"¹⁸² âyetindeki îmâna zulüm bulaştırmanın şirk olduğunu söylemiş, şirki de Lokmân sûresinde belirtilen إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ "Şirk en büyük zulümdür"¹⁸³ âyetiyle tefsîr etmiştir.¹⁸⁴ Hz. Peygamber'in gösterdiği bu yöntem/Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîri sahâbe ve sonraki müfessirler için başvuru olan ilk yöntem olmuştur. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde de altmıştan fazla yerde âyeti âyetle tefsîr ettiği veya bir âyet hakkında başka sûre ya da âyetlere atıfta bulunduğu yerler bulunmaktadır.¹⁸⁵

¹⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/397.

¹⁸² el-En'âm 6/82.

¹⁸³ Lokmân 31/13.

¹⁸⁴ el-Buhârî, "Tefsîr", 166 (no. 4353).

¹⁸⁵ Mehmed Vehbi'nin âyeti âyetle tefsîr ettiği ve âyete ya da sûreye atıfta bulunduğu yerler için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/70, 101, 132, 133, 190, 192, 238; 2/74, 205, 229, 264, 279, 280; 3/56, 125, 232; 4/71, 102-103, 247; 5/11-12, 33, 75, 131, 161, 168, 191, 196, 208, 255, 317; 6/5, 105, 170, 254; 7/267, 298, 365; 8/155, 185, 303, 316, 360, 361, 372; 9/2, 6, 37, 60, 79, 91, 111, 153, 246, 282, 290, 299, 397; 10/11, 136, 216, 297; 11/25, 32, 64, 107, 212, 293, 320; 12/21, 61, 180; 13/90, 103, 127, 257, 327, 333, 361, 368, 371, 372, 373, 396, 455; 14/7, 61, 126, 143, 170, 270, 377; 15/125, 229, 232, 283, 529, 534, 545, 582.

Bakara 67-73. âyetlerde İsrâîloğullarına bir sığır kesmeleri ve onların bu görevi yerine getirmemek için Hz. Mûsâ'ya ineğin keyfiyeti ile ilgili pek çok soru sormalarından bahsedilmektedir. 70. âyette kesmeleri emredilen sığırın detaylı bir şekilde açıklanmasını talep ettikleri ve *وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ* "Biz inşaallâh emredileni yapma yolunu buluruz"¹⁸⁶ sözünü söyledikleri görülmektedir. Mehmed Vehbi, buradaki *إِن شَاءَ اللَّهُ* ifadesini Kehf sûresindeki 20. âyetteki *إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ* ifadesine atıf yaparak: "Yarın ki gün işlenilecek şeye bugünden inşaallâh yarın işlerim' denilmesini tarif ve tenbîh buyurmuştur"¹⁸⁷ şeklinde açıklamıştır.

Nahl 15'teki *وَأَلْفَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ* "Sizi sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağlar koydu"¹⁸⁸ âyetindeki "yeryüzüne sağlam dağların konulması" ifadesini Nebe sûresinin 6-7. âyetlerine atıf yaparak "Dağların arzın çivisi mesâbesinde olduğunu"¹⁸⁹ söylemiştir.

Bakara sûresi 25. âyetteki *جَنَاتٍ تَجْرِي* edip salih amel işleyenler için müjdelenen *جَنَاتٍ تَجْرِي* ifadesini Muhammed sûresi 15. âyete atıf yaparak: "Cereyân eden nehirlerle murâd; mutlaka nehir olmak ihtimali olduğu gibi sûre-i Muhammed'de beyân olunan süt, bal, şarap ve sudan ibâret olan enhâr-ı erbaa olmak ihtimali ağıleptir"¹⁹⁰ cümlesiyle açıklamıştır.

Ahzâb 4. âyetteki *نُظَاهِرُونَ* kelimesini "sizler zihâr edersiniz" diye açıkladıktan sonra zihârı: "Bir kimsenin kendi zevcesine 'sen bana benim vâlidem gibisin' veyahut validemin zahrına yani arkasına benzersin"¹⁹¹ sözleriyle izah etmiştir. Akabinde zihârla eşlerin birbirlerine haram olduğunu, bu hükmün telâfisini Mücâdele sûresinin 3-4. âyetlerine ve burada keffâret için sayılan hükümlere atıfta bulunarak "Ziharın keffâreti; muktedirse bir köle azad eder, eğer bir köle azadına muktedir olmazsa arası fâsılasız iki ay oruç tutar, eğer oruca da muktedir olmazsa altmış fakirin karnını doyurur"¹⁹² sözüyle ifade etmiştir.

Müfessir, bazı yerlerde de bir önceki âyetin bir sonraki âyetle tefsîr edildiğini beyân eden açıklamalarda bulunmaktadır. Bakara 184'teki *أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ* ifadesini bir sonraki âyetin

¹⁸⁶ el-Bakara 2/270.

¹⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/149.

¹⁸⁸ en-Nahl 16/15.

¹⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/316-317.

¹⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/70.

¹⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/7-8.

¹⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/7-8

tefsîr ettiğini “Eyyâm-ı ma’dûdeyle murâdın Ramazan olduğunu bu âyetten sonraki âyet tefsîr etmiştir”¹⁹³ cümleleriyle ifade etmiştir.

Kalem 4. âyetteki **وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ** “Muhakkak ya Ekreme’r-rusûl! Sen edeb-i azim üzeresin”¹⁹⁴ ifadesi bir sonraki âyette geçen **وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ** “Ey Habîbîm! Muhakkak senin için minnetsiz ve tükenmez ecir vardır”¹⁹⁵ ifadesi ile tefsîr edilmektedir. Müfessir’e göre 4. âyet 3. âyetin delili niteliğindedir. Çünkü 2. âyette müşrikler Hz. Peygamber’i mecnûn olmakla ithâm etmişler,¹⁹⁶ 3. âyetle bu ithâmı nefyedilmiştir. Dolayısıyla 4. âyet 3. âyeti hem tekîd etmiş hem de Hz. Peygamber’in mecnûn olmadığını ispat etmiştir.¹⁹⁷ Bu konuya Duhân (52) **فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ** (51) **فِي مَقَامٍ أَمِينٍ** (51) **إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ** “Şirkten sakınan mü’minler cennetlerde bağlar ve bahçelerde ve akar pınar başlarında ve emîn bir mahalde bulunurlar”¹⁹⁸ âyetleri de örnek verilebilir. Müfessir, âyetlerde müttakîlerin ikâmet edecekleri makamın güzelliğinin iki şeyle hâsıl olduğunu söylemektedir. Buna göre birincisi mekânın tüm tehlikelerden arındırılmış olmasıdır. Bu manayı **أَمِينٍ** lafzı temin etmiştir. İkincisi de mutluluğun ve çeşitli lezzetlerin bir arada olmasıdır. Âyetteki **فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ** lafızları da bu manayı temin etmiştir.”¹⁹⁹ Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Mehmed Vehbi, âyetlerde geçen **مَقَامٍ** lafzını devamında zikredilen **أَمِينٍ** ve **فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ** ifadeleriyle açıklamıştır.

Mehmed Vehbi’nin arka arkaya gelen âyetlerden sonrakinin öncekini takyîd ederek tefsîr ettiğini belirttiği yerler de bulunmaktadır. Mehmed Vehbi’nin beyânına göre **وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاجِسَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ اللَّهُ فَاغْفِرْ لَهُ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ** “Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allâh’ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler ki Allâh’tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir”²⁰⁰ âyetindeki **فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ** ifadesi **فَعَلُوا** ile takyîd edilmiştir. Buna göre Müfessir’in verdiği mana “İstiğfâr ettiler ve işledikleri günah üzere ısrar etmediler”²⁰¹ şeklindedir.

¹⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/74.

¹⁹⁴ el-Kalem 68/4. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/124.

¹⁹⁵ el-Kalem 68/3. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/123.

¹⁹⁶ el-Kalem 68/2. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/122.

¹⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/125.

¹⁹⁸ ed-Duhân 44/51-52. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/422.

¹⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/423.

²⁰⁰ Âl-i ‘İmran 3/135.

²⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/194.

Söz konusu yorumlar çerçevesinde Mehmed Vehbi'nin, âyetin âyetle tefsîrini dikkate aldığı, yorumlarında kendine özgü bir üslub kullanmasının yanı sıra, bazen de önceki müfessirlerin tesbitlerini dikkate alarak izahlarda bulunduğu söylenebilir.

3.2.1.2. Hulâsatu'l-Beyân'da Kur'ân'ın Sünnetle Tefsîri

Rivâyet metodunun ikinci kaynağı Hz. Peygamber'in söz fiil ve takrirleridir. Hz. Peygamber'in sünneti Kur'ân'daki kapalı olan ifadeleri açıklama, müşkil ve müphem olan durumları belirgin hale getirme, garip lafızlar gibi konuları izah etme bağlamında önemli bir konumdur. Bu hususta Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ında Kur'ân tefsîrinde sünnetin önemini vurgulamıştır.²⁰² Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin sünnet olduğu düşünüldüğünde onun âyetleri kavli ve fiilî olarak izâh etmesi âyetlerin sünnetle tefsîr edilmesi olarak anlaşılmalıdır. Bu durum Hz. Peygamber açısından dirâyet, onu takip eden müfessirler açısından rivâyet metodu olarak ifade edilebilir. Bu tür tefsîr örnekleri hadîs kitaplarında geçmektedir. Örneğin Hz. Peygamber, Bakara 238'deki *وَالصَّلَاةَ الْوَسْطَى* ifadesini *صَلَاةَ الْعَصْرِ* şeklinde yani ikindi namazı²⁰³ ve Hicr 99. âyette geçen *الْيَقِينِ* kelimesini “ölüm” şeklinde tefsîr etmiştir.²⁰⁴

Mehmed Vehbi de âyetlerin sünnetle tefsîr edilmesi hususunda görüşlerini beyân etmiştir. Nahl 44'teki *وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ* âyetini hadîsle tefsîr yapmanın delili olduğunu ifade etmiş ve bu konu da Hâzin tefsîrine de atıfta bulunarak şöyle demiştir: “Kur'ân'ın mücmel ve ehâdisin mübeyyen ve mufassal olduğuna bu âyet delâlet eder. Zira Kur'ân'ı inzâlden maksat; Resûlüllâh'ın ahkâmını nâsa beyân etmesi için olduğunu beyân etmek, Kur'ân'ın Resûlüllâh'ın beyânına muhtâc olduğuna delâlet eder. Binaenaleyh; Kur'ân'la hadîs taâruz ettiğinde hadîsin tarihi muahhar olursa, hadîs Kur'ân'ı müfessir olduğu cihetle tercih olunur.”²⁰⁵

Mehmed Vehbi'nin, sünnetle tefsîr hususunda çoğu zaman tefsîrlerden nakiller yapmakla beraber kendisinin de bu yöntemi icra ettiği görülmektedir.²⁰⁶ Örneğin o, Zümer 62'deki

²⁰² Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964), 1/38-39.

²⁰³ el-Buhârî, “Tefsîr” 44 (no. 4259).

²⁰⁴ Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullâh b. el-Mubârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *ez-Zuhd ve'r-rekâik*, thk. Habîb er-Rahmân el-E'zamî (b.y.: y.y., ts.), “Kitâb”, 7.

²⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/347.

²⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/15, 53, 70-71, 93, 129, 146, 149, 191, 230, 239, 2/24, 28-29, 36, 52, 60, 101, 150, 159, 236, 255; 3/3, 93, 138, 143, 151, 215, 237, 262, 289; 4/6, 25, 41, 48, 69, 76, 143, 163, 183, 234; 5/27, 32, 84, 139, 189, 254, 265, 293, 296, 339; 6/35, 40, 54-55, 56, 150, 185, 251, 299, 325, 339; 7/28, 45, 48, 60, 105, 118, 136, 172, 195, 299; 8/7, 61, 78, 94, 206, 228, 261, 287, 322, 326; 9/46, 50-51, 103, 133, 183, 211, 227, 234, 284-285, 309, 346-347, 393; 10/108, 136, 156, 197-198, 207, 212, 311, 239, 327, 369; 11/212, 237, 323, 361, 378, 395, 399, 420, 443, 458; 12/11, 79, 83, 111-112,

لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ “Göklerde ve yerde olan hazînelerin cümlesinin anahtarları Allâhü Te‘âlâ’nın kabza-i kudretindedir”²⁰⁷ âyetindeki مَقَالِيدُ kelimesinin ne anlama geldiğini Râzî ve Ebussuûd Efendi’nin tefsîrinden naklen Hz. Peygamber’in: “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ، وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ، يُحْيِي وَيُمِيتُ، وَهُوَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ، بِيَدِهِ”²⁰⁸ sözüyle açıklamıştır.

Mehmed Vehbi’nin âyetin hadîsle beyân edildiğini zikrettiği diğer bir âyet Müddessir 17’dir. Müfessir, سَأَزْهُقُهُ صَعُودًا “Ben o kâfire meşakkatli ve gâyet güç azâbı teklif ederim”²⁰⁹ âyetinde geçen صَعُودًا kelimesini evvelâ Râzî ve Ebussuûd Efendi’nin görüşlerine müracaat ederek izah etmiş daha sonra da bu kelimenin tefsîrinin Hz. Peygamber tarafından şu hadîsle beyân edildiğini belirtmiştir: الصَّعُودُ حَبْلٌ مِنْ نَارٍ يَصْعَدُ فِيهِ “Saûd, cehennemde ateşten yüksek bir dağdır. Ehl-i cehennem o dağa yetmiş sene çıkmak ve yetmiş sene inmekle ebeden muazzep olurlar.”²¹⁰ Müfessir, وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ “Haklı bir sebep olmadıkça, Allâh’ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın”²¹¹ âyetindeki bir kimsenin haksız yere öldürülmesinin sebebini Hz. Peygamber’in رَّبِّ بُنْيَانَ الرَّبِّ مَنْ هَدَمَ بُنْيَانَ الرَّبِّ “Âdem Rabb-ı Te‘âlâ’nın binasıdır. Rabb-ı Te‘âlâ’nın binâsını yıkan melundur”²¹² hadîsiyle beyân olduğunu söylemiştir.²¹³ Yine Mehmed Vehbi, وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ

136, 147, 197, 201, 352, 408; 13/20, 51, 82-83, 148, 414; 14/34, 52-53, 137, 141, 188, 245, 270, 335, 341, 361, 382, 407, 430, 460; 15/73, 157, 185, 244, 323, 436, 447, 451-452, 516-517, 645.

²⁰⁷ ez-Zümer 39/62. Meâl için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/82.

²⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/82-83; el-‘Îmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ Ebussuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâs el-‘Arabî, ts.), 7/261; er-Razî, *Mefâtihu’l-gayb*, 27/471. Hadîsin geçtiği kaynaklardan bazıları için bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. ‘Amr b. Mûsâ el-‘Ukaylî, *ed-Du‘afâ’u’l-kebîr*, thk. ‘Abdülmû’tî Emîn Kal‘acî (Beyrût: Dâru’l-Mektebeti’l-‘İlmiyye, 1984), 4/231; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî en-Nîsâbüri, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur‘ân*, thk. komisyon (Cidde: Dâru’t-Tefsîr, 2015), 23/104; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrût: Daru’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1407), 4/140; Ebu’l-Fazl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Câmi’u’l-ehâdis*, (b.y.: y.y., ts.), 23/308; Ebu’l-Fazl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Le‘âlî’l-masnû‘a fi’l-ehâdisi’l-mevzû‘a*, thk. Ebû ‘Abdurrahmân Salâh b. Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1996), 1/80; Ebu’l-Fazl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî *Cem‘u’l-cevâmi‘*, thk. Muhtâr İbrahîm el-Hâic vd. (Kâhire: el-Ezheru’s-Şerîf, 2005), 12/569.

²⁰⁹ el-Müddessir 74/17. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/282.

²¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/282-283. Hadîsin geçtiği bazı kaynaklar için bk. Ebû ‘Osmân Sa‘îd b. Mansûr b. Şu‘be el-Horasânî, *Sunenu Sâ‘id b. Mansûr*, thk. Komisyon (Riyâd: Dâru’l-‘Ulûketi li’n-Neşr, 2012), 8/199; Ebû Ya‘lâ Ahmed b. ‘Alî b. el-Musennâ et-Temîmî el-Mevslî, *Musnedu Ebî Ya‘lâ*, thk. Huseyn Selîm Esed (Dimeşk: Dâru’l-Me‘mûn li’t-Turâs, 1984), 2/523.

²¹¹ el-İsrâ 17/33.

²¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/45-46.

²¹³ Mehmed Vehbi’nin zikrettiği bu rivâyet bazı tefsîr ve fıkıh kaynaklarında yer almaktadır. Rivâyetin geçtiği kaynaklardan bazıları için bk. er-Razî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/201; 20/333; Ebû Hafs Sirâceddîn ‘Omer b. ‘Alî b. ‘Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu‘mânî, *el-Lubâb fi’l-‘ulûmi’l-kitâb*, thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd - ‘Alî Muhammed Mu‘avviz (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998), 12/272; Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ekmelüddîn Ebû ‘Abdullâh Cemâluddîn er-Rûmî el-Bâbertî, *el-*

رَبِّكَ جِئِن تَقَوْمٌ “Rabbinin hükmüne sabret. Çünkü sen gözlerimizin önündesin, kalktığında Rabbini hamd ile tesbîh et”²¹⁴ âyetini “İşte bu âyeti celîleye muvâfık olarak bir kimse bir meclisten kalkınca اللهُ سُبْحَانَ الله derse o mecliste sâdır olan günaha kefâret olacağı Resûlüllâh’tan mervî olduğu gibi uykudan kalkınca Resûlüllâh’ın tesbîhe devâm buyurduğu dahî mervîdir”²¹⁵ cümlesiyle açıklamıştır.

Mehmed Vehbi’nin, hadîsin âyeti tafsîli bağlamında da yorumları bulunmaktadır. Müfessir’in beyânına göre, Zümer 31’deki تَخْتَصِمُونَ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَحْتَصِمُونَ “Sonra şüphesiz siz kıyâmet günü Rabbinizin huzurunda muhâkeme edileceksiniz”²¹⁶ âyeti “Bir kimsenin indinde mü’min birâderinin ırzından veya malından bir zulûm varsa dirhem ve dinarın bulunmayacağı ve onlarla ödeşmek mümkün olamayacağı yevm-i kıyâmetten evvel bu gün helalleşsin. Eğer helalleşmeden kıyâmete kalırsa o zâlimin amel-i sâlihi varsa o amelden zulûm miktarı alınır mazlûma verilir, eğer amel-i sâlihi yoksa zulûm miktarı mazlûmun günahından alınır zâlime yükletilir”²¹⁷ hadîsiyle tafsîl olunmuştur. Müfessir, Zilzâl sûresi يَوْمَئِذٍ تُخْبِرُهَا أَخْبَارُهَا “O günde arz haberlerini söyler”²¹⁸ âyetindeki yerin haberlerini nasıl anlattığı ile ilgili tafsîlâtı ise Ebû Hureyre’den rivâyet olunan şu hadîsle açıklamıştır: “Arz her şahsın kendi üzerinde işlediği ameline şehâdet eder. Ve ‘Filan oğlu filan benim üzerimde filan vakit şu işi işledi’ demekle haber verince hayır işleyen kimse mesrûr, şer işleyen kimse de me’yûs ve mahcup olur. Hatta bu mahcûbiyet üzerine kâfirler bir an evvel cehenneme gitmek isterler.”²¹⁹ Yine Müfessir, Fecr 2’de zikredilen مَا مِنْ أَيَّامٍ الْعَمَلُ فِيهَا أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ هَذِهِ الْأَيَّامِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ Peygamber’den nakledilen şu hadîsle izah etmiştir: مَا مِنْ أَيَّامٍ الْعَمَلُ فِيهَا أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ هَذِهِ الْأَيَّامِ-أَيَّامٍ الْعَشْرِ “Günlerden hiçbir gün olmadı ki o günlerde amel şu on gündeki amelden ziyade Allâhü Te’âlâ’ya muhabbetli olsun. Elbette bu on günde amel Allâh’a her günlerden ziyade muhabbetli olur.” Mehmed Vehbi, bu günlerin Hac günleri olması hasebiyle şerefli olduğunu da ifade etmiştir.²²⁰ Vehbi’nin kitâbına aldığı bu rivâyet hadîs kitaplarında يَغْنِي مَا مِنْ أَيَّامٍ الْعَمَلُ الصَّالِحُ فِيهَا أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ هَذِهِ الْأَيَّامِ-أَيَّامٍ الْعَشْرِ şeklinde geçmektedir.²²¹ Mehmed

²¹⁴ *Inâye şerhu’l-Hidâye* (Lubnân: Dâru’l-Fikr, 1970), 10/246; Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Kitâbu’t-ta’rîfât*, thk. Komisyon (Beyrût - Lubnân: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1983), 87.

²¹⁵ et-Tûr 52/48.

²¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/239.

²¹⁷ ez-Zümer 39/31.

²¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/51.

²¹⁹ ez-Zilzâl 99/3-4. bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/566.

²²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/566-567.

²²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/476.

²²² Hadîsin geçtiği kaynaklardan bazıları için bk. Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sunen*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdübâki (b.y.: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, ts.), 1/550; Ebû

Vehbi'nin dalgınlıkla olsa gerek hadîsteki "sâlih" kelimesini kaydetmediği sonundaki "yani eyyyamü'l-‘aşer" kelimesini de birleştirerek yazdığı görülmektedir.

Mehmed Vehbi, âyeti hadîsle tefsîr ederken bazı yerlerde hadîsin manayı teyîd ettiğini belirtmektedir. Nitekim o, Bakara 67-73. âyetlerde İsrâîloğullarının kendilerine kesmeleri emredilen inek kesme emrini yerine getirmemek için çok soru sormalarının neticesinde en başta çok kolay olan durumun gittikçe zor bir hal alması şeklinde izah ederek açıklamasını hadîsle teyîd etmiştir. Mehmed Vehbi, Bakara 68'nin akabinde: "Mûsâ çok söylenmek ve taharriyâtta bulunmak haklarında iyi olmayıp hemen memur oldukları sığırı kesivermek kendileri için enfâ olduğuna işaret etmiştir. Lakin onlar bu işareten istifâde etmediler. Tekrar tekrar sual ile işi güce vardırıdıklarından Cenâb-ı Hakk da bakara meselesini güçleştirmiştir. Yoksa evvel vurûd eden emr-i ilâhî üzerine mutlaka bir sığır kesmiş olsalardı maksûd hâsıl olurdu"²²² demiştir. Daha sonra İbn 'Abbâs'tan nakille: "Eğer Benî İsrâîl evvel emirde herhangi bir bakarayı kesmiş olsalardı kifâyet ederdi. Lâkin nefisleri üzerine teşdîd ettiler. Allâhü Zülcelâl da teşdîd etti"²²³ hadîsinin manayı te'yîd ettiğini belirtmiştir. Müfessir'in manayı hadîsin teyîd ettiğini beyân ettiği diğer bir âyet Duhâ 8'dir. Âyette وَأَوْجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنِي "Seni fakir bulup, zengin etmedi mi?"²²⁴ denilmektedir. Mehmed Vehbi, âyette geçen egnâ ile kastedilenin kalp gıdası olduğunu söylemiştir. Ona göre "kalpte ğinâ ve kanaat olmayınca malın çokluğu fayda vermediği birçok kimselerde her vakit görülen ahvaldendir."²²⁵ Mehmed Vehbi'ye göre bu mana şu hadîs ile teyîd olunmaktadır: لَيْسَ الْغِنَىٰ عَنِ كَثْرَةِ الْعَرَضِ، وَلَكِنَّ الْغِنَىٰ غِنَى الْقَلْبِ "Ġinâ, mal çokluğuyla olmadı ve lâkin ğinâ ğinâ-yu kalptir"²²⁶ Mehmed Vehbi'nin lafzıyla beraber tefsîrinde zikrettiği bu hadîs muteber kaynaklarda geçmektedir.²²⁷ Âl-i 'İmrân 64'te geçen وَلَا يَتَّخِذْ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ "Bazımız bazımızı Allâh'ın dûnunda mâbud ittihaz etmesin"²²⁸ ifadesini: "Ulemânın kendine delilsiz ihdâs ettikleri bidatları ve hıll-ü hürmeti kabul etmek onları Rabb ittihaz etmektir" şeklinde açıklayan Mehmed Vehbi, Yahudi ve Nasâra ulemâsının böyle yaptığını ifade etmiştir. Akabinde bu manayı Hz.

Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sunen*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Saydâ - Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.), 2/325.

²²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/146.

²²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/146. Mehmed Vehbi'nin zikrettiği bu hadîs Taberî tefsîrinde geçmektedir. Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/98.

²²⁴ ed-Duhâ 93/8.

²²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/516-517.

²²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/516-517.

²²⁷ Hadîsin geçtiği kaynaklar için bk. el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, "Rikâk" 15 (no. 6081); Ebu'l-Huseyn el-Muslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Muslim*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdübâkî (Kâhire: Matba'atu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955), "Zekât" 40 (no. 1151).

²²⁸ Âl-i 'İmrân 3/64. Meâl için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/92.

Peygamber'den rivâyet olunan “Ulemânın ihdas ettikleri hall-ü hürmeti kabul onları Rabb ittihaz etmektir”²²⁹ hadîsiyle teyîd olunduğunu söylemiştir.²³⁰

Mehmed Vehbi'nin âyetin hadîsle/sünnetle tefsîri minvalinde tafsîl, tefsîr, tebyîn ve hadîsin manayı te'yîd etmesi şeklinde yorumlar yaptığı, bu yorumların bazılarını kaynak olarak müracaat ettiği tefsîrlerden faydalanarak kaydettiği, bununla beraber kendine özgü bir üslûbla da açıklamalarda bulunduğu söylenebilir.

3.2.1.3. Hulâsatu'l-Beyân'da Kur'ân'ın Sahâbe Sözüyle Tefsîri

Kur'ân'ın tefsîr edilmesinde sahâbenin rolü büyüktür. Onların Hz. Peygamber'e olan sadakatleri tefsîr yorumlarına da yansımıştır. Zira onlar Hz. Peygamber'in vefâtından sonra âyetlerin yorumlanması gereken meselelerde Allâh'ın muradına uygun tefsîr edememe endişesiyle ilk başta çekingen davranmışlardır. Fakat daha sonraları İslâm'a hizmet duygusu onların bu konuda mâhir yönlerini ortaya koymuş ve tefsîr alanında çok büyük katkıları olmuştur. Sahâbe metod itibariyle Hz. Peygamber'den duydukları ve gördükleri şekilde ya da reyleri ile icthadda bulunmak sûretiyle tefsîr yapmışlardır. Rey ve icthadlarında ise dil, belâgat ve kültür farklılıklarına bağlı olarak yorum farklılıkları görülmektedir. Örneğin Müddesir 50'deki فَسْوَرَةٌ kelimesini İbn 'Abbâs mecâzen insanların çıkardığı gürültülü ses şeklinde yorumlamıştır. Aynı kelimeye Ebû Hureyre ise arslan anlamını vermiştir.²³¹ Sahâbe neslinden sonra gelen müfessirler de üçüncü metod olarak onların görüşlerinden faydalanmışlardır. Mehmed Vehbi de bazı âyetlerin tefsîrinde sahâbenin görüşlerine, sözlerine ve onlardan nakledilen rivâyetlere yer vermiştir.²³² O, Hz. Ebûbekir, Hz. 'Ömer, Hz. 'Ali, İbn 'Abbâs, İbn Mes'ûd, Ebû Huzeyfe (öl. 12/633), 'Abdullah İbn 'Ömer (öl. 73/699), Ebû Sa'îd el-Hudrî (öl. 74/693-94), Hz. Hasan (öl. 49/669), gibi sahâbeden nakillerde bulunmuştur. Örneğin Fussilet 30'daki رَبُّنَا اٰتٰنَا اللهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا âyetindeki “istikâmet” kelimesini Hz. Ebûbekir'in “istikâmet Allâhü Te'âlâ'ya şirk etmemektir”²³³ sözü ile açıklamıştır. Yine, Kehf 105. âyetin tefsîrinde Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin görüşünü nakletmiştir. Buna göre Ebû Sa'îd el-Hudrî, kıyâmet günü birçok

²²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/92-93.

²³⁰ Mehmed Vehbi'nin zikrettiği bu rivâyet bazı tefsîr kaynaklarında yer almaktadır. Rivâyetin geçtiği kaynaklardan bazıları için bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/371; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Sıdkı Muhammed Cemîl (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420), 3/195; Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastalânî, *İrşâdu's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîrî, 1323), 1/80.

²³¹ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “Tefsîr/Müddesir”, 1.

²³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/21, 94, 147; 2/114-115, 122, 134, 143, 184, 227; 4/37, 46, 183, 193, 204, 5/113, 179, 196-197, 245, 273, 347, 378, 409; 6/3, 9, 27, 36, 60, 76, 126-127, 141, 203, 219; 11/19, 34, 36, 174, 200, 205-206; 15/215, 227, 270-271.

²³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/218-219.

kimsenin Tihâme dağı kadar olan amelinin tartılacağını, fakat ağırlık açısından bunların hiç bir şey ifade etmeyeceğini, günahların bu sevapları ifsâd edeceğini söylemiş ve ardından *فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا* âyetinin bu manaya geldiğini ifade etmiştir.²³⁴

Müfessir, İnşirâh sûresi (8) *وَإِلَى رَبِّكَ فَارْغَبْ* (7) *فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ*”²³⁵ âyetleri bağlamında Hz. Ömer’in: *إِنِّي لَا أَكْرَهُ أَنْ أَرَا أَحَدَكُمْ فَارْعَا لَا فِي عَمَلٍ دُنْيَا وَلَا فِي عَمَلٍ آخِرَتِهِ* “Muhakkak ben sizden birinizi ya ameli dünyadan veya ameli âhiretten birisiyle meşgul olmayarak görmemi kerih görürüm” cümlesini söylediğini ifade etmiştir.²³⁶

Nûh 11 ve 12. âyetlerde insanların, Allâh’a kulluk etmeleri halinde Yüce Allâh’ın onlara rızıklar ihsan edeceği, yağmurlar yağdıracağı, evlatlar, bağlar, bahçeler bağışlayacağı anlatılmaktadır.²³⁷ Mehmed Vehbi, Hz. ‘Ömer ve Hz. Hasan’ın bir uygulamasından hareketle bu âyetleri izah etmiştir. Buna göre, Hz. ‘Ömer insanlarla beraber yağmur duasına çıktığı esnada sadece istiğfârla meşgul olmuş, neden böyle yaptığı kendisine sorulunca da bu âyetleri okumuştur. Hz. Hasan ise kıtlıktan ve darlıktan şikâyet edenlere istiğfâr etmelerini tavsiye etmiş, sebebi sorulunca yine bu âyetleri okumuştur.²³⁸ Yine Müfessir, En’âm 47’deki *أَوْ جَهْرَةً* ifadesinin tefsîrinde önce Râzî’den naklen Hz. Hasan’ın “azâbın bağıteten gelmesiyle murad; gece gelmesi, cehreten gelmesiyle murad; gündüz gelmesi” olarak tefsîr ettiğini söylemiş ancak bu görüşe muhâlefeten şöyle demiştir: “Esah olan emmâre sebketmeksizin gelenden ihtiraz mümkün olmadığından *بَغْتَةً* ve emmâre sebkedip mukaddemâtıyla tenbîh olarak gelenden ihtiraz mümkün olduğundan *جَهْرَةً* denilmiştir.”²³⁹ Mehmed Vehbi’nin buradaki itirazı azâbın gün içerisinde ne zaman geleceği hususundadır.

Mehmed Vehbi, Cin 18’de yer alan *وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ* âyetindeki “mesâcid” ile kastedilen anlamı, farklı görüşleri de zikretmekle beraber, Hz. Hasan’ın “secde mümkün olan her yerdir” sözü ile açıklamıştır. Ayrıca Müfessir bunun gerekçesi olarak Hz. Peygamber’in *جَعَلْتُ لِي الْأَرْضَ مَسْجِدًا* “Benim için yeryüzünün küllisi mescîd kılındı” hadîsini de ilave etmiştir.²⁴⁰

²³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/233.

²³⁵ el-İnşirâh 94/7-8.

²³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/527.

²³⁷ Nûh 71/11-12.

²³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/214-215.

²³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/273.

²⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/243.

Mehmed Vehbi'nin görüşlerine yer verdiği diğer bir sahâbe İbn 'Abbâs'tır.²⁴¹ A'râf 26'da Yüce Allâh'ın Âdemoğluna avret yerlerini örtecekleri ve ziynet olarak kullanacakları libas indirdiği, en güzel libasın ise takva elbisesi olduğu anlatılmaktadır. Müfessir, لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَآتِكُمْ وَرِيثًا ibâresindeki وَرِيثًا kelimesini açıklarken birkaç görüş beyân etmekle beraber وَرِيثًا'nın mutlaka mal manasına olduğunu belirterek İbn 'Abbâs'ın görüşüne yer vermiştir.²⁴²

A'râf 8 ve 9'da âhirette amelleri ağır gelenlerin kurtulanlardan, hafif gelenlerin ise hüsrâna uğrayanlardan olacaklarından bahsedilmektedir. Mehmed Vehbi, söz konusu âyette geçen amellerin tartılmasının keyfiyeti hususunda pek çok görüşe yer vermekle beraber İbn 'Abbâs'ın "Hasenât bir cism-i nûrânî ve seyyiât bir cism-i zulmânî sûretinde tartılır"²⁴³ şeklindeki görüşüne de müracaat etmiştir.

3.2.1.4. Hulâsatu'l-Beyân'da Kur'an'ın Tâbi'in Sözüyle Tefsiri

Tâbi'in, sahâbenin akabinde gelen nesil olup onları gören, onlarla irtibat kuran kişilere denilmektedir. Bunlar da sahâbeden duyduklarını nakletmiş olmakla beraber, zaman zaman da kendi içtihatları ile görüş beyân etmişlerdir. Bununla beraber Tâbi'in'den bir kısım zevâtın da yaşadıklarını dönemin fikrî tasavvurlarını, sosyal hayatın içinde yer alan hurâfe denilecek türden haberlerini, başka dinlerden geçmiş isrâiliyât rivâyetlerini de tefsîrlere yansıttıkları da bilinmektedir.²⁴⁴ Tâbi'in'den sonra gelen müfessirler de olduğu gibi Mehmed Vehbi de, tâbi'inin görüşlerinden faydalanarak âyetleri tefsîr etme yoluna gitmiştir. O, tâbi'in'den Mucâhid,²⁴⁵ Hasan-ı Basrî,²⁴⁶ Katâde,²⁴⁷ Süddî,²⁴⁸ en-Nehâî,²⁴⁹ Sa'id b. Müseyyeb (öl. 94/713),²⁵⁰ Dahhâk,²⁵¹ Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652-53 [?]),²⁵² Mukâtil b. Süleymân,²⁵³ Sâid b. Cübeyr²⁵⁴ gibi müfessirlerin görüşlerini zikretmiştir.

²⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/13; 4/38, 69, 82; 15/184.

²⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/27.

²⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/8-9.

²⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 243-244.

²⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/258; 5/70, 414; 6/199.

²⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/201; 13/5.

²⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/124; 5/224; 14/130.

²⁴⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/25, 38; 6/54.

²⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/193.

²⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/232; 5/300.

²⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/379, 8/100-101; 14/133.

²⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/327.

²⁵³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/212.

²⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/395.

Mehmed Vehbi, En‘âm 159’da geçen *إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ* cümlesinde dinlerinde teferruk edenlerin kimler olduğunu Râzî’nin görüşlerinden faydalanarak açıklamıştır. Ancak Mehmed Vehbi, bu görüşlerden birinin Mücâhit’e ait olduğunu: “Dinlerinde teferruk edenler ümmet-i Muhammed’den ehl-i bidat ve şübehâtır” cümlesiyle nakletmiştir. Mehmed Vehbi, naklettiği bu rivâyetin geçerliliğini desteklemek için ise Hz. Peygamber’den gelen “Benim ümmetim yetmiş üç fırka olur. Küllisi nardadır. İlla bir fırka cehennemden necât bulur” hadîsini delil getirmiştir.²⁵⁵

‘Alak 4’te *عَلَّمَ بِالْقَلَمِ* “O, insana bilmediğini kalemle yazmayı öğretti”²⁵⁶ denilmektedir. Mehmed Vehbi, âyette geçen kalem lafzına binâen “kalemde insanlar için menfaat pek çok olduğundan fazîlet ve meziyetine işaret, kalemle ta‘limi Cenâb-ı Hâkk kendi zâtına nispetle tasrîh buyurmuştur. Çünkü bütün ilimlerin zaptı ve muhâfazası kitâbetledir. Eğer kalemle yazı olmasa emr-i dîn ve emr-i dünyadan hiçbir şeyin kıvamı mümkün olamazdı”²⁵⁷ şeklinde açıklamıştır. Mehmed Vehbi, bu açıklamasını Katâde’nin: *أَمْ يَغْمُ دِينَ* “Kalem Allâhu Te‘âlâ’dan bir nimettir. Eğer kalem olmamış olsaydı din kâim olmaz, maîşet de salâh bulmazdı” sözüyle teyîd etmiştir.²⁵⁸

Mehmed Vehbi, Rahmân 44’deki *أَنْ* ibâresindeki *أَنْ* kelimesinin tefsîrini Kâb b. Ahbâr’ın “*أَنْ*, cehennemde bir dere olup buraya ehl-i nârdan akan irinler ve sarı sular toplanıp akar”²⁵⁹ sözüyle açıklamıştır.

Mehmed Vehbi, *وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ* “Şüphesiz sana tükenmez bir mükâfat vardır”²⁶⁰ âyetindeki *مَمْنُونٍ* lafzının minnet kelimesinden türediğini Mucâhid ve Mukâtil’in görüşüne binâen izah etmiştir. Müfessir bu görüşten yola çıkarak kelimeyi “kedersiz bir ecir” olarak izah tanımlamıştır.²⁶¹ Yine Müfessir, Me‘âric 25’teki *حَقٌّ مَعْلُومٌ* lafzından kastedilenin Mucâhid ve Nehaî’ye göre mendûp ve istishâb yoluyla verilen sadakalar olduğunu söylemiştir.²⁶²

3.2.2. Hulâsatu’l-Beyân’ın Dirâyet Yönü

Mehmed Vehbi’nin *Hulâsatu’l-Beyân*’ının dirâyet yönü fazladır. Zira onun tefsîrinde âyetler bağlamında hadîslerin sıhhati, fikhî ve kalamî meseleler, kelimelerin lûgat anlamları, dil kâideleri, kıraat farklılıklarının anlama etkisi, tarihî veriler, tasavvuf,

²⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/413-414.

²⁵⁶ el-‘Alak 96/4.

²⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/536-537.

²⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/536-537.

²⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/327.

²⁶⁰ el-Kalem 68/3.

²⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/123-124.

²⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/193.

âyetlerin atasözleriyle açıklanması, tıp ve fen ilmi, âlimlerin görüşleri arasında mukâyese, kabul etmediği görüşleri eleştirip reddetmesi gibi pek çok ayrıntıyı görmek mümkündür. O, âyetleri yorumlarken rivâyet, dirâyet ve işâri açıdan öne çıkan müfessirlerin görüşlerine de yer vermiştir.

3.2.2.1. Hulâsatu'l-Beyân'ın Kaynakları

Mehmet Vehbi'nin tefsîri, kaynak açısından zengin bir bibliyografiye sahiptir. Müfessir'in eserini kaleme alırken rivâyet ve dirâyet yönünden adından söz ettiren pek çok kaynağı taradığı, yorumları seçerek kaydettiği görülmektedir. Esasında bir müfessirin eserinde kullanmak üzere onca tefsirin arasından eleyerek kaynak seçmesi, okuması ve içindeki bilgiyi akıl süzgecinden geçirerek eserine kaydetmesi müellifin dirâyet yönü ile alakalıdır. Tefsîr kaynakları başlığının dirâyet çerçevesinde değerlendirilmesi de bu sebeptedir. Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i, Neseî'nin *Medâriku't-tenzîl*, Nisâbü'rî'nin *Garâ'ibu'l-Kur'ân*, Hâzin'in el-Bağdâdî'nin *Lubâbu't-te'vîl*, Nahcuvânî'nin *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, Ebussuûd'un *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*, Sıddîk Bahâdır Hân'ın (öl. 1307/1890) *Fethu'l-beyân* adlı eserlerini kullanmasının yanı sıra eser ismi vermeden Mukâtil b. Süleymân, Süfyân es-Sevrî, Kaffâl (öl. 417/1026), Zeccâc (öl. 311/923), Ebû Müslim İsfehânî (öl. 322/934), Kuşeyrî (öl. 465/1072) gibi müfessirlerin görüşlerinden de istifâde etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber hakkında pek çok eseri bulunan Kâdî 'ÿyaz'ın *Şifâ* adlı eserine atıfta bulunmuştur.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî - Câmi'u'l-beyân: Onuncu yüzyılda yaşayan Taberî; kırâat, tefsîr, me'ânî, hadîs, fıkıh ve tarih alanlarında eserler yazmakla beraber en önemli çalışması *Câmi'u'l-beyân*'dır.²⁶³ Muhteviyatında lügat, tarih, fıkıh gibi pek çok konuyu barındıran bu eser rivâyet tefsîrinin en hacimlilerinden olup pek çok tefsîre kaynaklık etmiştir.²⁶⁴ Bu eser, tefsîrini incelemiş olduğumuz Mehmed Vehbi'nin başlıca kaynaklarından biridir. Tesbit ettiğimiz kadarıyla Mehmed Vehbi, yüz elliden fazla yerde Taberî'den nakilde bulunmuştur.²⁶⁵ Taberî'ye atıfta bulunurken genellikle

²⁶³ Mustafa Fayda, "Taberî Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/314-318.

²⁶⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/105-107.

²⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/121, 123, 130, 132, 134, 136, 142, 144-145, 147, 151; 4/14, 41, 64, 77, 90, 93, 216, 221, 251, 253; 5/5, 7, 21, 27, 41, 54, 60, 65, 76-77, 90; 6/3, 9, 19, 38, 118, 120, 312; 7/32, 281; 8/76, 81, 105-106, 138, 166, 236, 308, 312-313, 371-372; 9/10, 13, 28, 35, 69, 80, 143, 148, 187, 196, 198, 258; 10/110, 112, 114, 125-127, 131-132, 144, 148, 172, 210, 231, 249; 11/5, 49,

Tefsîr-i Taberî ifadesini kullanmış birkaç yerde Taberî ve İbn Cerîr Taberî diyerek ismini açıkça zikretmiştir. Örneğin Müfessir, *قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا*, “Onu, bana geri getireceğinize dair Allâh adına sağlam bir söz vermedikçe, onu sizinle göndermeyeceğim’ dedi”²⁶⁶ âyetindeki *مَوْثِقَهُمْ* lafzını Taberî’den nakille: “مَوْثِقًا” sözü kuvvetlendiren yemin ve ahiddir. Yani, ‘Ben kardeşinizi sizinle göndermem. Elbette siz onu getireceğinize yemin etmedikçe ve tamamıyla ahid vermedikçe’ demektir”²⁶⁷ cümlesiyle izah etmiştir.

Mehmed Vehbi, *يُنَزِّعُ بَيْنَهُمْ*, “Şeytân beyinlerini fitneyle tahrîk ve aralarına şer koyar”²⁶⁸ âyetindeki *يُنَزِّعُ بَيْنَهُمْ* lafzını ise yine Taberî’den nakille: “يُنَزِّعُ بَيْنَهُمْ” manasındadır. Yani ‘Söz söyleyenler güzel söylesinler. Zîrâ fena söylerlerse şeytân beyinlerini ifsâd eder ve o söz sebebiyle şerri tahrîk eder’ demektir”²⁶⁹ cümleleriyle açıklamıştır. Yine o, *خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بَعِيرٍ عَمَدٍ تَرْوُنَهَا وَأَلْفَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيٍّ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ* “Allâh, gökleri görebileceğiniz direkler olmaksızın yarattı. Yeryüzüne de sizi sarsmasın diye sabit dağlar yerleştirdi ve orada her türlü canlıyı yaydı. Gökten de yağmur indirip orada her türden güzel ve faydalı bitki bitirdik”²⁷⁰ âyetini Taberî’den nakille şöyle izah etmiştir: *بَعِيرٍ عَمَدٍ تَرْوُنَهَا* ifadesi: “Semânın nokta-i istinâdı direk vardır ve lâkin sizin göreceğiniz derecede değildir. Yani direk vardır siz göremezsiniz demektir” anlamına gelmektedir. *أَنْ لَا تَمِيدَ بِكُمْ* lafzı *أَنْ لَا تَمِيدَ بِكُمْ* manasında olup buradaki nefy edatı لا takdîren gelmiştir. *تَمِيدَ* lafzı *تَمِيلَ* ve *بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ* cümlesi de “arz üzerine hayvanı dağıttı” mânasındadır.²⁷¹

Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Omer ez-Zemahşerî - el-Keşşâf: On birinci ve on ikinci yüzyılda yaşayan Zemahşerî, aslen Türk olup ‘itikatta Mu‘tezile mezhebine mensuptur. Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katılan Müfessir; Hârizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm, dil, lugat ve edebiyat alanlarında kitapları bulunan Zemahşerî’nin en önemli eseri *Keşşâf*’tır.²⁷² Müellif, dirâyet metodu ön planda olan *Keşşâf*’ı; lugat, nahiv, belâgat, Kur’ân’ın i‘câz yönü, edebî üstünlüğü ve nazım güzelliğine özen göstererek te’lîf

117, 146, 169, 179, 204, 224, 267, 335, 361, 363, 387, 414, 425, 454, 471;12/16, 37, 39, 54, 162, 180; 13/273, 281; 14/12, 148.

²⁶⁶ Yûsuf 12/66.

²⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/76. Krş. et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/234.

²⁶⁸ el-İsrâ 17/53.

²⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/69. Krş. et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/624.

²⁷⁰ Lokmân 31/10.

²⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/414. Krş. et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 542-544.

²⁷² Mustafa Öztürk - Mertoğlu M. Suat, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/235-238.

etmiştir. Pek çok üstün niteliklere sahip olan bu tefsîr kendisinden sonra gelen müfessirlerin başvurduğu temel kaynaklardan biri olmuştur.²⁷³

Mehmed Vehbi, dört yerde *Keşşâf*, bir yerde Zemahşerî'nin ismini zikrederek toplam beş kez ondan alıntı yapmıştır.²⁷⁴ Mehmed Vehbi, Zemahşerî ismini zikrettiği yer hariç diğer atıf yaptığı yerlerin hiçbirinde tek başına *Keşşâf*'ın adına atıf yapmamıştır. O, *Keşşâf*'ın yanı sıra bir ya da iki müfessirin adına da atıf yaparak ortak görüş belirtmek sûretiyle atıf yapmıştır. Örneğin, وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ شَيْئًا وَلَا يَسْتَنْطِيعُونَ “Allâh’ı bırakıp da, kendilerine göklerden ve yerden hiçbir rızık sağlayamayan ve buna gücü de yetmeyen şeylere tapıyorlar”²⁷⁵ âyetindeki وَلَا يَسْتَنْطِيعُونَ lafzındaki zamirin kâfirlere raci‘ olma ihtimali olduğunu belirtirken *Keşşâf* tefsîrinin de adını zikretmek sûretiyle atıf yapmıştır.²⁷⁶

Nahl 84'te هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ وَلَا ifadesini “onların rızaları talep olunmaz”²⁷⁷ diye tercüme etmiş ve “onlara Rabbinizi irzâ edin’ denmez” demiştir. Bu görüşünü de Nisâbüri ve *Keşşâf*'a atfederek tefsîr ettiğini beyân etmiştir. Ayrıca neden böyle denilemeyeceğini yine adı geçen müfessirlerin, âhiretin amel yeri olmadığı görüşlerine atıf yaparak izah etmiştir.²⁷⁸

Mehmed Vehbi, وَلَا تَتَسَوَّرُوا بِاللَّهِ تَمَنَّا قَلِيلًا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ “Allâh’a verdiğiniz sözü az bir karşılığa değiştirmeyin. Eğer bilerseniz, şüphesiz Allâh katında olan sizin için daha hayırlıdır”²⁷⁹ âyetinin tefsîrinde ise *Keşşâf*'la beraber Nisâbüri ve Kâdî'nin adını tasrîh ederek üç ortak görüşe yer vermiştir. Buna göre: “Kureyş kabîlesi ehl-i îmânın zayıf olanlarına irtidât etmelerini teklif ve irtidât ettikleri sûrette birçok mal vereceklerini vaad ederlerdi. İşte onların bu vaadleri üzerine Cenâb-ı Hâk ehl-i İslâm’ı bu misilli vâhi vaadlere aldanmaktan bu âyetle nehyetti. Ve ahdinde sebât ve îmânında devam üzere olanların nâil olacakları ecr-u mesubât dünyada alacakları maldan daha hayırlı olduğunu beyânla âhiret sevâbını dünya metâına değiştirmemelerini tavsiye etmiştir. Zira âhiret bâkî ve sâfidir. Dünyada alacakları para ise zevâle maruz olduğu cihetle ehemmiyeti yoktur. Binaenaleyh âhiret sevâbını dünya metâına değiştirmek akıl şanı değildir.”²⁸⁰

²⁷³ Ali Özek, “el-Keşşâf ‘an haka’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekavîl fî vucûhi’t-te’vîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/329-330.

²⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/252; 8/381, 406, 393; 11/49.

²⁷⁵ en-Nahl 16/73.

²⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/381. Krş. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/621.

²⁷⁷ en-Nahl 16/84. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/392.

²⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/393. Krş. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/626-627.

²⁷⁹ en-Nahl 16/95.

²⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/406. Krş. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/632.

Mehmed Vehbi, Şuâra 94'teki فَكُّبُوا kelimesi için: “فَكُّبُوا yüzleri üzerine atılırlar demektir. Çünkü kebb; yüzü üstüne atılmaktır. Kebkebe; bunun tekrarıdır ki lâfzın tekrarı manâda da tekrarı icap eder. Binaenaleyh; müşrikler cehenneme atıldıklarında döne döne cehennemin alt tabakasına varıncaya kadar kirâren ve mirâren yüzleri üzerine döneceklerine işaret için كُكُّبُوا varid olduğu Zemahşerî'nin cümle-i beyânatındandır”²⁸¹ demiştir.

Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn er-Râzî et-Taberistânî - Mefâtîhu'l-gayb: On ikinci yüzyılın sonları ile on üçüncü yüzyılın başlarında yaşayan Râzî, Eş‘ârî mezhebine mensûptur. Kelâm, felsefe, mantık, tefsîr, fıkıh, fıkıh usûlü, tıp, astronomi, matematik, ‘Arap dili edebiyatı alanlarında pek çok eser te’lîf eden Müellif’in en önemli eseri *Mefâtîhu'l-gayb*’dır.²⁸² Râzî, bu eserini akıl prensipleri ve istidlâl yolları ışığında Kur’ân-ı Kerîm’e yöneltilen saldırıları önlemek, İslâm inancıyla ilgili istidlâlleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek amacıyla yazmıştır.²⁸³ Mehmed Vehbi, Râzî’den, farklı âyetlerde yerine göre bazen bir kelimenin izahı, bazen sebep-i nüzûl, bazen de astronomiye dâir konularda nakiller yapmıştır. Bütün sûrelerde bu nakilleri görmek mümkündür. Bu mânada Râzî’nin tefsîri Mehmed Vehbi’nin başucu kitabı mesâbesindedir. Mehmed Vehbi, eserinde iki bin yüz doksan küsür yerde Râzî’den; bazen Fahri Râzî, bazen *Mefâtîhu'l-gayb* ve birkaç yerde de *Tefsîr-i Kebîr* demek sûretiyle nakil yapmıştır.²⁸⁴ Örneğin, İsrâ 9-10. âyetleri, Yüce Allâh’ın Kur’ân’ı üç sıfatla senâ ettiğini söyleyen Mehmed Vehbi, Râzî’den nakille şöyle açıklamıştır: “Birincisi: İnsanları hak olan itikada ve aslah olan âmâle irşâd etmesidir. Binaenaleyh Kur’ân’a yapışanın doğru yola yapışmış olacağında şüphe yoktur. İkincisi: Kur’ân’ın beyân ettiği itikadı ve ameli sâlihi işleyenleri Kur’ân’ın cennetle tebşîr etmesidir. Çünkü doğru yol tutan kimsenin hayrı kesîre nâil olacağında tereddüt olunmaz. Üçüncüsü: Kur’ân’ın beyân ettiği tarîka sulûk etmeyenlere cehennemin hazırlandığını beyân etmesidir. Çünkü tarîki hayra sulûk

²⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/49. Krş. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/321-322.

²⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “Fahrüddîn er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/89-95.

²⁸³ Lütfullah Cebeci, “Mefâtîhu'l-gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/348-350.

²⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/2, 4-5, 9-10, 16, 27-28, 30, 33, 36, 40, 43; 2/4, 6, 8, 10, 15-16, 23, 25, 27, 29, 31; 3/3, 5, 7, 12-13, 17-18, 23, 28, 33, 37, 39; 4/2, 5, 7, 12, 14, 16, 19-20, 24-25, 29-30, 32-33; 5/2, 5, 7, 14, 17, 27-28, 30, 34-35, 38-39, 52; 6/8-9, 14, 16, 22, 24, 26, 30-32, 35-38, 40, 42; 7/4, 6, 8-9, 11-12, 21, 25-26, 32, 35-40, 44-45, 48; 8/2-4, 7, 13, 15-16, 18, 21, 29, 31, 35-38, 42; 9/9, 15, 16, 18, 20, 27, 30, 33, 44, 46; 10/3-4, 14, 16, 22, 35, 37, 39-40, 48, 108, 111; 11/4, 13, 14-16, 18, 25, 27-28, 30, 34, 38; 12/3, 9, 15, 44, 65, 77, 84, 96, 101, 103-104; 13/5, 10, 17, 22, 25, 27, 29-30, 32-33, 35-36, 38; 14/3, 16, 20, 27, 32-34, 38, 46, 50, 54, 56; 15/7, 10, 12, 14, 22, 25, 31, 38, 45, 63.

eden kimse hayrı kesîre nâil olunca o tarîki terkedenlerin zararı azîme ve şerri kesîre dûcâr olacakları şüphesizdir.”²⁸⁵

Yine Mehmed Vehbi, Enbiyâ 33. âyeti Râzî’den nakille şöyle açıklamıştır: Güneşle ayın felek üzerinde hareketlerinde üç ihtimal vardır. Bunlardan birincisi feleğin sabit, yıldızların onun üzerinde hareket etmeleridir. *يَسْبُحُونَ* kelimesinin kök anlamı insanın su üzerinde yüzmesinden hareketle teşbih için kullanılmıştır. İkincisi yıldızın sabit olmakla beraber feleğin hareketiyle deveran etmesidir. Üçüncüsü ise yıldız ve feleğin birlikte hareket etmesidir.²⁸⁶ Mehmed Vehbi, naklettiği bu bilgilerden hareketle “binaenaleyh kudretullâha nispetle bunların hepsi mümkündür”²⁸⁷ şeklinde yorum yapmıştır.

Mehmed Vehbi, (20) *وَتَأْكُلُونَ التَّرَاثَ أَكْلًا لَّمَّا* (19) *وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا* (20) “Haram helâl demeden mîrası alabildiğine yiyorsunuz. Malı aşırı derecede seviyorsunuz”²⁸⁸ âyetlerindeki *التَّرَاثِ* , *جَمًّا* ve *لَّمَّا* lafızlarını Râzî’den nakille: “*التَّرَاثِ* mevrûstur. *لَّمَّا* şiddetle cem etmektir. Bu makamda sofrada hırsıyla yemeği toplayıp birden lokma etmektir. *جَمًّا* kesret ve şiddet manasınadır. Binaenaleyh ‘mala çok şiddetli ve lüzûmundan ziyâde muhabbet edersiniz’ demektir”²⁸⁹ şeklinde açıklamıştır.

Nâsiruddîn Ebû Sa’îd el-Beyzâvî - Envâru’t-tenzîl: On üçüncü yüzyılda yaşayan Beyzâvî itikatta Eş’arî, amelde Şâfi’î mezhebine mensûptur. Şiraz Kâdîlkudâtlığı yaptığından Kadî ve Kâdîlkudât lakaplarıyla meşhur olmuştur. İslâmî ilimlerin hepsi üzerine eser verdiği için “allâme” unvanına hâiz olan Beyzâvî’nin en önemli eseri *Envâru’t-tenzîl*’dir.²⁹⁰ Beyzâvî, rivâyet ve dirâyet metodlarını birlikte kullandığı tefsîrini çoğunlukla *Müfredât*, *Keşşâf* ve *Mefâtihu’l-gayb*’dan faydalanarak yazmıştır. Beyzâvî’nin; fıkıh, kelâm, mantık, felsefe, tabiat ilimleri, Kur’ân’ın i’câz’ı, lafız ve terkiplerin edebî tahlili, lügat, belâgat, sûrelerin fazîleti gibi konulara yer vererek yazdığı bu eserin,²⁹¹ Mehmed Vehbi’nin nezdinde önemli bir yeri vardır. Mehmed Vehbi, âyetlerin tefsîrinde Beyzâvî’nin tefsîri için yukarıda zikredilen özelliklerin çoğunu yaptığı nakillerde yansıtmıştır. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*’ında Beyzâvî’den sekiz yüz

²⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/16-17. Krş. er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 20/303-304.

²⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/35. Krş. er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 22/141.

²⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/35.

²⁸⁸ el-Fecr 89/19-20.

²⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1341, 15/484. Krş. er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 31/157.

²⁹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/100-103.

²⁹¹ İsmail Cerrahoğlu, “Envâru’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/260-261.

küsür yerde Beyzâvî, üç yüz küsür yerde de Kâdî ismini zikrederek²⁹² nakil yapmıştır. Örneğin “فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مِّنْ سُوْرًا” “Onlara güzel söz söyle ki mahzûn olmasınlar”²⁹³ âyetindeki, قَوْلًا مِّنْ سُوْرًا lafzını Beyzâvî’den nakille: “Kavl-i meysûr; incitmeksizin güzel sözle reddetmektir. Yahut سَهَّلَ اللهُ عَلَيْنَا وَعَلَيْكُمْ yahut اللهُ أَغْنَاكُمْ gibi kelimât-ı tayyibeyle dua etmektir. Yahut herkesçe müteârif olan sözü söylemektir. Çünkü müteârif olan sözü söylemekte güçlük olmadığından kavl-i meysûr denmiştir”²⁹⁴ şeklinde tefsîr etmiştir. Bu ifadelerden اللهُ أَغْنَاكُمْ Beyzâvî’de geçmekle beraber اللهُ عَلَيْنَا وَعَلَيْكُمْ cümlesi Beyzâvî’nin cümlesinden değildir. Bilakis onun tefsîrinde bu ifadenin yerine اللهُ وَإِيَّاكُمْ ibâresi geçmektedir.²⁹⁵

Mehmed Vehbi, Sâffât 19. âyette geçen رَجْرَجَ kelimesini, yine Beyzâvî’den nakille: “İsrâfil’in sadâsı koyun çobanının koyunu güttüğü yerden döndürmek ve zecretmek için irâde ettiği sadâyâ benzeyip, envâtı haşra iâde için olduğuna işâret zımında sadây-ı kıyâmete رَجْرَجَ denmiştir”²⁹⁶ şeklinde açıklamıştır.

Yine Necm 32’deki فَلا تَرْكَبُوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى “Kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allâh’a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir”²⁹⁷ ibâresindeki nefsin tezkiye olunmasını Beyzâvî’den nakille: “İnsanın nefsinin tezkiyesi üç şeyle olur: Birincisi: Günahdan tebriedir. İkincisi: Kendisinde ziyâde hayır dâvâ edip diğer insanlara ‘ben sizden hayırlıyım’ demektir. Üçüncüsü: Nefsinin mehâsin-i âmâl ile müzeyyen olduğunu iddia etmek ve ‘ben iyi amel işlerim’ demektir”²⁹⁸ şeklinde tefsîr etmiştir.

Ebu’l-Berekât en-Nesefî - Medâriku’t-tenzîl: On dördüncü yüzyılın en etkili âlimlerinden olan Nesefî, Hanefî mezhebine mensûptur. Temel İslâm bilimlerinin hemen hemen her alanında eserleri bulunan Müfessir’in tefsîr alanındaki eseri *Medâriku’t-tenzîl*’dir.²⁹⁹ Müfessir’in rivâyet ve dirâyetten oluşan bu eserinin ana kaynağı *Keşşâf* olup, Müellif eserinde hadîslere, sahâbe ve tâbi’în görüşlerine oldukça geniş yer vermiştir.

²⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/3, 7, 9-10, 12, 22, 23, 29, 31, 39, 41; 2/3, 10, 28, 31, 46, 48, 64, 72-73, 75, 79; 3/3, 10, 13, 15, 19, 23, 26-27, 31, 48, 70; 4/5-6, 9, 21-23, 25, 49-50, 53, 63, 69, 71, 75; 5/16, 27, 33, 37, 41, 45, 57, 71, 75, 78; 6/5-6, 8, 17, 22-23, 25, 28, 31, 35, 37; 7/19, 21, 28, 37-38, 50, 55-56, 58, 139, 141, 149; 8/3, 18, 26, 36, 40, 42, 45, 47-48, 67, 87; 9/3, 11, 14, 18, 22, 37-38, 40, 50, 76; 10/9-10, 12, 18-20, 27, 29-31, 42, 44, 47, 49, 53; 11/6-7, 11, 15, 18, 29, 60, 72, 79, 88, 92-93; 12/3, 11-12, 14-15, 23, 29, 31, 33, 36, 39, 48; 13/34, 80, 97, 124, 140, 148, 158, 216, 248, 271; 14/5, 84, 88, 98, 114, 117-118, 123, 138-139, 160, 171; 15/91, 548.

²⁹³ el-İsrâ 17/28. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/38.

²⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/38. Krş. Nâsiruddîn Ebû Sa’îd Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Omer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vil*, thk. Muhammed ‘Abdurrahmân Maraşlı (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1417), 3/253.

²⁹⁵ el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vil*, 3/253.

²⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/296. Krş. el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 8/4-5.

²⁹⁷ en-Necm 53/32.

²⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/261-262. Krş. el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 5/160-161.

²⁹⁹ Murteza Bedir, “Nesefî Ebu’l-Berekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/567-568.

Muhtevâsında dil ve belâgatla ilgili izahların yanı sıra ahkâm âyetleriyle ilgili Hanefî mezhebinin görüşlerine uygun yorumlar, kelâm konularıyla ilgili âyetlerin tefsîri bağlamında Mâtürîdî mezhebinin görüşleri ve tasavvuf alanında erken dönem mutasavvıflarına ait hikmetli sözler bulunmaktadır.³⁰⁰ Neseî'nin *Medâriku't-tenzîl*'i de Mehmed Vehbî'nin ana kaynaklarından birisidir. Müfessir, Neseî'nin bu tefsîrine iki yüz elli küsür yerde atıf yapmıştır.³⁰¹ Örneğin Mehmed Vehbî, إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ “Benim Rabbim duâyı işitir”³⁰² âyetinin yorumunu *Medârik*'ten nakille: “لَمُجِيبٌ, إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ” makâmınadır ki: ‘Duâyı kabul eder’ demektir. سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ kavli de bu kabildendir. Yani ‘hamdeden kimsenin hamdini Allâhü Te‘âlâ işitir’ demek ‘kabul eder’ demektir”³⁰³ şeklinde tefsîr etmiştir.

Müfessir, Sebe 53. âyetteki بِالْغَيْبِ وَبِغُفْرَانٍ ibâresini *Medârik*'ten nakille: “يَتَكَلَّمُونَ بِالْغَيْبِ” yani gayba söz söyler manasınadır”³⁰⁴ şeklinde yorumlamıştır. Aynı şekilde Mehmed Vehbî, bu âyetin peşi sıra gelen 54. âyetteki حَجَرَ kelimesini mani oldu anlamına gelen حَجَزَ ve بِأَشْيَاءِهِمْ kelimesinin de بِأَمْثَالِهِمْ anlamında olduğunu *Medârik*'ten nakletmiştir.³⁰⁵

Mülk 4. âyetteki كَرَّتَيْنِ lafzını: “Kerrateyn ile murad; çok kere dönüp bakmaktır. Yoksa iki kere bakmaya münhasır değildir. Yani ‘Bir adam semâya ne kadar çok bakarsa baksın semâda ayıp noksan ve intizâmında bir hâle göremez. Ancak gözü yorulur’ demektir”³⁰⁶ şeklinde nakletmiştir.

Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed en-Nîsâbü'rî - Garâ'ibu'l-Kur'ân: On üçüncü yüzyılın sonları ile on dördüncü yüzyılın başlarında yaşadığı bilinen Nîsâbü'rî, itikatta Eş'arî, amelde Şafi'î mezhebini benimsemiştir. Müfessir ve astronomi âlimi olarak tanınmıştır. Tebriz'de yaşayan Kutbuddîni Şirazî'nin talebelerinden olup onun rasathanesinde çalışmıştır. Astronomiye dair telifleri bulunan Nîsâbü'rî'nin takvimlerin oluşturulması, namaz saatlerinin tespiti gibi önemli konularda katkıları olmuştur. 1311 yılından sonra dînî ilimlerle meşgul olan Müfessir'in en önemli eseri *Garâ'ibu'l-*

³⁰⁰ Mustafa Öztürk, “Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/292-293.

³⁰¹ Mehmed Vehbî, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/4, 35-36, 41-42, 57, 66, 70, 74, 76, 91, 131; 2/92, 120, 232; 3/52, 56, 59, 119, 143, 154, 179, 202; 4/39, 110, 119, 204, 228, 261, 289; 5/10, 33, 39, 65, 69, 93, 104, 153, 245, 381; 6/76, 85, 88, 98, 109, 123, 159, 216, 335; 7/17, 146, 247, 278, 366, 404, 450; 8/5, 18, 20, 41, 59-60, 71, 94, 97, 100, 104-105; 9/7, 11, 17, 30, 35, 39, 74, 137, 141, 153; 10/10-11, 26, 62, 92, 140; 11/15, 21, 32, 67, 74, 117, 119, 161, 174, 204; 12/3, 9, 39, 72, 79, 94, 102, 105, 111, 115; 13/344-345, 383, 412-413, 416, 420-421; 14/31, 78, 118, 140, 179, 15/91, 323.

³⁰² İbrâhîm 14/39.

³⁰³ Mehmed Vehbî, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/235.

³⁰⁴ Mehmed Vehbî, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/163.

³⁰⁵ Mehmed Vehbî, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/164. Krş. en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 3/73-74.

³⁰⁶ Mehmed Vehbî, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/93. Krş. en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 3/511.

Kur'ân'dir.³⁰⁷ Nîsâbûrî, eserinin üslûbu ve faydalandığı kaynaklar hakkında mukaddime kısmında epeyce malumat vermiştir. Bazı dostlarının önerisi ile eserini telife karar vermiş, er-Râzî'nin metodunu takip ederek onun açıklamalarını özetlemiştir. Müfessir yer yer Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ından da faydalandığını söylemiştir.³⁰⁸ Nîsâbûrî'nin tefsîri de Mehmed Vehbi'nin sıkça müracaat ettiği kaynaklardandır. O, iki yüz elli kûsür yerde Nîsâbûrî'den nakil yapmıştır.³⁰⁹ Örneğin *وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا* “Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin”³¹⁰ âyetinde Mehmed Vehbi, Hz. Âdem ve Havvâ'nın cennette sâkin olmalarıyla emrin emr-i taabbudî ya da ibâha olup teklifi bir emir olmadığını Nîsâbûrî'nin görüşünü zikrederek tefsîr etmiştir. Aynı şekilde âyette cennetle murad cennet-i huld'dür demiştir. Ekletmek emri ise yine ibâha içindir. Yani cennetteki yiyeceklerden yemek onlar için vacip kılınmamıştır.³¹¹

Mehmed Vehbi *فَأَرْوِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ* “Haydi, Allâh'ı bırakıp da taptıklarınızın yarattığını bana gösterin!”³¹² âyetinde geçen *فَأَرْوِي* lafzını Nîsâbûrî'den nakille: “Bu âyette *فَأَرْوِي* emri müşrikleri taciz içindir”³¹³ şeklinde açıklamıştır.

Mehmed Vehbi, *وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ* “Kime uzun ömür verirsek onu yaratılışta tersine çeviririz. Hiç düşünmezler mi!”³¹⁴ âyeti hakkında, Nîsâbûrî'den: “Yevm-i kıyâmette kâfirlerin ömür cihetinden itizâr kapılarını kapamıştır. Zîrâ onlar: ‘Biz dünyada az yaşadık. Eğer dünyada çok ömür verseydin bizde kusur bulamazdın’ demelerini bu âyet-i celîle reddetmiştir. Çünkü azıcık ömürde ihtidâ mümkünken ihtidâ etmeyen çok yaşasa yine ihtidâ etmeyeceği ve belki ihtidâyâ kabiliyet kalmayacağı meydandadır. Zira beyân olduğu vechile insanın yaşadıkça şuuru azaldığı malum bir hakikattir”³¹⁵ yorumunu nakletmiştir.

³⁰⁷ Ali Turgut, “Nizâmuddîn en-Nîsâbûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/181-182.

³⁰⁸ Ali Turgut, “Garâ'ibu'l-Kur'ân ve regâ'ibu'l-furkân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/358.

³⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/252; 3/216; 4/117, 119, 216; 5/2, 24, 241, 272, 274, 366; 6/3, 7, 20, 28, 37, 40, 118, 227, 254, 260; 7/8, 11-12, 21, 23, 25-26, 36-38, 40, 45, 48, 51; 8/3-4, 13, 19, 97, 100, 104, 171, 175-176, 179, 198; 9/2, 7, 22, 40, 71, 72, 74, 77, 97-98, 101; 10/3, 5, 13, 27, 29, 118, 122, 124, 136, 138; 11/18, 60, 104, 112, 121, 127-128, 134, 138-139, 142, 144; 12/31, 54, 120, 122, 159, 165, 196, 201, 226, 228; 13/53, 97, 117, 201, 268, 280, 321, 362, 387, 417; 14/13, 49, 59, 95, 211, 256, 521; 15/14, 40, 109, 120, 128, 159, 173, 185, 191, 209.

³¹⁰ el-A'râf 7/19.

³¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/20. Krş. Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-'Arec en-Nîsâbûrî, *Garâ'ibu'l-Kur'ân ve regâ'ibu'l-furkân*, thk. Şeyh Zekeriyâ 'Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416), 3/214.

³¹² Lokmân 31/11.

³¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/415. Krş. en-Nîsâbûrî, *Garâ'ibu'l-Kur'ân*, 5/424.

³¹⁴ Yâsîn 36/68.

³¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/273-274. Krş. Nîsâbûrî, *Garâ'ibu'l-Kur'ân*, 5/544.

Ebu'l-Hasen 'Alâuddîn İbrâhîm el-Hâzin - Lubâbu't-te'vîl: On dördüncü yüzyılda yaşayan Hâzin'in menşei Bağdat'tır. Tefsîr, hadîs, tarih ve fıkıh ilimleri ile iştilal etmiştir. Dımeşk'te kütüphane yönetiminde uzun yıllar çalıştığından Hâzin lakabıyla anılmıştır. Bir süre şeyhlik de yapan Hâzin'in tefsîr alanındaki eseri *Lubâbu't-te'vîl*'dir. Bu eser *Tefsîru'l-Hâzin* diye de anılmaktadır. Hâzin eserinin mukaddimesinde; *Me'âlimu't-tenzîl*, *Keşşâf*, *Mefâtihu'l-gayb* ve *Envâru't-tenzîl*'den faydalandığını ifade etmiştir. Hem rivâyet hem de dirâyet tefsîri özelliklerini bir arada bulunduran Hâzin'in, tefsîrinde âyetin âyetle ve hadîsle tefsîri, mezhep görüşleri ön plandadır. İsrâîli rivâyetlere çokça yer verdiği için eleştirilmiştir.³¹⁶ Hâzin'in tefsîri Mehmed Vehbi'nin müracaat ettiği kaynaklardan biridir. Mehmed Vehbi, bin iki yüz kûsür yerde Hâzin'den nakiller yapmıştır.³¹⁷ Örneğin Bakara 6. âyette geçen “küfr” kelimesini Hâzin'den nakille: “Küfür; bir şeyi setredip örtmek mânâsındadır. Kâfirler hakkı setredip kabul etmedikleri için kâfir denilmiştir” şeklinde açıklamıştır. Müfessir, bu cümlelerinin ardından yine Hâzin'den küfrün çeşitlerini “küfr-ü inkâri, küfr-ü cühûdî, küfr-ü inâdî ve küfr-ü nifâkî” olmak üzere dört madde halinde örnekleriyle beraber nakletmiştir.³¹⁸

Zuhruf 5'teki أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا³¹⁹ âyetindeki نَضْرِبُ kelimesini Hâzin'den nakille Arapça olarak تَنَزَّرُ ve صَفْحًا kelimesini Türkçe olarak ‘iraz etmek³²⁰ şeklinde açıklamıştır. Ahzâb 73'teki الْأَمَانَةَ kelimesinden kastedileni Hâzin'den nakille: “Tekâlûf-i İlahiyenin cümlesine şâmilidir”³²¹ şeklinde izah etmiştir.

Sâd 61. âyette dünyada insanları hak yoldan saptıranların âhirette azâplarının iki kat olacağı anlatılmaktadır.³²² Mehmed Vehbi, bu âyeti Hâzin'den nakille: “Kendinin dalâletiyle iktifâ etmeyip başkalarını idlâl edenlerin azâpları iki kat olur. Zîrâ birisi dalâlin diğeri idlâlin cezasıdır. Çünkü herkesin cezası ameline göredir. Binaenaleyh bu

³¹⁶ Ali Eroğlu, “Hâzin, Ali b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/125-126.

³¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/3, 9, 14, 23, 27-28, 34, 41, 46, 50, 53; 2/3, 15, 23, 31, 35-36, 42, 44, 63, 68, 80; 3/3, 14, 31, 37, 39, 48, 56, 58, 59, 74; 4/5, 7-8, 10-12, 19-20, 22, 35-36, 40, 44, 46, 53; 5/5, 13-14, 16, 18-19, 27, 38-39, 45, 47, 54, 56; 6/2, 7-9, 11, 18, 22, 24, 27, 31, 35, 38; 7/4, 6, 16, 21, 26, 32, 35-37, 51-52, 59-60, 62; 8/3, 5, 12, 14, 16, 18, 21, 24, 26-27, 33; 9/3, 8, 10, 14, 20, 36, 38, 40, 43, 49; 10/3, 14, 19, 25, 27, 29, 34, 47, 57, 64; 11/3, 19, 34, 36, 39, 41, 87, 103, 106, 111; 12/5, 18, 21, 26, 34, 42, 44, 47, 49, 50; 13/5, 17, 33, 44, 53, 201, 222, 229, 273, 287; 14/6, 23, 27, 40, 42, 52, 59, 68, 71, 79; 15/12, 14, 31, 31, 45, 64, 80-81, 87, 89, 94, 98.

³¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/34-35. Krş. Ebu'l-Hasen 'Alâuddîn 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 1/26.

³¹⁹ ez-Zuhruf 43/5. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/328.

³²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/329. Krş. Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl*, 4/105.

³²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/98.

³²² Sâd 38/61. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/408.

gibilerin azâpları iki kat olmak onlar hakkında zulûm olmaz ki kendi istihkaklarıdır”³²³
cümleleriyle tefsîr etmiştir.

Ni‘metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî - el-Fevâtihu'l-ilâhiyye: On beşinci yüzyılın sonları ya da on altıncı yüzyılın başlarında vefât ettiği ihtimal dâhilinde olan Ni‘metullâh Efendi’nin menşei Azerbaycan’dır. Daha çok tasavvufî yönü ön planda olan Müfessir’in Nakşibendî tarikatına mensûp olduğu bilinmektedir. Hayatının bir kısmını doğduğu yerde, diğer bir kısmını ise Akşehir’de geçirmiştir. Hakkında teferruatlı bilginin olmayışı mütevâzi bir yaşam sürmesine, şan ve şöhretten uzak durmasına hamledilmiştir. O, dini, menfaatlerine alet eden hilekâr ve rüşvetçi fetvâcılara, dünyalık peşinde koşan fakihlere ve sahte şeyhlik iddiasında bulunanlara karşı dik bir duruş sergilemiş ve bunu eserlerinde işlemiştir. Onun tefsîr alanında en önemli eseri *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*’dir. Bu eserin en önemli özelliği zâhiri ve tasavvufî yorumları bir arada barındırması, âyetler arası tenâsübe dikkat çekmesi ve bazı yerlerde dipnot kullanmış olmasıdır.³²⁴

Ni‘metullâh Efendi’nin tefsîri de Mehmed Vehbi’nin müracaat ettiği kaynaklardandır. Mehmed Vehbi, seksen küsür yerde Ni‘metullah Efendi’den görüş nakletmiştir.³²⁵ Örneğin Mehmed Vehbi, Nisâ’ 85’teki شَفَاعَةٌ حَسَنَةٌ ifadesini Ni‘metullâh Efendi’den nakille: “Hukûkullah ve hukûk-u ibâda riâyetle beraber hayra terğîb ve şerden teb’îd nefsine menfaat kastetmeksizin rıza-yı Bârî için vâki’ olan şefâ’attır. Mü’minlerin birbirlerine hayırla vâki’ olan duâları, iki kimse beynini ıslâh, bir kimsenin gıyabında menfaatına sa’y etmek ve mazarratını def’e çalışmak şefâ’at-ı hasene kabîlindedir”³²⁶ cümleleriyle açıklamıştır.

Mâ’ide 70’de Yüce Allâh, İsrâîloğullarından mîsâk alıp resûller gönderdiğini fakat onların bu ahde sâdık kalmadıklarını, kendilerine gönderilen elçileri katlettiklerini ifade etmektedir.³²⁷ Mehmed Vehbi, İsrâîloğullarından alınan ahd ve katledilen enbiyâ ile kastedileni Ni‘metullah’tan nakille: “Allâhü Te’âlâ ’ya şirketmemek ve enbiyânın

³²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/408. Krş. Hâzin, *Lubâbu't-te'vil*, 4/46.

³²⁴ Yaşar Kurt, “Ni‘metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/132-133.

³²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/59, 91-92, 183, 196; 2/94, 109, 158, 225; 3/50, 109, 147, 251, 266, 287; 4/16, 36, 38, 65, 97, 161, 202, 271, 273; 5/41, 63, 67, 72, 120, 143, 192; 6/2, 93, 100, 130, 221; 8/40, 66, 88, 100-101, 108, 291, 306; 9/8, 97; 10/18, 37; 10/18, 37, 131, 137, 154, 204, 398; 11/96, 102, 112, 114, 118, 132, 134, 141, 179, 193, 203, 226, 293, 406; 12/24, 35, 46, 49, 62, 80, 85, 117, 122, 126, 129, 137-138, 167, 191.

³²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/161. Krş. Ni‘metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-mûdihatu li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye* (Mısır: Dâru Rikkâb li'n-Neşr - el-Gavriyye, 1999), 1/162.

³²⁷ el-Mâ’ide 5/70.

cümlesine îman edip husûmet eylememek ve Tevrât'ın ahkâmına tamamıyla riâyet etmektir”³²⁸ cümlesiyle ve İsrâîloğullarının nefislerinin arzu etmedikleriyle kastedilenin ise: “Tekâlîf-i ilâhiye vech üzere amel etmek ve ibâdetin meşakkatini çekmektir. Katlolunan enbiyâ ise Zekeriyâ, Yahyâ ve daha ismini bilmediğimiz bazı zevâtır”³²⁹ şeklinde açıklamıştır.

Kehf 61’de Hz. Mûsâ ile genç arkadaşının bir yolculuk esnasında yol azıkları olan balığı, dinlenme molası verdikleri yerde unutmalarından bahsedilmektedir. Vehbi, Hz. Mûsâ ve arkadaşının balığı unutmalarının keyfiyetini Ni‘metullâh Efendi’den: “Denizlerin ictimâ ettiği mahalde bir pınar başında istirahat için oturduklarında Hz. Mûsâ bir taşı, başı altına yastık ederek yatar. Yûşâ’ abdest alır, abdest suyundan zenbîlin içindeki balığa dokunmasıyla sudan harikulade olarak balık dirilir ve denize gider. Gittiği yer balığın cesâmetine göre yol bulur. Yûşâ’ bu halden taaccüb eder. Hz. Mûsâ kalktığında haber vermeyi niyet ederse de lihikmetillâh unuttur. Hz. Mûsâ kalkar yollarına devam ederler. Bir gün bir gece gittikten sonra kuşluk vakti âyette beyân olduğu vechile kuşluk ta‘âmı isteyince balığın denize gittiği mahalin kemer gibi yol olduğunu haber verir. Hz. Mûsâ denizlerin birleştiği yere gelinceye kadar yorulmamıştı. Fakat matlûbun bulunduğu mahalli geçince yorulmuş ve yorulduğunu da haber vermiştir”³³⁰ şeklinde nakletmiştir.

Ebussuûd Efendi - İrşâdu'l-'akli's-selîm: On altıncı yüzyılda yaşayan Ebussuûd Efendi, Sultânü'l-müfessirîn, Hâtimetü'l-müfessirîn, Müftilenâm, Şeyhülislâm, Muallim-i sâni, Ebû Hanîfe-i sâni gibi ünvanlara sahiptir. Kadılık, müderrislik ve şeyhülislâmlık yapan Ebussuûd Efendi'nin tefsîr alanındaki en önemli eseri *İrşâdu'l-'akli's-selîm*'dir.³³¹ Müfessir, eserinin mukaddimesinde pek çok tefsîri okuyup bunlardan istifade ederek eserini yazdığını belirtmiştir. Bununla beraber *Keşşâf*'in ve *Envâru't-tenzil*'in onun nezdinde özel bir yeri vardır. Ebussuûd eserini kaleme alırken bilhassa Kur'ân-ı Kerîm'in fesâhâtı ve belâgâtı üzerinde durmuş, âyetler arasındaki münâsebebe dikkat çekmiş, ince ve gizli manaları ortaya çıkarmak için özen göstermiş, bazen gramer ve i‘rab vecihlerine değinmiş, şiirle istişhad göstermiş, yer yer de kırâat farklarına işaret etmiştir. Eserde az da

³²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/143-144.

³²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/143-144. Krş. en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 1/200.

³³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/204. Krş. Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye*, 1/485.

³³¹ Ahmet Akgündüz, “Ebussuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/365-371.

olsa İsrâiliyat bulunmakla beraber Müfessir bunların bazılarının uydurma olduklarını söylemiştir.³³²

Ebussuûd'un *İrşâdu'l-'akli's-selîm*'i Mehmed Vehbi'nin faydalandığı kaynaklardandır. Müfessir, Ebussuûd Efendi'den dört yüz yetmiş küsur yerde nakilde bulunmuştur.³³³ Örneğin Âl-i 'İmrân 4'teki بِآيَاتِ اللَّهِ “Allâh'ın âyetleri”³³⁴ ifadesini nebîlere gönderilen kitaplar ve mucizeler olarak Ebussuûd'dan nakletmiştir.³³⁵

Mehmed Vehbi, Tâhâ 105-107. âyetlerindeki قَاغَا lafzının düz ova, gâyet parlak ve berrak, صَفْصَفًا kelimesinin ise her tarafından bakıldığında düz bir saf gibi görülme manasına geldiğini Ebussuûd Efendi'ye atfetmiştir.³³⁶

Mücâdele 22'deki بِرُوحِ kelimesinin manasının kalp nuru, Kur'ân ya da düşmana karşı nusret olduğunu Ebussuûd'un tefsîrinden alan Mehmed Vehbi, ibâreyi bu manalara binâen: “Allâhü Te'âlâ mü'minleri kendi indinden nûr-u kalple, nûr-u Kur'ân'la, düşmanları üzerine galebe ve nusretle takviye buyurdu”³³⁷ şeklinde tercüme etmiştir.

İsmâil Hakkı Bursevî - Rûhu'l-beyân: On sekizinci yüzyılda yaşamış olan İsmâil Hakkı Bursevî, Bulgaristan'da doğmuş olmasına rağmen uzun yıllar Bursa'da ikâmet ettiğinden Bursevî lakabıyla meşhur olmuştur. Bununla beraber bir dönem Üsküdar'da bulunduğundan Üsküdârî, tasavvufî mensûbiyeti itibariyle Celvetî nisbesine hâizdir. Erken yaşlardan itibaren ilimle iştigal eden Bursevî, hüsn-ü hat, fıkıh, kelâm, ferâiz, tecvîd, Farsça, 'Arapça ile ilgilenmiştir. 1685 yılında şeyhi, Osman Fazlı tarafından Bursa'ya halîfe tayin edilen Bursevî, şeyhinin tavsiyesiyle Ulu Câmî'de ve Bursa'nın muhtelif camilerinde vaaz vermiştir. Vaazlarında Kur'ân-ı Kerîm'i mushaf sırasına göre tefsîr etmiş, vaazlarına tasavvufî yorumlar ve şiirler ekleyerek meşhur eseri *Rûhu'l-beyân*'ı 'Arapça olarak kaleme almıştır.³³⁸ Bu eserinin önemli kaynakları *Keşşâf*, *Mefâtihu'l-gayb*, *Câmî'u'l-beyân*, *Envâru't-tenzîl*, *Medâriku't-tenzîl*, *Bahru'l-*

³³² Süleyman Ateş, “İrşâdü'l-'akli's-selîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/456-458.

³³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/46, 55, 58, 60, 94, 98-99, 102, 127, 131, 133; 2/197-198, 202, 206, 212, 242, 248-249, 276; 3/3, 8, 23, 50, 65-66, 74, 76, 81, 84, 94; 4/8, 38, 40-41, 68, 81, 88-89, 119, 124, 126, 130; 5/7, 9, 15, 19, 22, 39, 47, 49, 55, 57; 6/67, 93, 117, 124, 194; 7/6, 9, 31, 78, 92, 94, 117, 122, 197,202; 8/8, 15, 40, 129, 134, 183, 189, 257, 271, 278; 9/73, 136-138, 143, 214, 238, 247, 253, 263, 265, 267; 10/4, 7, 12, 21-22, 42, 44, 108, 127, 134,137; 11/6-7, 19, 222, 225, 410, 415, 425, 447, 450, 453; 12/4, 63-64, 109, 114, 126, 166, 206, 223, 227, 263; 13/6, 22, 34-36, 39, 41, 45, 54, 59, 67, 71; 14/ 28, 84, 114, 157, 168, 243, 268, 388, 412, 423-424; 15/3, 7, 10, 12, 22, 24-25, 29, 38, 40.

³³⁴ Âl-i 'İmrân 3/4.

³³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/8. Krş. Ebussuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, 2/5.

³³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/389. Krş. Ebussuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, 6/42.

³³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/442. Krş. Ebussuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, 8/224.

³³⁸ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/102-106.

muhît, Bahru'l- 'ulûm, İrşâdu'l- 'akli's-selîm 'dir. Müfessir, eserinde esbâb-ı nüzûle dikkat çekmiş, nâsîh ve mensûh âyetleri işlemiş, kelimelerin sarf ve nahiv yönünden tahlillerine yer vermiştir.³³⁹ Bütün bunlarla beraber daha pek çok özelliği bulunan ve kendinden sonra yazılan birçok esere de kaynaklık eden eser Mehmed Vehbi'nin istifade ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. Mehmed Vehbi, on yerde *Rûhu'l-beyân* ismini zikretmek suretiyle Bursevî'nin görüşüne atıfta bulunmuştur.³⁴⁰ Örneğin Mehmed Vehbi, Ra'd 13'teki *صَوَاعِقُ الصَّوَاعِقِ* "Allâhü Te'âlâ yıldırımları gönderir"³⁴¹ âyetindeki *صَوَاعِقُ* kelimesini *Rûhu'l-beyân*'dan: "Zikrullâh ve tesbîhle meşgul olan kimseye sâika isâbet etmez. Zîrâ sâika eser-i gazaptır. Zikrullâh ise rahmeti câlip gazâb-ı dâfi'dir"³⁴² şeklinde nakletmiştir.

Neml 45-52. âyetlerde Semûd kavminin günahları sebebiyle helâk olmaları anlatılmaktadır. 53'te ise Hz. Sâlih ve îman edenlerin kurtulmaları *وَأَنْجَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ* âyeti ile ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, kurtulan kimselerin sayısı ve yerleştikleri yerle ilgili bir rivâyeti *Rûhu'l-beyân*'a atfen nakletmiştir. Buna göre Hz. Sâlih ve ona îman eden on bin kişi kurtulmuş Yemen'de şu anki adı Hadramevt olan beldeye hicret etmişlerdir. Mehmed Vehbi, hicret etme sebeplerini de: "Çünkü arz-ı zulûmden arz-ı salâha hicret sünnet-i enbiyâdandır"³⁴³ cümlesiyle izah etmiştir.

Mehmed Vehbi, Kasas 74'te *أَيْنَ شُرَكَائِي* âyetinde geçen şirk kelimesini *Rûhu'l-beyân*'dan nakille: "Şirk yalnız şirk-i zâhiriye münhasır değildir. Belki şirk-i bâtinî dahî olur. Çünkü bazı kimse nefsinin emrini Allâh'ın emri üzerine tercih, bazıları zevcesine itaatı Allâh'a itaat üzerine takdim ve bazıları da ticareti tekâlif-i ilâhiye üzerine tercih ederler. Bu sebeplerle ubûdiyyetini unuturlar. Bunlardan hiç birisi de yevm-i kıyâmette menfâat vermez ve onlardan kaybolur. Evet! Ticaret lazımdır, fakat o ticarete kudret veren Allâh'a ubûdiyeti terketmemek şarttır. Binaenaleyh ticaretini ibâdetine mani tutan kimsenin indellâh itizarı makbul değildir"³⁴⁴ şeklinde açıklamıştır.

Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân - Fethu'l-beyân: On dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan Sıddîk Bahâdır Hân, Hindistanlı bir âlimdir. Ehl-i hadîs ekolünün kurucularından olan Müfessir, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Bu minvalde

³³⁹ Ali Namlı, "Rûhu'l-beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/211-213.

³⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/144; 10/427; 11/13, 96, 126, 149, 197, 258; 12/66, 183.

³⁴¹ er-Ra'd 13/13. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/141.

³⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/144. Krş. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/353.

³⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/149. Krş. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/358.

³⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/258. Krş. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/428.

Kur'ân ve sünnet ışığında Müslümanların sorunlarını çözüme kavuşturma, bid'at ve hurâfe kaynağı olarak gördüğü fikhî mezhepler ve tasavvufa karşı çetin mücadeleler vermiştir. Bopal emîresi ile evliliği neticesinde maddî imkânlarla kavuşan Müfessir, tüm imkânlarını şehrin ilim merkezi haline gelmesi için sarfetmiştir. Tefsîr ve hadîs alanında pek çok eser bastırıp bunları çeşitli ilim merkezlerine ücretsiz olarak göndermiştir. Pek çok medresenin açılmasında da öncülük eden Sıddık Hân, 'Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde birçok esere de imza atmıştır. Sıddık Han'ın tefsîr alanındaki en önemli eseri *Fethu'l-beyân*'dır. Bu eserin başlıca kaynakları *Medâriku't-tenzîl*, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm* ve *Fethu'l-kadîr*'dir. Rivâyet yönü öne çıkan tefsîrin en dikkat çekici özelliği isrâîliyâta yer vermemiş olmasıdır.³⁴⁵

Sıddık Hân'la çağdaş olan Mehmed Vehbi, onun bu eserinden otuz küsur yerde nakilde bulunmuştur.³⁴⁶ Nitekim Mâide 119'daki صَادِقِينَ ve صِدْقُهُمْ kelimelerini *Fethu'l-Beyân*'dan nakille şöyle açıklamıştır: “Sadıkîn ile murad enbiya ve mü'minlerdir. Onların sıdıklarıyla murad, tevhîdleri ve îmânlarıdır.”³⁴⁷ Yine Mehmed Vehbi, A'râf 4'deki وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا âyetinin anlamını: “Çok karyelerin ahalisini biz ihlâk ettik. Binaenaleyh onlara şiddetli azâbımız geceleyin evlerinde istirahat ederken veyahut kuşluk vakti uykuda oldukları halde geldi”³⁴⁸ şeklinde tercüme etmiş ve âyette geçen أَوْ edatının şekk için değil tafsîl için olduğunu *Fethu'l-beyân*'dan nakletmiştir. Müfessir, buna nazaran âyetin anlamını: “Bizim azâbımız âsiler üzerine bazı kere gece gelir, kavm-i Lût gibi bazı kere kuşluk vakti gelir kavm-i Şu'ayb gibi. Azâbımızın nüzûlünde geceyle gündüzün farkı yok”³⁴⁹ şeklinde tekrar vermiştir. En'âm 59'daki وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا “Gaybın anahtarları ancak Allâh'ın katındadır. Onu sadece O bilir”³⁵⁰ âyetinin tefsîrinde gaybı bildiğini iddia edenlerin iddialarının yersiz olduğunu *Fethu'l-beyân*'dan nakille: “Müneccim, kâhin ve remmâl gibi bir takım yalanlarla halkı aldatmak isteyenlerin davalarını bu âyet-i celile iptal etmiştir”³⁵¹ cümlesiyle açıklamıştır.

³⁴⁵ Abdülhamit Birişik - A. Cüneyt Eren, “Sıddık Hasan Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/92-95.

³⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/86, 87, 90, 99, 101, 110, 115, 142, 187, 209, 212, 214, 218, 240-241, 243, 249, 260, 290, 299; 6/5-6, 9, 11-12, 15, 19, 31, 33, 36, 42, 85, 93, 109-110, 112, 117, 123, 127, 130, 135, 162, 175, 203, 206, 209, 227, 232-233, 239.

³⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/218. Krş. Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddık Bahâdır Hân, *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân* (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1992), 4/93.

³⁴⁸ el-A'râf 7/4. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/5.

³⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/6.

³⁵⁰ el-En'âm 6/59. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/288.

³⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/290. Krş. Sıddık Bahâdır Hân, *Fethu'l-beyân*, 4/155.

Kâdî ‘İyaz/Ebu’l-Fazl ‘İyâz b. Mûsâ b. ‘İyâz el-Yahsubî - eş-Şifâ’: On ikinci yüzyılda yaşayan Kâdî ‘İyaz hadîs, fıkıh ve dil alanında tanınmış bir âlim olup Mâlikî mezhebine mensûptur. Sebte ve Gırnata şehirlerinde kadı olarak görev yapan Kâdî ‘İyaz daha çok hadîs sahasında eser verdiği için döneminde hadîs imamı diye anılmıştır. Meşhur eseri eş-Şifâ’dır.³⁵² Bu eserde Hz. Peygamber’e saygı, Allâh katındaki değeri, mucizeleri, ona salâtü selâm getirmek gibi konular anlatılmaktadır. Kâdî ‘İyaz bu eserini âyetlerden, hadîslerden ve pek çok müfessir’in görüşünden faydalanarak yazmıştır.³⁵³

Mehmed Vehbi, birkaç âyetin tefsîrinde Kâdî ‘İyaz’ın *Şifâ-i Şerif* adlı eserinden faydalanmıştır.³⁵⁴ Örneğin Müfessîr, Hucûrat 2. âyet ile ilgili bazı açıklamaları aktardıktan sonra Hz. Peygamber’e sohbet esnâsında tazîm ve hüsn-ü âdâba dikkat edilmesi gerektiğinin tembih ve tavsiye buyurulduğunu ifade etmiştir. Akabinde de Hz. Peygamber hayattayken emredilen bu tâzimin her daim gerekli olduğunu, onun hayatında sözlerine ne kadar itaat lazımsa vefâtından sonra da bu itaata kemâl-i inkiyâd lazım olduğunu Kâdî İyâz’ın *Şifâ*’sına atfen beyân etmiştir.³⁵⁵

Yine Hacc 52. âyet bağlamında Garânik olayından bahsetmiş fakat bu kıssanın aslı olmadığını beyân ederek bunu reddeden isimleri “Kâdî Beyzâvi, Kâdî ‘İyaz, Hâzin ve Buhârî gibi efâzıl-ı ümmet”³⁵⁶ şeklinde sıralamıştır. Mehmed Vehbi bunun dışında bir yerde daha Kâdî ‘İyâz’ın *Şifâ*’sına atıfta bulunmuştur.³⁵⁷

Atıfta Bulunduğu Diğer Müfessirler: Mehmed Vehbi’nin, yukarıda ismi ve bazı örnekleri zikredilen müfessirlerin haricinde arasına adına atıfta bulunduğu âlimler de bulunmaktadır. Bunlar Süfyân es-Sevri³⁵⁸ Kaffâl (öl. 417/1026),³⁵⁹ Zeccâc (öl. 311/923),³⁶⁰ Ebû Müslim İsfehânî (öl. 322/934),³⁶¹ Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Vâhidî’dir.³⁶² Örneğin münâfikların yeryüzünde bozgunculuk çıkaran kişiler olduğu anlatılan Bakara 11-12. âyetleri izah ederken Kaffâl’in: “Mâsiyeti izhâr ve dîne ihanet;

³⁵² Mehmet Yaşar Kandemir, “Kâdî ‘İyâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/116-118.

³⁵³ Mehmet Yaşar Kandemir, “eş-Şifâ bi-fita’ rîfi hukuki fi şerefi’l-Mustafâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/134-138.

³⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/68; 10/168-169; 14/34, 118.

³⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/117-118. Krş. Ebu’l-Fazl ‘İyâz b. Mûsâ b. ‘İyâz el-Yahsubî Kâdî ‘İyâz, eş-Şifâ’ bi ‘arîfi hukuki fi şerefi’l-Mustafâ (by.: Dâru’l-Fikr, 1988), 2/41.

³⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/169.

³⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/68; 14/34.

³⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/426.

³⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/48; 2/12; 6/230; 7/190.

³⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/127.

³⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/38; 6/334.

³⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/131.

yeryüzünü ifsâddır. Çünkü şeriat; ahvâl-i ibâdın hüsn-ü cereyanını temin için sevk olunmuş kavânin-i ilâhiyedir”³⁶³ görüşünü nakletmiştir. Nisâ’ 62’deki أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ ifadesinde kendilerine musîbet isabet edenlerin münâfıklar, musîbetin ise Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’in hükmüne razı olmayan bir münâfığı katletmesi olduğunu Zeccâc’ın görüşüne atfen söylemiştir.³⁶⁴ Yine Nisâ’ 65. فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ. önce geçen kelâmı nefîy, وَرَبِّكَ’nin kasem ve لَا يُؤْمِنُونَ’nenin kasemin cevabı olduğunu beyân ederek bu yorumun Vâhidî’ye ait olduğunu söylemiştir.³⁶⁵

İsim Zikretmeden Müfessirlerin Çoğunluğunun Görüşünü Belirtmesi: Mehmed Vehbi, yaklaşık yüz yerde “ekser müfessirin beyânı vechile, cumhur-u müfessirînin cümle-i beyânâtı, müfessirin ittifakları, bazı müfessirlere nazaran” gibi ifadelerle genel görüş belirterek izahlar yapmıştır.³⁶⁶ Örneğin Nisâ’ 1. âyetteki مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ifadesi için: “Nefs-i vâhîde ile murad Âdem a.s olduğunda müfessirînin ittifakları vardır. Binaenaleyh; cümle insanların Âdem neslinden olduğuna âyet-i celile delil-i vazıhtır”³⁶⁷ demiştir.

Mehmed Vehbi, وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ “satır satır yazılı kitâba”³⁶⁸ âyetindeki كِتَابٍ kelimesi hakkında: “Levh-i mahfûz veyahut Tevrât-ı şerîf veyahut insanların amel defterleri olmak ihtimali varsa da burada kitâpla murad; Kur’ân olmak ihtimali ağırlık olduğu cihetle ekser müfessirîn, Kur’ân olmasıyla tefsîr etmişlerdir”³⁶⁹ demiştir.

Yine Mehmed Vehbi, Hadîd 8. âyetteki وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ ibâresi hakkında: “Ahd-ü mîsâk ile murad; Hz. Âdem’in zahrından zürriyetini çıkarıp ‘Ben sizin Rabbiniz olmadım mı?’ suâlîne cevapta verdikleri ahd-ü mîsâk olduğunu söyleyenler varsa da Resulullah’ın davetini kabul icâbeden delilleri ortaya koymak ve o delillere nazarın ahd-ü mîsâk olmasını ekser müfessirîn beyân etmişlerdir. Nâzi’ât 43. âyet hakkında ise “‘bazı müfessirîn أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا’ âyetindeki فِيْمَ kelimesi onların suallerini red ve inkârdır. أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا iptidâ-yı kelâmdır’ dediler”³⁷⁰ demiştir.

³⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/48.

³⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/127.

³⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/131

³⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/13-14, 86, 135, 155; 2/212-213, 229; 3/105; 4/3, 5, 80; 5/289, 300, 379; 6/22, 61, 75, 229, 268, 307, 314-315, 334; 7/14, 88, 152, 413; 8/31, 55, 165; 9/78, 103; 10/168, 232, 287, 307, 320, 345, 370, 373-374; 11/127, 142, 307, 394; 12/372, 397; 13/198, 251, 413, 476-477, 485, 503; 14/12-13, 87, 116-118, 124, 128, 134, 145, 165, 172, 197; 15/94, 129, 155, 263, 387, 442, 514, 566, 571.

³⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/3.

³⁶⁸ et-Tûr, 52/2.

³⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/216.

³⁷⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/387.

Müfessirlerin Görüşünü Beyân Edip Tercih Yapması: Mehmet Vehbi, yaklaşık yüz elli beş yerde ilgili konu hakkında ihtilafları belirttikten sonra “esah olan” ifadesini kullanarak benimsediği görüşü kaydetmiştir.³⁷¹ Örneğin Fâtihâ 7. âyetteki kendilerine gazap olunanlarla kastedilenin Yahudiler, dalâlette olanların Hristiyanlar olduğuna dair bir görüş olduğunu belirtmiş fakat tercih ettiği görüşü: “Ekser-i müfessirînin ihtiyarları veçhile esah olan gazâb-ı ilâhiye mazhar olanlardan murad; her ümmetten âsiler ve dâl olanlarla murad; câhil billâh olanlardır”³⁷² cümlesiyle ifade etmiştir.

Bakara 245’te mallarını Allâh rızası için harcayarak karz-ı hasen yapanlara ecirlerinin kat kat verileceği anlatılmaktadır. Mehmed Vehbi, âyetteki karz-ı hasen için: “Vâcip ve nâfile her türlü sadakata şâmil olduğunu, bazı müfessirîn beyân etmişlerse de esah olan nâfile sadakadır. Çünkü karz; nâfile olup vacip değildir”³⁷³ demiştir.

3.2.2.2. Hulâsatu’l-Beyân’da Hadîs

Hadîs kelimesi lügatta “meydana gelmek, genç olmak, îcad etmek, yeni olmak, yeniden oluşturmak, haber vermek, sohbet etmek, (kılıcı) cilalamak”³⁷⁴ gibi anlamlara gelen حَدَّثَ h-d-s kökünden türetilmiş fe‘îl vezninde isimdir. Istilahta ise hadîs, Hz. Peygamber’e izâfe edilen ve ondan nakledilen söz, fiil, takrir ve sıfatlardır.³⁷⁵

Kur’ân’ın tefsîr edilmesinde vahyin indiği ortamın, sebab-i nüzûlün ve Hz. Peygamber’in âyetleri açıklama ve uygulamalarının sahih bir şekilde ortaya konulmasının Allâh’ın muradını anlamada önemli bir yeri olduğu evvelce beyân edilmişti. Mehmed Vehbi’nin bu konuda oldukça hassas davrandığı tefsîrinin her bölümünde göze çarpmaktadır. Vehbi, tefsîrinde zikrettiği hadîsleri genel olarak “Buhârî ve Müslim’in ittifakıyla, ehâdîsi celîle, hadîsi nebevî, hadîsi şerîf, bir hadîse nazaran, Resulullâh’ın bir hadîsi, rivâyetiyle, hadîsle sabittir” gibi ifadelerle nakletmiştir. Mehmed Vehbi’nin, tefsîrini yazarken beş yüzden

³⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/14, 26, 82, 90-94, 113, 130-131, 136-137, 166, 187-189, 203, 210; 2/3, 32, 209, 212-213, 230; 3/17-19, 64, 82, 155-156, 183, 212, 214, 228, 236; 4/10, 14, 49, 81-82, 86, 105, 152-153, 178, 193, 270; 5/27, 77, 86, 99, 104, 208, 273, 284, 322-323, 329, 415; 6/26, 115, 148, 162, 208, 238, 273, 296, 325; 7/3, 24, 120, 173, 200, 205, 216-217, 231, 241; 8/25, 46, 83, 100-101, 143, 237, 317, 325; 9/4, 14, 26, 108, 129, 192, 243; 10/160, 198, 212, 223, 266, 280, 283; 11/79, 137, 169, 180; 12/65, 180, 330, 345-346, 350, 388-389; 13/5, 23, 129, 158, 176, 208, 218, 220, 223, 414, 437; 14/52-53, 62, 247-248, 501; 15/238, 242, 384, 600, 606, 622, 645, 648.

³⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/14.

³⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/212.

³⁷⁴ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 3/177; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, 4/234-235; Sâhib ‘İsmâ‘îl b. ‘Abbâd, *el-Muhît fi’l-luga*, 1/210; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luga*, 2/36; el-Cevherî *es-Sihâh*, 1/278-279; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, 3/252-254; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 1/172; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/796-798; er-Râgib el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 222-223.

³⁷⁵ Mahmûd Tahhân, *Teyşîru mustalahi’l-hadîs* (b.y.: Mektebetu’l-Me‘ârif, 2004), 17.

fazla hadîsten faydalandığı görülmüştür.³⁷⁶ Burada bu hususta net bir tespit yapılamamasının sebebi, hadîslerin bir kısmının tam metnini vermediği sadece konu bazında hadîsler mevcut olduğunu beyân ettiği içindir. O, tefsîrine kaydettiği pek çok hadîsin sahih olup olmadığı, hangi kaynaklarda geçtiği, sıhhatine göre amel edilip edilmeyeceği gibi hususlara değinmiştir. Mehmed Vehbi'nin hadîsler konusunda temas ettiği noktaları şu şekilde sıralayabiliriz:

Mehmed Vehbi, âyetleri tefsîr ederken naklettiği hadîslerin pek çoğunu râvisiyle beraber zikretmiştir. Mu'âz, b. Cebel (öl. 17/638),³⁷⁷ İbn 'Abbâs,³⁷⁸ Câbir b. 'Abdillâh (öl. 78/697),³⁷⁹ Âmir-i Cühenî, (öl. 58/678)³⁸⁰ 'Abdullah İbn Mes'ûd,³⁸¹ Hz. Ali,³⁸² Hasen b. 'Alî b. Ebî Tâlib (öl. 49/669),³⁸³ Ebû Bekr,³⁸⁴ Sa'id b. Zeyd (öl. 51/671 [?]),³⁸⁵ Sa'd b. Ebî Vakkâs (öl. 55/675),³⁸⁶ 'Ömer b. el-Hattâb,³⁸⁷ 'Abdullâh b. 'Ömer (öl. 73/693)³⁸⁸ Ebû Hureyre (öl. 58/678),³⁸⁹ Ebû Sâ'îdi'l-Hudrî,³⁹⁰ Hz. 'Âişe (öl. 58/678),³⁹¹ Ebû Huzeyfe (öl. 12/633)³⁹² Muâviye (öl. 60/680),³⁹³ Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12),³⁹⁴ Ebû 'Ubeyde (öl. 18/639)³⁹⁵ Zeyd b. Vehb el-Cühenî (öl. 83/702)³⁹⁶ Vehbi'nin ismini zikrettiği sahâbelerdir.

³⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/15-16, 53, 71, 87, 94, 114, 146-147, 149, 163, 230; 2/2-4, 36, 52, 60, 101, 150, 236, 255, 275,279; 3/3, 14, 34-35, 93, 138, 143, 151, 184, 237, 289;4/19, 33, 36, 41, 69, 76, 107, 163, 182-183, 188; 5/32, 101, 189, 197, 240, 254, 265, 293, 296, 339; 6/3, 35, 40, 55-56, 60, 167, 185, 219, 225, 240; 7/28, 30, 46, 48, 52, 60, 105, 118, 136, 195; 8/7, 61, 78, 206, 228, 261, 287, 322, 326, 370; 9/18, 26, 37, 46, 51, 58-59, 101, 103, 121, 125; 10/101, 132, 197, 201, 207, 239, 287, 311, 327, 369; 11/79, 212, 290, 323, 326, 378, 399, 420, 458, 467; 12/11, 35, 58, 79, 83, 111-112, 131, 147, 197, 201; 13/24, 39, 82-83, 98, 195, 288, 294, 299, 336, 102; 14/6, 34, 49, 52, 60, 92-93, 137, 141, 158, 188; 15/77, 124, 156, 185, 257, 282-283, 354, 419-420, 436, 447.

³⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/459.

³⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/13, 20, 53, 88, 94, 146-147, 227, 232; 2/246; 11/217, 374; 12/44, 66, 71, 175, 179, 206, 261, 284-285, 309, 320; 13/42, 63, 87, 167, 216, 386, 394, 398, 420-421,479, 481, 501, 504; 14/30, 134, 177, 259, 346, 460, 446, 491, 528; 15/125, 156-157, 229, 256-257, 281, 317, 380, 400.

³⁷⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/71; 12/136, 265; 13/292; 14/92-93, 460.

³⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/87.

³⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/229-230; 12/67; 13/39, 42; 13/401; 14/407.

³⁸² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/206; 13/62, 299; 14/177.

³⁸³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/93.

³⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/94.

³⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/129.

³⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/11.

³⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/230; 14/177, 298.

³⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/443-444; 14/93.

³⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/15; 11/326, 361; 12/147, 259, 260; 14/34, 40-41, 526.

³⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/185.

³⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/257.

³⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/9, 60; 10/287.

³⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/219.

³⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/48, 60, 98, 115.

³⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/34-35.

³⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/361.

Hadîsler sıhhat derecesine göre genel olarak sahîh, hasen ve zayıf olarak taksîm edilmektedir.³⁹⁷ ‘Adl ve zabt sahibi râvîlerin, yine kendileri gibi ‘adl ve zabt sahibi râvîlerden muttasıl senetlerle rivâyet ettikleri şaz ve muallel olmayan hadîslere sahih,³⁹⁸ senesinde müttehem bi’l-kizb ve şaz olmayan, başka bir vecihle rivâyet edilen³⁹⁹ ya da bir başka ifadeyle sahîh hadîsin şartlarını taşımakla beraber zabtında kusur bulunan râvîlerin rivâyet ettikleri hadîslere hasen,⁴⁰⁰ sahîh ve hasen hadîste bulunan şartları taşımayan hadîslere zayıf hadîs⁴⁰¹ denilmektedir. Ayrıca sahîh hadîs müttefekun ‘aleyh ve muhtelefun fih diye çeşitlendirilmiştir. Başka bir açıdan meşhûr, garîp ve ‘azîz diye de kısımlandırılmıştır.⁴⁰² Mehmed Vehbi’nin yorumlarında zikrettiği bazı hadîsleri sıhhat ve hüküm açısından değerlendirdiği, bunlarla amel edilip edilmeyeceği ile ilgili görüşlerini belirttiği görülmektedir. Örneğin Âl-i ‘İmrân 3’te *إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ* bildirilen âyetin ismi ‘azam olduğunu Beyzâvî ve Ebussuûd Efendi’ye atfen açıklayarak bu müfessirlerin ismi ‘azamın bulunduğu sûrelere işaret eden bir hadîse dikkat çektiklerini belirtmiştir. Buna göre ismi ‘azam üç sûrededir. İlk ikisi Bakara 255’te ve Âl-i ‘İmrân 3’te *إِلَّا هُوَ* Allah’ın ismi ‘azam üçüncüsü ise Tâhâ 111’de *وَعَنْتَ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ*’dir. Mehmed Vehbi’nin belirttiğine göre bu rivâyet âhad haber olduğu için kesin hüküm ifade etmez. Ancak içerisinde Esmâ-i Hüsnâ’dan Hayy ve Kayyûm isimleri geçmesi ismi ‘azam olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁴⁰³

Mehmed Vehbi’nin hadîsin sıhhatı konusunda açıklamada bulunduğu diğer bir örnek Tevbe 113’te geçen şu âyet bağlamındadır: *مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهَا أَسْحَابُ الْجَحِيمِ* “Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, -yakınları da olsalar- Allâh’a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygamber’e yaraşır, ne de mü’minlere.”⁴⁰⁴ Mehmed Vehbi bu âyetin, Ebû Tâlib’in îman etmemesi ve Hz. Peygamber’in “Nehiy vârid olmadıkça senin için istiğfâr edeceğim” sözü üzerine nâzil olduğuna dair bir rivâyet olduğunu kaydetmiştir. Ancak Müfessir, bu

³⁹⁷ İbnu’s-Salâh Ebû ‘Amr Takıyyuddîn ‘Osmân b. Salâhiddîn ‘Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ma’rifetu envâ’i ‘ulûmi’l-hadîs*, Nüreddîn ‘İtr (Sûriye - Beyrût: Dâru’l-Fikr - Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsir, 1986), 11.

³⁹⁸ İbnu’s-Salâh, *Ma’rifetu envâ’i ‘ulûmi’l-hadîs*, 11-12.

³⁹⁹ İbnu’s-Salâh, *Ma’rifetu envâ’i ‘ulûmi’l-hadîs*, 30.

⁴⁰⁰ Mücteba Uğur, “Hasen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15-55.

⁴⁰¹ İbnu’s-Salâh, *Ma’rifetu envâ’i ‘ulûmi’l-hadîs*, 41.

⁴⁰² İbnu’s-Salâh, *Ma’rifetu envâ’i ‘ulûmi’l-hadîs*, 14.

⁴⁰³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/3; Krş. Ebussuûd, *İrşâdu’l-‘akli’s-selîm*, 2/3; el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vil*, 2/5.

⁴⁰⁴ et-Tevbe 9/113.

rivâyeti sahîh görmez. Çünkü Tevbe sûresinin Medîne’de nâzil olması, Ebû Tâlib’in vefât zamanının ise Mekke olması söz konusu rivâyetin zayıf olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁵

Mehmed Vehbi, isrâ ve mi’râc ile ilgili de rivâyet olunan hadîsler hakkında özetle: Hz. Peygamber’in Mekke’den Kudüs’e mi’râcı İsrâ birinci âyetle sabit olduğundan inkâr eden kâfir olur. Kudüs’ten semâya kadar mi’râcı meşhur hadîsle ifade edildiğinden inkâr eden dalâlet ile irtikâb etmiş olur. Ancak semânın mâverasına mi’râcı âhad hadîsle sabit olduğundan inkâr eden kâfir olmaz fakat fâsık olur demiştir. Mehmed Vehbi, söz konusu hadîslerin metni ve manasını tefsîrinde belirtmediği gibi kaynağı hakkında da bilgi kaydetmemiştir.⁴⁰⁶

Enfâl 9-13. âyetlerde Yüce Allâh’ın Bedir savaşında mü’minlere yardım için bin meleklerle yardım edeceği ve inananların kalbine sükûnet vereceği anlatılmaktadır.⁴⁰⁷ Mehmed Vehbi, âyetler hakkında açıklamalar yaptıktan sonra 12. âyetteki *واضْرُبُوا* emrinin meleklerle mi yoksa mü’minlere mi olduğu hususunda ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Vehbi’ye göre bu hususta katî ve sarîh bir delâlet olmadığından varid olan hadîsler zan ifade etmektedir. Dolayısıyla âhad haber kabîlindedir. Meleklerin harp meydanında hazır buldukları kesindir. Fakat bilfiil savaşa iştirak edip etmedikleri muhtelif fihristir.⁴⁰⁸

Mehmed Vehbi, tefsîrinde zikrettiği hadîslerin büyük bir kısmının kaynağını açıkça zikretmiştir. Bunların başında Buhârî ve Müslim’in (öl. 261/875) *Sahîh* adlı kitapları gelmektedir. Kütüb-i sitte içinde yer alan ve âlimlerin büyük çoğunluğunun en güvenilir kaynak saydıkları bu iki esere *Sahihayn* denilmektedir. Buhârî ve Müslim’in kitaplarında ortak olarak yer alan hadîsler de müttefekun ‘aleyh olarak isimlendirilmiştir. Mehmed Vehbi’nin de eserinde ekseriyetle bu ismi kullandığı görülmektedir. Mehmed Vehbi’nin hadîs aldığı diğer kaynaklar ise Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve Tirmizî’nin (öl. 279/892) *Sünen*’i, Ferrâ el Begavî’nin (öl. 156/1122) kaleme aldığı, Hatîb et-Tirmizî’nin (öl. 74/1340) tamamladığı *Mişkâtü Mesâbih*’i ve İmâm Mâlik’in (öl. 179/795) *Muvatta*’sıdır.

Mehmed Vehbi’nin, hadîs kaynaklarını zikretme yöntemi tek düze değildir. O, bazen tek bir hadîs kaynağı, bazen de hadîsin ortak olarak yer aldığı kaynakları birlikte zikretmiştir. O, yirmi altı yerde Buhârî ve Müslim’in ittifak ettikleri hadîslerden,⁴⁰⁹ beş yerde

⁴⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/161.

⁴⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/5.

⁴⁰⁷ el-Enfâl 8/9-13.

⁴⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/265.

⁴⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/15, 129; 2/68-69, 150; 4/183, 234, 251, 292; 5/78; 6/150, 219, 225; 7/105, 118; 11/378, 458; 12/79, 83, 136, 147, 260; 13/148; 14/40-41, 60, 270, 500, 526.

Müslim'den⁴¹⁰ ve Buhârî'den,⁴¹¹ bir yerde Ebû Dâvûd ve Tirmizî,⁴¹² bir yerde *Mesâbih*,⁴¹³ bir yerde İmâm Mâlik'ten⁴¹⁴ hadîs nakletmiştir. Örneğin Fâtihâ sûresi namazda okunduğunda “âmin” lafzının zikredilmesinin sünnet olduğunu Ebû Hüreyre'den nakledilen, Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri bir hadîsle açıklamıştır. Buna göre hadîste: “İmâm Fâtihâ'dan fâriğ olup âmin dediğinde siz de âmin deyin. Zîrâ bir kimsenin âmin demesi meleklerin âmin demesine muvâfık olursa Allâh Te'âlâ o kimsenin geçmişte vuku bulan günahlarını mâğfiret eder”⁴¹⁵ buyurulmuştur.

Mehmed Vehbi, Bakara 163'ün tefsîrinde ismi ‘azam ile ilgili şu hadîsi zikrederek bunun Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de rivâyet olunan sahîh hadîslerden olduğunu beyân etmiştir. “Esmâ bt. Zeyd Resulullâh'ın ismi ‘azam iki âyettedir. Birisi وَالْهَيْكُمِ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ Birisii السُّورَةُ الْاٰلِ الْاٰمِرٰنِ evvelinde وَالْحَيُّ الْقَيُّوْمُ âyetidir. Diğeri sûre-i Âl-i ‘İmrân'ın evvelinde وَالْحَيُّ الْقَيُّوْمُ âyetidir buyurduğunu işittim.”⁴¹⁶ Müfessir, ismi ‘azamla alakalı bu hadîsin sahîh olduğunu belirtirken daha önce bahsi geçmiş olan hadîsin âhad olduğunu ve kesin hüküm içermediğini söylemişti. Buradan anlaşıldığı üzere Mehmed Vehbi, ismi ‘azam hususunda Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de rivâyet olunan bu hadîsi dikkate almıştır.

Zümer 31. âyetteki تَخْتَصِمُونَ kelimesi hakkında Buhârî'de geçen مَنْ كَانَتْ لَهُ مَظْلَمَةٌ لِأَخِيهِ مِنْ عَرَضِهِ أَوْ شَيْءٍ، فَلْيَتَحَلَّلْهُ مِنْهُ الْيَوْمَ، قَبْلَ أَنْ لَا يَكُونَ دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا، إِنْ كَانَ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أُخِذَ مِنْهُ بِقَدْرٍ مَظْلَمَتِهِ، مِنْ كَانَتْ لَهُ حَسَنَاتٌ أُخِذَ مِنْ سَيِّئَاتِهِ صَاحِبِهِ فَحُمِلَ عَلَيْهِ hadîsi zikretmiştir.⁴¹⁷ Mehmed Vehbi, hadîsin anlamını: “Bir kimsenin indinde mü'min biraderinin ırzından veya malından bir zulûm varsa dirhem ve dinârın bulunamayacağı ve onlarla ödeşmek mümkün olmayacağı yevmi kıyâmetten evvel bu gün helâlleşsin. Eğer helâlleşmeden kıyâmete kalırsa o zâlimin ameli sâlihi varsa o amelden zulûm miktarı alınır mazlûma verilir, eğer ameli sâlihi yoksa zulûm miktarı mazlûmun günahından alınır zâlime yükletilir”⁴¹⁸ şeklinde tercüme etmiş ve bu hadîsin âyette beyân olunan husûmeti ve neticesini tefsîr ve tafsîl ettiğini söylemiştir.⁴¹⁹

Mehmed Vehbi'nin hadîsin kaynağını belirttiği diğeri bir örnek Bakara 25'te zikredilen “كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا

⁴¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/183; 5/296; 6/55, 240; 15/77.

⁴¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/183; 6/54, 13/51, 485-486; 14/34.

⁴¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/36.

⁴¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/157.

⁴¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/39.

⁴¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/15.

⁴¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/36.

⁴¹⁷ Buhari, “Mezâlim”, 11 (no. 2449).

⁴¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/51.

⁴¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/51.

meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda, ‘Bu daha önce de bize rızık olarak verilir’ derler. O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir”⁴²⁰ âyetidir. Müfessir, söz konusu âyet bağlamında cennette yeme içmenin olduğunu ancak tuvalet ihtiyacı, sümük ve tükürük gibi şeylerin olmadığını söyleyip konu ile ilgili bir hadîsi cümlesine referans göstermiştir. Mehmed Vehbi, Müslim’de geçtiğini belirttiği, Câbir’den rivâyet olunan söz konusu hadîsi şu şekilde tercüme etmiştir: “Ehli cennet yerler ve içerler fakat bevl ve tagavvud gibi abdesthâneye gitmek icab eden şeyler olmadığı gibi sümük silmezler, tükürük tükürmezler, tesbîh ve tehlîl ilhâm olunurlar.”⁴²¹

Mehmed Vehbi, bazen zikrettiği hadîslerin senedi, râvîsi ya da kaynağı hakkında bilgi vermemiştir.⁴²² Örneğin Âl-i İmrân 7’deki وَالرَّاسِخُونَ kelimesini Hâzin’den nakille “ilimde râsih olmak, ilmîni hazımla mütevâzî, muharremâttan ictinâbla müttekî, dünyaca hırsı terkle zühdü iltizam ve nefsiyle mücâhede etmeye mütevakıf” şeklinde açıklayan Mehmed Vehbi, reyle tefsîrin câiz olmadığını söylemiştir. Mehmed Vehbi, bu sözünü Hz. Peygamber’den nakledilen “Bir kimse Kur’ân’ı kendi reyîyle tefsîr eder ve nefsinin arzusuna tevfiik etmek isterse cehennemde oturacağı mahalli hazırlasın” hadîsiyle delillendirmiştir. Ancak Müfessir, kaynak belirtmediği bu hadîsin islâmî kâidelere muhâlif tefsîr etmek şeklinde anlaşılması gerektiğini de eklemiştir.⁴²³ Müddessir 15 ve 16. âyetleri bağlamında râvî adı ya da kaynak vermeden “Herkesin çocuğu kendine reyhanı ilâhidendir”⁴²⁴ hadîsini nakletmiştir.

Mehmed Vehbi, eserine aldığı hadîslerin çoğunu sadece tercüme olarak zikretmiştir. Bununla beraber Arapça metni ile beraber hadîs naklettiği yerler de bulunmaktadır.⁴²⁵ Örneğin Cumâ 9. âyet bağlamında Cumâ namazının farzîyeti hakkında açıklama yaptıktan sonra namaza sükûnet ve vakâr üzere gitmek gerektiğini Ebû Hureyre’nin rivâyet ettiği Buhârî ve Müslim’de zikredilen bir hadîsle teyid etmiştir. Müfessir, hadîsin ‘Arapça metnini: إِذَا سَمِعْتُمُ الْإِقَامَةَ، فَأَمْسُوا إِلَى الصَّلَاةِ وَعَلَيْكُمْ بِالسَّكِينَةِ وَالْوَقَارِ، وَلَا تُسْرِعُوا، فَمَا أَدْرَكْتُمْ إِذَا سَمِعْتُمُ الْإِقَامَةَ، فَأَمْسُوا إِلَى الصَّلَاةِ وَعَلَيْكُمْ بِالسَّكِينَةِ وَالْوَقَارِ، وَلَا تُسْرِعُوا، فَمَا أَدْرَكْتُمْ فَاتَّبِعُوا وَمَا فَاتَكُمْ فَاتَّبِعُوا فَصَلُّوا، وَمَا فَاتَكُمْ فَاتَّبِعُوا şeklinde kaydettikten sonra anlamını: “Namaz için kâmeti işittiğinizde namazı edâya yürüyün, sekînet ve vakâr üzerinize lâzımdır. Ve namaza ulaşmak için

⁴²⁰ el-Bakara 2/25.

⁴²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/71, 114.

⁴²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/15-16, 114, 163 234-235, 239, 245; 2/52, 60, 101, 236, 275; 3/3, 14, 138, 143; 4/46, 188; 5/27, 32, 189, 265, 293, 339; 6/167, 185, 299, 324-325, 339; 7/28, 136, 161, 172, 195, 205, 450; 8/7, 61, 206, 228, 261, 298, 322; 11/79, 212, 237, 258, 290, 318, 323, 399, 420, 467; 12/35, 111-112, 131, 345, 352.

⁴²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/14.

⁴²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/282.

⁴²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/51; 14/526, 156-157.

sekînet ve vakârımızı ihlâl eder derecede sürat etmeyin, ulaşabildiğinizi imamla beraber edâ edin, ulaşamayıp bâki kalanı imamın selâmından sonra ikmâl edin”⁴²⁶ şeklinde vermiştir.

Mehmed Vehbi, لَيْرُ لِقُونِكَ بِأَبْصَارِهِمْ “Neredeyse seni gözleriyle devireceklerdi” âyetini açıklarken nazar konusunu ele almış ve burada iki hadîsi arapça metni ile beraber şu şekilde zikretmiştir: “إِسَابَتِ-يْ أَيْنِ رَاعُلُ كَابْرِ دِوَيْي الْعَيْنُ تُدْخِلُ الرَّجُلَ الْقَبْرَ وَالْجَمَلَ الْقُدْرَ الْعَيْنُ حَقٌّ، وَلَوْ كَانَ شَيْءٌ سَابَقَ الْقَدْرَ سَبَقَتْهُ الْعَيْنُ، وَإِذَا اسْتَعْمَلْتُمْ فَاعْسِلُوا”⁴²⁷ ve “إِسَابَتِ ‘اَيْنِ هَآكِر. عِغْرَ كَادِرِي سِيبْكَدِرْ بِيْرْ شَيْءٌ اِلْمُوشُ اِلْمُوسَايْءُ اِلْسَابَتِي ‘اَيْنِ سِيبْكَتْ اِدِرْدِي. شُؤْ هَالْدِ عِوْزُ اِلْسَابَتِ اِتْتِي زَانْنُاِلْمَانِ كِمْسِدِوْنِ غُسُولُ تَالِوْ اِلْمُنُورْ a

Yine İsrâ 36’daki “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur”⁴³⁰ âyetinin tefsîrini من قَالَ فِي مُؤْمِنٍ مَا رَدَعَهُ الْخَبَالُ حَتَّى يَأْتِيَ بِالْمَخْرَجِ لَيْسَ فِيهِ حَبْسُهُ اِلْمُنُورْ a

3.2.2.3. Hulâsatu’l-Beyân’da Fıkıh

Fıkıh kelimesi lügatte “birine ilimde üstün gelmek, anlayışlı olmak, gerektiği şekilde anlamak, öğrenmek, öğretmek, bildirmek, fakih olmak, bir şeyi bilmek”⁴³² gibi anlamlara gelen f-k-h kökünden türetilmiş mastardır. Kur’ân’da yirmi âyette geçen kelime genel

⁴²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/526. Bu hadîs için bk. Buhârî, “Ezân”, 21 (no. 636).

⁴²⁷ Ebû Nu‘aym el-İsfehânî, *Hilyetu’l-evliyâ*, (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arâbî, 1974), 7/90.

⁴²⁸ Müslim, “Âdâb”, 16 (no. 2188).

⁴²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/156-157.

⁴³⁰ el-İsrâ 17/36.

⁴³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/51. Mehmed Vehbi’nin zikrettiği bu hadîs *Mustedrek*’te şöyle geçmektedir. مَنْ قَالَ فِي مُؤْمِنٍ مَا لَيْسَ فِيهِ حَبْسُهُ فِي رَدَعَةِ الْخَبَالِ، حَتَّى يَأْتِيَ بِالْمَخْرَجِ مِمَّا قَالَ bk. Hâkim en-Nisâbûrî, el-Mustedrek, thk. Mustafâ ‘Abdulkâdir ‘Atâ (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, 1990), 2/32, no. 2222.

⁴³² el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 3/370; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, 5/263; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhîtu fi’l-luga*, 1/278; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luga*, 4/442; el-Cevherî *es-Sihâh*, 6/2243; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, 4/128; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 2/32; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3450-3451; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi’l-Kur’ân*, 642-643.

olarak anlamak, akletmek ve derin bilgi sahibi olmak anlamlarında kullanılmıştır.⁴³³ Istilâhî olarak İslâm'ın bireysel ve toplumsal hayatla ilgili amelî hükümlerini inceleyen bir ilim dalıdır. Fıkıh genel olarak ibâdetler, muemelât ve ukûbat konularını ele alır.⁴³⁴

Mehmed Vehbi'nin, tefsîrinde fıkıh konularına geniş yer verdiği görülmektedir. Ancak Mehmed Vehbi'nin fikhî meselelerde yeni görüşler beyân etmek ya da bir konuda ictihâd ortaya koymak gibi bir metodundan söz etmek mümkün değildir. Bilakis Mehmed Vehbi, hali hazırda fıkıh külliyyatında bulunan meseleleri salt bilgi şeklinde aktarmış ve görüşler arasında kıyas yaparak kendi benimsediği görüşü ortaya koymuştur.

Mehmed Vehbi, fıkıhta şer'î deliller olarak tanımlanan edille-i erbaa' hususunda görüşlerini ifade etmiştir. Nisâ' 59'daki *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ* "Ey iman edenler! Allâh'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de" âyetinin fıkıhla ilgili usuller olan Kur'ân, sünnet icmâ ve kıyası kapsadığını Râzî'nin görüşüne istinaden beyân etmiştir. Mehmed Vehbi, âyet bağlamında edille-i erbaa'dan başkasına temessük etmenin câiz olmadığına âyetin delâlet ettiğini söylemiştir.⁴³⁵ Ayrıca kıyasa delil olarak Nisâ' 83'ü göstermektedir.⁴³⁶

Mehmed Vehbi, ictihâdın gerekliliği görüşündedir. ictihâd hususunda bazı âlimlerin Yûnus 15. âyete binâen Hz. Pegamber'in vahye müstenid olup ictihâd etmediğini savunsalar da Müfessir, bu görüşü doğru bulmamış ve söz konusu âyetin içtihadâ mâni olmadığını söylemiştir. Mehmed Vehbi, Hz. Peygamber'in vahye müstenid olup vahiy devam ettiği için Hz. Peygamber'in içtihadla hükmettiğinde o hükmü takrir olunursa takririn de vahiy demek olduğunu, eğer hata olsa derhal kendisine beyân olunacağını, ancak ondan sonra vahiy gelmediği için fukâhanın kıyasla fetvâ vermesinin câiz olduğunu belirtmiştir.⁴³⁷ Bilhassa Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) içtihatlarına bağlılığını ifade etmiş, döneminde gençlerin bu konudaki eleştirilerine cevap vermiştir. Şöyle ki Mehmed Vehbi, *وَلَا يَتَّخِذْ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ* "Allâh'ı bırakıp da kiminiz kiminizi ilâh edinmesin"⁴³⁸ âyeti nâzil olduğunda 'Ady b. Hatem'in Hz. Peygamber'e: "Biz ruhbanlara ve ahbara itaat etmedik" sözüne karşılık Resûlüllâh'ın "onların ihdas ettikleri mesâili

⁴³³ en-Nisâ' 4/78; el-En'âm 6/25, 65, 98; el-A'râf 7/179; el-Enfâl 8/65; et-Tevbe 9/81, 87, 122, 127; Hüd 11/91; el-İsrâ' 17/44, 46; el-Kehf 18/57, 93; Tâhâ 20/28; el-Fetih 48/15; el-Haşr 59/13; el-Münâfikûn 63/3, 7.

⁴³⁴ Fıkıh hakkında geniş bilgi için bk. Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/1-14.

⁴³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/121-122.

⁴³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/117.

⁴³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/200.

⁴³⁸ Âl-i 'İmran 3/64.

kabul onlara itaattir”⁴³⁹ cevabını vermesini müctehid âlimlerin görüşlerini benimsemekle alakası olmayacağını savunmuştur. Âlimlerin yeni bir mesele ortaya koymadıklarını aksine her ne söylemişlerse şeriatın esaslarından yola çıkarak ictihâdda bulduklarını ispat etmeye çalışmıştır. Gençlerin: “bin iki yüz küsur sene evvel gelen İmâm-ı ‘Azam’ın ictihâd ettiği mesâil şimdi kâfi gelmez” iddialarını da câhilane bir tutum olarak görmüştür.⁴⁴⁰

Mehmed Vehbi, âyetleri açıklarken otuz beş yerde yerde Ebû Hanîfe’den ismi ya da lakabı ve kırk dört yerde Hanefî mezhebi,⁴⁴¹ elli dört yerde İmâm-ı Şâfi’î’ (öl. 204/820),⁴⁴² altı yerde İmâm-ı Mâlik (öl. 179/795),⁴⁴³ bir yerde Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855),⁴⁴⁴ yedi yerde Ebû Yûsuf (öl. 182/798),⁴⁴⁵ altı yerde Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805)⁴⁴⁶ olmak üzere mezhep imamlarının görüşlerinden istifâde etmiştir.

Müfessir, fikhî meseleleri ele alırken bazen tek bir mezhebin görüşünü nakletmekle yetinmektedir. Örneğin Mâ’ide 95. âyette ihramlı iken av yapılmaması, şâyet kasten av yapılırsa bunun karşılığı olarak hangi ceza hükmünün uygulanacağı yer almaktadır. Mehmed Vehbi, âyeti açıklarken İmâm-ı ‘Azam’ın şu görüşünden istifâde etmiştir. Eğer av yapılan hayvan eti yenmeyen olursa öldürdüğü hayvanın kıymeti kadar fakirlere vermesi gerekir, fakat hayvan ne kadar büyük olursa olsun kıymeti bir koyun kadar etmez. Eti yenen hayvan olursa mislini kurban eder.⁴⁴⁷

Yine Mehmed Vehbi, وَأَنْتَ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقُّهُ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَلَا تُبْدِرُوا كَلِمًا إِلَّا لِيَوْمِهَا وَلَا تُرْوَدُوا بِهَا لَوْمَةً مِنْ غَيْرِهَا “Akrobaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma”⁴⁴⁸ âyetini açıklarken İmâm-ı ‘Azam’ın bu âyetten istidlâlde bulunarak akrabalardan fakir olanların nafakasını vermenin vâcip olduğuna ictihâd ettiğini belirtmiştir.⁴⁴⁹

⁴³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/92-93.

⁴⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/92-93.

⁴⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/152, 214; 2/63, 86, 117, 158, 165-166, 169, 190, 200-201, 205, 259; 3/93, 140, 142; 4/16, 18, 31, 33, 49-50, 55-56, 58, 60, 67, 80, 95-96, 118, 174, 180, 193; 5/22, 27-28, 78, 84, 93, 170, 180, 182, 366, 393; 6/75, 242-243; 7/11, 43, 92, 146, 443; 8/136, 307; 13/230; 14/495-496; 15/556-557.

⁴⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/214; 2/165-166, 201, 205; 3/140, 142; 4/10, 16, 18, 31, 33, 50, 58, 60, 67, 80, 95-96, 118, 174, 180, 193; 5/22, 28, 84, 93, 170, 265, 366; 7/11; 8/136, 307; 11/245, 13/230; 14/494-495; 15/556-557.

⁴⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/214, 3/142; 4/18; 5/366; 8/136; 15/556-557.

⁴⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/556-557.

⁴⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/117, 4/164, 194; 5/22, 381.

⁴⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/117; 5/381.

⁴⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/180.

⁴⁴⁸ İsrâ’ 17/26.

⁴⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/36.

Nisâ 3. âyetteki فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ “beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın”⁴⁵⁰ dört kadınla evlenme emrinin ibâha için olduğunu belirtmiş ve Hâzin’den nakille İmâm Şâfi’î’nin nezdinde buradaki emrin hür kadınları kapsadığını ancak köleleri kapsamadığını söylemiştir.⁴⁵¹

Mehmed Vehbi, bazı fikhî meselelerde mezhepler arası görüş farklılıklarına dikkat çekmiş, aralarında mukâyese yaparak tercih ettiği görüşü ifade etmiştir. Bakara 114’te mescidlerde Allâh’ın adının anılmasına engel olanların zâlim kimseler olduğu, âkıbetlerinin perişan ve azâp olacağından bu tarz kişilerin oralara girmemeleri, ancak korka korka girebileceklerinden bahsedilmektedir. Mehmed Vehbi, bir tercihte bulunmadan bu âyetin lafzen haber içerse de aslında müşrikleri mescitlerden nehiy olduğunu Beyzâvî’den nakletmiş akabinde müşriklerin mescitlere girmelerinin İmâm-ı ‘Âzam’a göre câiz, İmâm-ı Mâlik’e göre câiz olmadığı, İmâm-ı Şâfi’î’nin ise Mescid-i Haram hariç diğer mescidlere girmelerinin câiz olduğu yönündeki görüşlerini belirtmiştir.⁴⁵²

Mehmed Vehbi, Bakara 203’teki وَادْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ “Sayılı günlerde Allâh’ı zikredin”⁴⁵³ âyetinde geçen zikir kelimesini açıklarken de Ebû Hanîfe ile talebeleri İmâm-ı Muhammed ve Ebû Yûsuf’un ictihâdlarını karşılaştırmıştır. Müfessir, sayılı günlerde zikirle murâdın namazların arkasında, kurban keserken ve şeytân taşlama esnasında alınan tekbirler olduğunu söylemiş ve ardından “farz namazları akabinde alınacak olan tekbirler İmâm-ı Ebû Yûsuf’la İmâm-ı Muhammed’in mezheplerine göre, ‘Arefe günü sabah namazından başlayarak dördüncü bayramın ikindi namazında hitâm bulmak üzere yirmi üç vakit devam eder ve elyevm amelimiz de böyledir. Ancak İmâm-ı ‘Âzam’a göre bayramın birinci günü ikindi namazında biter. Binaenaleyh İmâm-ı ‘Âzam hazretlerinin mezhebince, sekiz vakit namaz arkasından tekbir almak vâciptir. İkinci ve üçüncü bayram geceleri Minâ’da kalmak ve cemerâtı selâsenin ki şeytâna taş atılan mahallerdir, herbirinde yedişer çakıl taşı atmak ve her çakıl arkasından tekbir almak vâciptir”⁴⁵⁴ demiştir.

Âl-i ‘İmrân 97. âyette hacca gitmeye gücü olanların Kâbe’yi ziyâret etmesinin Allâh’ın insanlar üzerinde bir hakkı olduğu bildirilmekte ve gücü yetmek kavramı اسْتَطَاعَ kelimesi

⁴⁵⁰ en-Nisâ’ 4/3.

⁴⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/10.

⁴⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/214.

⁴⁵³ el-Bakara 2/203.

⁴⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/117.

ile ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, bu kelime ile ilgili üç mezhep imâmının görüşünü; Şâfi'î'ye göre maddî imkâna sahip olup bedenî güce sahip olmayanların hacca bedel göndermek üzerine vâcip, İmâm-ı Mâlik'e göre yalnız bedenî güce sahip olmak müteber olduğundan yayan yürümek ve kazanmak sûretiyle gidip gelmeye muktedir olan fakire hacc farz, İmâm-ı 'Âzam'a göre hem mâlî hem de bedenî güce sahip olanlara haccın farz olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi, bu görüşleri beyân ettikten sonra fakire, malı olup hasta, kör, topal ve çolak gibi âciz olanlara haccetmenin farz olmadığını vurgulayarak "İmâm-ı 'Âzam, istitâ'atı, kudret-i mâliye ve bedeniyenin her ikisiyle tefsîr etmiştir, hakîkî istitâ'at da budur"⁴⁵⁵ diyerek benimsediği görüşü ifade etmiştir.

Nûr 32. âyet bağlamında nikâhın öneminden bahsetmiş ve evlenme imkânı bulamayanlar için Şâfi'î ve Ebû Hanîfe'nin söyledikleri sözleri karşılaştırmış: "İmâm-ı Şafi'î oruçla şehvetini kesmek ve ibâdetle meşgul olmak nikâhla iştiğalden efdaldır demişse de İmâm-ı 'Âzam nikâhla iştiğâl nâfile ibâdetle iştiğaldan efdaldır" buyurmuştur"⁴⁵⁶ diyerek benimsediği görüşü ifade etmiştir.

Müfessir, Kalem 42'deki السُّجُودِ إِلَى وَيُدْعُونَ "Secdeye çağırılırlar" âyetinde secdeye çağrılmaktan maksadın namaza davet olduğunu Râzî'den nakletmiştir. Akabinde fukahânın cemaatle namazın vucûbiyyetine hükmetmesi görüşüne mukâbil Hanefî mezhebinin meseleyi müekked sünnet kapsamında değerlendirdiğini söylemiştir. Netice itibariyle her iki görüş bağlamında cemaate gitmeyenler şeriat nazarında mezmûmdur demiştir.⁴⁵⁷

Müfessir, bazı âyetler bağlamında fikhî konularda "kütüb-i fikhiyemizin beyânı vechile, kütüb-i fikhiyede mezkûrdür, ekseri fukahânın beyânı vechile" gibi ifadelerle kavramları ya da meseleleri izah etme yoluna gitmiştir.⁴⁵⁸ Örneğin يُؤْفُونَ بِالَّذِينَ "nezirlerini yerine getirirler"⁴⁵⁹ âyetindeki nezir kelimesini bu yöntemle: "Allâhü Te'âlâ hastama şifâ verirse yâhut oğlum askerden gelirse Allâh için üç gün oruç tutmak veya kurban kesmek üzerime borç olsun demek gibi bir şeyi kendi üzerine vâcip kılmaktır"⁴⁶⁰ şeklinde açıklamıştır.

Bakara 185'te hasta ve yolculukta olan kimselerin daha sonra kaza etmek kaydıyla oruç tutmayabilecekleri, Yüce Allâh'ın kulları için kolaylık dilediği, zorluk dilemediği ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, bu âyet bağlamında çeşitli izahlarda bulunduktan sonra,

⁴⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/142.

⁴⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/326-327.

⁴⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/150.

⁴⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/30, 77, 102-103; 5/101, 182; 6/227.

⁴⁵⁹ el-İnsân 76/7.

⁴⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/321-322.

ruhsatın mazerete binâen olduğunu, hasta ya da yolcu olmayan kimselerin oruç bozmalarının câiz olmadığını: “Kütübü fikhîyede beyân olunduğu veçhile bir kimse Ramazân-ı şerîfte mazeret-i meşrûası olmaksızın alenen orucu yerse, âdâb-ı İslâmiyeyi ihlâl ettiğinden ta‘ziri şer‘iyeye müstahâk olur”⁴⁶¹ cümlesiyle ifade etmiştir.

Yine Bakara 196’daki *وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ* “Haccı ve umreyi Allâh için tamamlayın”⁴⁶² âyeti bağlamında haccın şartlarını anlattıktan sonra: “Haccın erkânı üçtür: Birincisi; haccı niyetle ihrâma girmek, ikincisi; Zilhicce’nin dokuzuncu günü ‘Arafât’ta bulunmak, üçüncüsü; ‘Arafât’tan sonra Beyt-i şerîfi tavaf etmektir. Binaenaleyh haccın manayı şer‘îsi, şu erkânı selâseyi edâ etmektir. Bunlardan biri noksan olursa hacc fâsid olur ve bu erkânın birtakım vâcibât, sünen ve âdâbı kütüb-i fikhîyede mezkûrdur”⁴⁶³ demiştir.

Mehmed Vehbi, bazı âyetler bağlamında âyetten çıkarılacak hükümleri anlatmıştır. Örneğin Bakara 221. âyet bağlamında farklı görüşler zikrettikten sonra âyetin altı hükmü kapsadığını belirtmiştir. Buna göre: “Birinci hüküm; mü’minlerin müşrike kadınları nikâhlanması câiz olmadığıdır. İkinci hüküm; müşrike olan hatunun güzelliği, serveti, samanı, hasebi, nesebi cihetinden taaccüb olunacak ve hayret verecek bir derecede olsa dahi nuru îmânla münevvere ve çirkin ve fakire bir hatunun ondan hayırlı olmasıdır. Üçüncü hüküm; mü’mine olan hatunların müşriklerle nikâhlanmaları câiz olmamasıdır. Dördüncü hüküm; güzelliği, ğınâsı, aklı, zekâsı herkese hayret verecek derecede olan bir müşrikten fakir olan bir mü’minin daha hayırlı olmasıdır. Beşinci hüküm; müşriklerin nâr-ı cehennemî icab eden itikâdâtı bâtlaya ve mü’minlerin ise Allâhü Te‘âlâ’nın cennete ve mağfirete davet etmesidir. Altıncı hüküm: Allâhü Te‘âlâ’nın nâsın düşünüp tezekkür etmeleri için ahkâmı hakkaya delâlet eden âyetlerini nâsa beyân etmesidir.”⁴⁶⁴

Yine Bakara 235. âyetin ihtivâ ettiği hükümleri: “Birincisi; iddet müddeti muayyeni olan eceline baliğ olmadıkça nikâhın câiz olmaması, ikincisi; insanların nefsinde düşündükleri hıyaneti Allâhü Te‘âlâ bildiği için o misilli hıyânetten hazer etmek lazım olduğu, üçüncüsü; Allâhü Te‘âlâ’nın kullarının kusurlarını mağfiret edip, günahları sebebiyle ukûbatlarını ta‘cîl etmemesidir”⁴⁶⁵ şeklinde açıklamıştır.

⁴⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/77.

⁴⁶² el-Bakara 2/196.

⁴⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/102-103.

⁴⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/155-156.

⁴⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/198-199.

3.2.2.4. Hulâsatu'l-Beyân'da 'Akâid ve Kelâm

'Akâid kelimesi lügatte "dil dolaşmak, katılaştırmak, dondurmak, sağlam kılmak, anlaşmak, inanmak, düğümlemek, bağlamak"⁴⁶⁶ gibi anlamlara gelen عَقَدَ 'a-k-d kökünden türetilen عَقِيدَةٌ mastarının çoğuludur. İstilahta 'akâid, İslâm dîninin inanç esaslarını konu edinen ilim dalının adıdır.⁴⁶⁷ Kelâm ise lügatte "yaralamak, konuşmak, söz söylemek, hikâye etmek, cevap vermek"⁴⁶⁸ gibi anlamlara gelen كَلَّمَ k-l-m kökünden türetilmiş isimdir. İstilahta kelâm, konu, gâye, ekol bazında farklı tanımlar yapılırsa da genel olarak İslâm dininin temel ilkelerini inceleyen ilim dalının adıdır.⁴⁶⁹

Mehmed Vehbi, 'akâid ve kelâm ilminin konusunu teşkil eden bazı meselelerde alanında ekol haline gelmiş mezhep imâmalarının görüşlerini naklederek değerlendirilmelerde bulunmuştur. Bunlardan Mâturîdî ve Eş'arî'nin görüşünü desteklerken, Mu'tezile, Mürcie, Cebriye, Mücessime, Müşebbihe, Rafizî, Şi'a mezheplerinin görüşlerini belirterek bunların geçersiz olduğunu ispat etme yoluna gitmiştir. Mehmed Vehbi'nin mezheplere bakışı o kadar keskindir ki Cin sûresi 1. âyetteki كُنَّا طَرَائِقَ قَدَدًا "Biz de farklı gruplardan oluşuyoruz"⁴⁷⁰ ifadesine dayanarak cinlerin dâhi Ehl-i sünnet, Râfizî, Havâric, Mu'tezile gibi mezheplere ayrıldıklarını söylemiştir.⁴⁷¹ Aynı şekilde Mâ'ide 64. âyet bağlamında da Yahudilerin de Cebriye, Kaderiye ve Müşebbehe fırkalarına ayrıldıklarını beyân etmiştir.⁴⁷²

Mehmed Vehbi, altı yerde Maturîdî,⁴⁷³ yedi yerde de Eş'arî'nin⁴⁷⁴ görüşlerine bazen ikisinin görüşünü beraber belirtmiş, bazen de ayrı ayrı zikretmek sûretiyle yer vermiştir. Örneğin "Yüce Rabbinin adını tesbîh et"⁴⁷⁵ âyetindeki سَبَّحَ kelimesini Râzî'den nakille; Allâh'ın ismini tenzihin anlamını; noksan ihtimali olan lafzı Allâh'a

⁴⁶⁶ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1/140; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 1/134; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fî'l-luga*, 1/14-15; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/86-90; el-Cevherî *es-Sihâh*, 2/510; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 1/168; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/668; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/3030-3033; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garibi'l-Kur'an*, 576-577.

⁴⁶⁷ 'Akâid hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Saim Kılavuz, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/212-216.

⁴⁶⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/378; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 10/147; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fî'l-luga*, 2/53; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/131; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/2023-2024; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 7/51; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/145; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3921-3923; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garibi'l-Kur'an*, 722-725.

⁴⁶⁹ Kelâm hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/196-203.

⁴⁷⁰ el-Cin 72/1.

⁴⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/237-238.

⁴⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/133.

⁴⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/27, 229-230; 6/162; 9/375; 11/214; 15/455.

⁴⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/27; 6/162; 11/214.

⁴⁷⁵ el-A'lâ 87/1.

isim olarak vermemek olarak tefsîr etmiştir. Matürîdî'ye atfen noksan manada olmayan bir isimle Yüce Allâh'ı zikrin câiz, noksan ifade eden lafızlarla olursa şeriat tarafından izin verilme şartıyla câiz olduğunu beyân etmiştir. Bunu da bir örnekle ifade ederek Allâh'a 'ârif demenin câiz olmadığını, 'ârif'in ma'rifetten geldiğini, ma'rifetin ise bilgisizken sonradan ilim sahibi olmak anlamında olup Yüce Allâh'ın böyle bir şeyden münezzehe olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁶

Müfessir'in, firâkı dâlle olarak nitelendirdiği mezheplerden kırk iki yerde Mu'tezile,⁴⁷⁷ üç yerde Cebriye,⁴⁷⁸ bir yerde Müşebbehe ve Râfizî,⁴⁷⁹ bir yerde Hurûfilik⁴⁸⁰ mezheplerinin savunduğu görüşleri çürütmek için reddiye ifade eden göndermeler yaptığı görülmektedir. Mehmed Vehbi'nin izahına göre Tekvîr 19-21. âyetlerde Cibrîl'in risâlet, kerâmet, kuvvet, mekânnet, itaat ve emânet olmak üzere altı sıfatından söz edilmektedir. 22. âyette ise بِمَجْنُونٍ ifadesiyle Hz. Peygamber'e yöneltilen mecnun söyleminin reddi söz konusudur. Mu'tezile, bu âyetlerle Cibrîl'in altı sıfatı zikrolunduğu halde Hz. Peygamber'in sadece mecnun olmamasının zikredilmesi Cibrîl'in efdâliyetine delâlet eder görüşüne sahiptir. Mehmed Vehbi'ye göre ise, bu âyetlerde Cibrîl ile Hz. Peygamber arasında bir kıyaslama söz konusu olmuş olsa bu görüş kabul edilebilirdi. Ancak böyle bir mukâyese olmadığı için bu görüşün doğruluğundan söz edilemez.⁴⁸¹

Mehmed Vehbi, Tâhâ 5'teki الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى âyetini "Rahmân Te'âlâ 'arşı a'zam üzerine galebe etti"⁴⁸² şeklinde tercüme ederek اسْتَوَى kelimesinin esasen istikrâr manasında olduğunu Allâh için istikrâr muhal olduğundan galebe ve kudret anlamında te'vîl edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu hususta Mücessime ve Müşebbihe mezheplerinin kelimeyi lügat manasına alıp istidlâlde bulunarak Allâh'ı 'arşı 'âlâ üzerine oturur bir cisim olarak nitelendirdiklerini, ancak bunun kabul edilemez olduğunu, onların bu istidlâllerinin fâsit olduğunu söylemiştir.⁴⁸³

Müfessir, Nisâ' 95 ve 96. âyetlerinin Şi'a ve Râfizî'lerin Hz. 'Alî'nin mücâhedesini çok olduğundan Hz. Ebûbekir'den efdal olduğuna delil göstermelerini reddetmiştir. Çünkü

⁴⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/455.

⁴⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/35, 106, 121, 261, 279; 5/87, 344-345; 6/17; 7/184, 188, 211; 8/151; 12/249, 326; 15/110.

⁴⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/54; 7/239; 15/294.

⁴⁷⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/314-315.

⁴⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/186-187.

⁴⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/406-407.

⁴⁸² Tâhâ 20/5.

⁴⁸³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/314-315.

risâletin ilk yıllarında Hz. Ebûbekir zarûret ve ihtiyaç olan bir zamanda malıyla ve bedeniyle Hz. Peygamber'e yardımcı olduğundan onun cihâdı daha efdaldir.⁴⁸⁴

Mehmed Vehbi, bazen de isim zikrederek görüş belirtmiş, benimsediğini ya da karşı çıktığını beyân etmiştir. Örneğin Kalem 51'deki لِيُرِيَنَّكَ بِأَبْصَارِهِمْ âyetinin nazara delil olamayacağını söyleyen Cübbâ'ye karşı çıkararak bu âyetin delâleti vâzıha ile delil olacağını ifade etmiştir.⁴⁸⁵

Mehmed Vehbi, kulların rızkı konusunda da Mu'tezile ve Ehl-i sünnetin görüşünü mukâyese etmiştir. Hûd 6. âyette yeryüzünde yaşayan tüm canlıların rızkının Allâh'a ait olduğu ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, âyette geçen إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا ifadesindeki عَلَى harfî cerinin vücûbiyyet ifade ettiği için buradan hareketle istidlâlde bulunan ve kulların rızkının Allâh üzerine vâcip olduğunu söyleyen Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır. Müfessir, bu hususta Ehl-i sünnet nezdinde Allâh üzerine birşey vâcip olmaz görüşünde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Allâh'ın üzerinde bir hakîm olmadığı için üzerine bir şeyi vâcip kılması da söz konusu olamaz. Bilakis Allâh'ın kulların rızkını vermesi lütfu sübhânîsinden kaynaklanmaktadır. عَلَى lafzının irâd olunması ise kulların tevekkül etmesi gerektiğine işaret içindir.⁴⁸⁶

3.2.2.4.1. Mehmed Vehbi'nin Tartışmalı Bazı İtikâdî Konularda Görüşleri

Mehmed Vehbi, kelâm ilminde öteden beri tartışıla gelen îmân-amel, insanın fiilleri, büyük günah işleyenlerin durumu, Allah'ın tekellüm etmesi, mürtedin durumu, peygamberlerin mâsumiyeti, Allah'ın görülmesi, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, şefa'at, kabir azabı gibi konularda benimsediği görüşleri belirtmiş bu hususta itikâdî bazı mezheplerin görüşlerini reddetmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Îman ve Amel: Mehmed Vehbi, Bakara 2 ve 3. âyetler bağlamında îmanın tanımı ve kapsamı konusunda geniş açıklamalarda bulunmuştur. Müfessir'in benimsediği görüşe göre îman, Allâh'ın zâtı ve sıfatı, enbiyânın nübüvveti, âhîret hayatı ve diğer îman edilmesi gereken hususlarda kalp ile tasdîk, dil ile ikrâr şarttır. Zira bunlar îmanın iki rûknüdür. Bir kimse îmanını ikrâr etmezse, Allâh katında mü'min olsa da ikrârı terkettiğinden dolayı günahkârdır. İmanda artma ya da eksilme söz konusu olmaz. Amel îmandan bir cüz olmayıp belki îmanın kemâlinden bir cüz kabul edilebilir. Mehmed Vehbi, kaydettiği bu görüşlerinin ardından Ehl-i sünnetten Muhaddisî'nin îman

⁴⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/185-186.

⁴⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/157.

⁴⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/304.

hakkındaki “îman kalple tasdik, lisanla ikrâr ve âzâlarla amelden ibârettir”⁴⁸⁷ görüşlerine yer vererek “amel îmandan bir cüz olsa da esah olan îmanın kemâlinden bir cüzdür”⁴⁸⁸ kavlini tekrar emiştir. İmanı olup ameli olmayanın fâsık olduğunu, Allâh’ın affına mazhâr olmazsa bir süre azâp görüp daha sonra cennete gireceğini söylemiştir.⁴⁸⁹ Mehmed Vehbi, amelin îmandan bir cüz olmadığına *وَبَيِّنِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* “İman edenleri ve salih amel işleyenleri müjdele”⁴⁹⁰ ve *وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* “İman edenler ve salih amel işleyenler”⁴⁹¹ âyetlerini de delil göstermektedir. Burada amelin îman üzerine atfedilmesine dikkat çekerek ma’tûf ile ma’tûfun ‘aleyhin mugayir/aykırı/uyumsuz olmasının ‘Arapça bir kâide olduğunu, şâyet amel îmanın içinde olsaydı îmanın zikrinden sonra amelin ayrıca zikredilmesi gerekirdi demiştir.⁴⁹² Ayrıca Mehmed Vehbi, îmanın iki kısma ayrıldığını belirterek bunları: “Birincisi; dîni Muhammedî’den olan ahkâmın kâffesine icmâlen, kalble tasdik ve lisanla ikrâr etmektir. İkincisi; dîni Muhammedî’den olan ahkâmı birer birer tafsîl ederek îman etmektir. Avâmı nâs için îmanı icmâlî kâfidir. Birer birer ahkâmın kâffesini tafsîl üzere bilmek lazım değildir”⁴⁹³ demiştir. Mehmed Vehbi, taklîdî îmanın Eş‘arî nezdinde makbul değilse de Mâtürîdî nezdinde makbul olduğunu ancak bunun, îmanın zayıf ve ednâ mertebesi olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁴

İnsanın Fiilleri: Mehmed Vehbi, insanın fiilleri hususunda *يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ* “Allâh, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir”⁴⁹⁵ âyeti bağlamında benimsediği görüşü “Allâh’ın irâdesi kulun irâdesine tâbidir”⁴⁹⁶ sözü ile ortaya koymuştur. Mehmed Vehbi, bu hususta Mu‘tezile’nin insanlar kendi fiillerinin yaratıcısıdır görüşü ile tabiatçıların herşey doğanın sayesinde meydana gelmektedir görüşünü reddetmiştir. Çünkü Mehmed Vehbi’ye göre *وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* “O herşeye kâdirdir”⁴⁹⁷ âyetinde geçen *فَجَعَلَهُ* kelimesi herşeyin Allâh’ın kudretiyle meydana geldiğine delildir.⁴⁹⁸ Ayrıca o, *فَجَعَلَهُ* مِنْ *الصَّالِحِينَ* “Onu salihlerden kıldık”⁴⁹⁹ âyetindeki *فَجَعَلَهُ* lafzının *خَلَقَ* manasında olması kulların fiillerini Allâh’ın yaratmasına delâlet eder diyerek yine burada Mu‘tezile’ye karşı

⁴⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/26.

⁴⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/26.

⁴⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/24-27.

⁴⁹⁰ el-Bakara 2/25.

⁴⁹¹ el-Bakara 2/82.

⁴⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/71, 163.

⁴⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/27.

⁴⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/27.

⁴⁹⁵ el-Müddessir 74/31.

⁴⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/291.

⁴⁹⁷ el-Mülk 67/1.

⁴⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/88.

⁴⁹⁹ el-Kalem 68/50.

sert tutumunu göstermiştir.⁵⁰⁰ Müfessir, bu hususta, لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ “Sizden dileyen kimse için”⁵⁰¹ âyetlerini kulların cüz’î irâdesine delil göstermekte ve Cebriye’nin kul fiilinde mecburdur görüşünü de şiddetle reddetmiştir.⁵⁰² Ayrıca لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا “Kimseye gücünün üstünde yük yüklemeyiz”⁵⁰³ âyetiyle de Cebriye’ye cevap vermiştir.⁵⁰⁴

Büyük Günah İşleyenlerin Durumu: Büyük günah işleyenlerin âkîbetlerinin ne olacağı hususunda kelâmcılar arasında tartışmalar yaşanmış ve farklı görüşler öne sürülmüştür. Hâricîler büyük günah işleyenin tevbe etmeden öldüğü takdirde kâfir olarak nitelendirileceğini, Mu‘tezile îmânla küfür arasında bir yerde olacağını, Mürcie ise büyük günahların îmâna zarar vermeyeceğini savunmuştur.⁵⁰⁵ Mehmed Vehbi, وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ “Kim Allâh’a ve Resûlü’ne karşı gelirse, şüphesiz onlar için, içinde ebedî kalacakları cehennem ateşi vardır”⁵⁰⁶ âyetindeki hulûd kelimesinin uzun süre manasında anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Mehmed Vehbi’ye göre bunun delili hulûd kelimesinin arkasında te’kid için kullanılan ebed kelimesidir. Eğer hulûd zayıf mana içermeseydi ebed lafzı gelmezdi. Bu sebepten dolayı mü’min olan bir kimse büyük günah sahibi olsa dahi cehennemde ebeden kalmaz.⁵⁰⁷ Mehmed Vehbi, bu âyeti ve مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ “Kim bir kötülük işlerse kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatır”⁵⁰⁸ âyetini Mu‘tezile’nin, büyük günah işleyenlerin ebedî cehennemde olacaklarına delil gösterdiklerini ancak bunun bâtil bir görüş olduğunu söylemiştir. O, bu görüşünü “hâtie” ile muradın büyük günah değil bilakis “şirk ve küfür” olduğunu İbn ‘Abbâs’ın bu konuda rivâyeti vardır diyerek delillendirmiştir.⁵⁰⁹ Aynı şekilde Mehmed Vehbi, سَأَلَهُمْ حَزَنَتْهَا أَلَمَ يَأْتِكُمْ “Cehennem bekçileri onlara, ‘Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?’ diye sorarlar”⁵¹⁰ âyeti bağlamında Mürcie’nin “bu sual kâfirlere ehli îmana değildir” görüşünü reddetmiştir.⁵¹¹ Mehmed Vehbi, Mü’min olup fâsık kimselerin de cehennemde bir süre kalacakları görüşünü bir kez daha vurgulayarak bu konuda Mürcie’nin “mü’min fâsık olsa dahi cehenneme girmez” görüşüne de karşı çıkmıştır.⁵¹² Yine Mehmed Vehbi, أَفَنَجْعَلُ

⁵⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/155-156.

⁵⁰¹ el-Müddessir 74/37.

⁵⁰² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/294-295.

⁵⁰³ el-En ‘âm 6/152.

⁵⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/54.

⁵⁰⁵ Kebîre hakkında bilgi için bk. Adil Bebek, “Kebîre” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/163-164.

⁵⁰⁶ el-Cin 72/23.

⁵⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/249.

⁵⁰⁸ el-Bakara 2/81.

⁵⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/161-162; 15/249.

⁵¹⁰ el-Mülk 67/8.

⁵¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/99.

⁵¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/99.

المُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ”⁵¹³ âyetindeki mücrim kelimesini izah ederek Mu‘tezile’nin fâsiklar ve mücrimlerin cennete giremezler görüşüne atıfta bulunarak bunu reddettiğini bir kez daha vurgulamıştır. Mehmed Vehbi’ye göre المُسْلِمِينَ kelimesindeki elif lâm takısı istiğrâk manası içerdiğinden fâsik bile olsa her fert müslim kapsamında olup kâfirle müsâvi olamaz. İslâm dairesi içinde olduğu için her zaman îman nûrundan istifâde eder.⁵¹⁴

Allâh’ın Fâil-i Muhtar Olması: Fâil-i muhtar, Yüce Allâh’ın herşeyi dilediği şekilde yaratması anlamında kullanılan bir tâbirdir.⁵¹⁵ Mehmed Vehbi, الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا مَا “O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin”⁵¹⁶ âyetini Yüce Allâh’ın fâil-i muhtar olduğuna delil göstermiştir. Ona göre göklerden herbiri siyâk-ı vâhid üzere yaratılmıştır. Direksiz ve zincirsiz olarak asılı durmaktadır. Belirtilen sayıdan eksik ya da fazla olması mümkün iken Allâh’ın bu şekilde dileyip böyle yaratması O’nun kudretine ve fâil-i muhtar olduğuna delâlet etmektedir.⁵¹⁷

Allâh’ın Tekellüm Etmesi Meselesi: Yüce Allâh’ın insanla doğrudan konuşup konuşmadığı meselesi kelâmcılar arasında tartışılan konular arasında yer almaktadır. Mehmed Vehbi de bu meseleye değinmiş ve konu hakkında öne sürülen görüşleri değerlendirmiştir. Bakara 253’te peygamberlerin bazılarının bazılarında efdal olduğu, اللَّهُ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهَ ifadesiyle de Allâh’ın onlardan bazıları ile lafzen konuştuğu anlatılmaktadır. Mehmed Vehbi, burada kastedilen peygamberin Hz. Mûsâ olduğunu ekserî müfessirlerin kanaatine atfen tefsîrine kaydetmiştir. Ardından konuşma eyleminin keyfiyeti hakkında Eş‘arî ve Maturîdî’nin görüşlerini ayrı ayrı zikrederek mukâyese yapmıştır. Buna göre Eş‘arî: “hurûf ve esvâtan âri olan kelâmı kadîmi ilâhîdir”⁵¹⁸ demiştir. Yani Yüce Allâh harf ve sestem berî olarak Mûsâ ile konuşmuştur. Maturîdî’ye göre ise işitilen kelâm ses ve harflerden ibâret olan konuşmadır. Mehmed Vehbi, bundan sonraki açıklamasını Hz. Muhammed’in mirâcta vahiy almasını delil göstererek Maturîdî’nin görüşünü benimsediğine işaret etmiştir.⁵¹⁹ Mehmed Vehbi, A‘râf 143’teki وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ ve Kasas 30’daki

⁵¹³ el-Kalem 68/35.

⁵¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/145.

⁵¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “İrade” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/379-380.

⁵¹⁶ el-Mülk 67/3.

⁵¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/92.

⁵¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/229.

⁵¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/229-230.

Yüce Allâh'ın Mûsâ'ya hitâben رَبُّ الْعَالَمِينَ أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْمُسْلِمِينَ ifadesine binâen yine Eş'arî ve Maturîdî'nin görüşlerini tekrar etmiştir.⁵²⁰

Mürtedin Durumu: Fıkhî bir terim olarak irtidât kelimesi bir Müslümanın kendi isteğiyle İslâm dîninden çıkması olup bu fiili yapan kimseye mürted/mürtedde denir.⁵²¹ Mürtedin öldürülüp öldürülmeyeceği konusu da tartışılan konular arasında yer almaktadır. Mehmed Vehbi, Bakara 52'deki فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ “Nefislerinizi katledin” ibâresi bağlamında burada kastedilenin kendini öldürme değil başkalarını katletmek için nefisini teslim etmek olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi, âyetin bu kısmını mürtedin durumu ile irtibatlandırıp Şeri'at-ı Muhammed ve Şeri'at-ı Mûsâ arasında karşılaştırma yapmıştır. Buna göre Hz. Muhammed'in şeriatında mürted katledilir tevbe ederse katledilmez. Hz. Mûsâ'nın şeriatında ise tevbe etse bile tevbesi kabuldür fakat yine de öldürülür.⁵²²

Halku'l-Kur'ân Meselesi: Halku'l-Kur'ân fikrinin tartışılan konular arasına dâhil olması hicrî 2. yüzyıla tekâbül etmektedir. Bu fikri ortaya kimin attığı konusunda ise netlik yoksa da Ca'd b. Dirhem'in (öl. 124/742 [?]) bu fikri ortaya attığı ve Cehm b. Safvân'ın (öl. 128/745-46) yaygın hale getirdiğini ileri sürenler olmuştur. Beyân b. Sem'ân (öl. 119/737) ya da Mugîre b. Sa'îd el-'İclî (öl. 119/737) olduğunu söyleyenler de vardır.⁵²³ Tartışma zaman içinde mihne olaylarının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bazı 'Abbâsî halîfeleri tarafından bazı âlimler sorguya çekilip eziyete maruz bırakılmışlardır.⁵²⁴

Mehmed Vehbi, Enbiyâ 2. âyette geçen مِنْ رَبِّهِمْ مُخَدَّثٌ ibâresindeki muhdes kelimesini yerine göre âyetlerin nüzûlü olarak yorumlamıştır. O, Allâh'ın zatıyla kâim olan kelâmın hadis olmasının muhal, harfler ve seslerden oluşan insanların lisanıyla okunan Kur'ân'ın hadis/yaratılmış olduğu görüşünü benimsemektedir. Müfessir, Ehl-i sünnet itikâdının da bu yönde olduğunu vurgulamıştır.⁵²⁵ Bununla beraber Mehmed Vehbi, Kur'ân'ın sonradan yaratıldığı görüşünü savunan Mu'tezile mezhebine itiraz etmiştir. Mu'tezile'nin Kur'ân'ın yaratıldığına dâir Mürselât 50'deki فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ve Zümer 23'teki أَحْسَنَ الْكَلِمَاتِ ibârelerinde geçen hadîs kelimesini delil gösterdiklerini söyleyerek her iki âyet

⁵²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/162; 11/214.

⁵²¹ Mürted hakkında geniş bilgi için bk. İrfan İnce “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/88-91.

⁵²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/125.

⁵²³ Halku'l-Kur'ân hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/371-375.

⁵²⁴ Mihne olayları hakkında geniş bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/26-28.

⁵²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/4-5.

bağlamında onların bu görüşlerini reddetmiştir.⁵²⁶ Mürselât 50. âyet bağlamında Mu‘tezile’nin görüşünün doğru olmadığını, Ehl-i sünnet âlimlerinin “hudus kelimesi lafız olup manaya bağlı değildir” görüşüyle cevap verdiklerini beyân etmiştir.⁵²⁷ Yine Zümer 23 bağlamında ise Mu‘tezile’nin bu görüşüne binâen Ehl-i sünnetin itikadı olduğunu ifade ettiği Kur’ân’ın elfâzı hadîs, manası hadîs değildir görüşünü yinelemiştir. Ancak bu hususta Mehmed Vehbi’nin, Ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasındaki çekişme için “niza lafzîdir, hakîki bir niza değildir. Çünkü Mu‘tezile’nin hadistir dedikleri elfâz-ı Kur’ân’a, Ehl-i sünnet de hadistir der, Ehl-i sünnetin kadîmdir dedikleri sıfatullah olan manaya, Mu‘tezile de kadîmdir derler”⁵²⁸ cümlesini kurması reddiyesi ile çelişmektedir.

Peygamberlerin Mâsumiyeti: Mehmed Vehbi, peygamberlerin mâsumiyeti hususunda bazı âyetler bağlamında görüşlerini belirtmiştir. Mehmed Vehbi, Nisâ’ 64. âyetinin hayır, şer, îman küfür, ta‘at ve mâsiyetin hepsinin Allâh’ın irâdesine bağlı olduğuna delâlet ettiğini söylemiştir. Âyetteki *إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ* ifadesini “bizim tevfikimiz ve iânemizle itaat olunmak için resûlleri gönderdik” şeklinde tercüme etmiş ve bu âyetin peygamberlerin mâsumiyetine delil teşkil ettiğini belirtmiştir.⁵²⁹

Gâfir/Mü’min 55. âyette Hz. Peygamber’e sabretmesi, sabah akşam tesbîhte bulunması emredilmekte ve aynı zamanda istiğfârda bulunması *وَاسْتَغْفِرْ لِنَفْسِكَ* ifadesiyle bildirilmektedir. Mehmed Vehbi, burada Hz. Peygamber’e istiğfâr emrinin bir günahtan dolayı değil bilakis ubûdiyete devamla emir manasında olduğu görüşündedir. Müfessir’in beyânına göre âyette geçen zenb kelimesi günah anlamında değildir, evlâ olanı terketme anlamında zelledir. Enbiyâdan hatanın meydana gelmesi câiz olduğundan istiğfârın emredilmesi de câizdir. Zîrâ enbiyâdan kasıtlı olarak günah sâdir olmaz.⁵³⁰ “Günahına istiğfâr et demek vâki olan hata varsa ona istiğfâr et” demektir.⁵³¹

Mehmed Vehbi, Hz. Âdem’in yaratılışının ve cennetten çıkarılışının anlatıldığı Bakara 30-38. âyetlerden sonra zikredilen 39. âyeti âyeti Haşeviye tâifesinin zemmederek Hz. Âdem’in mâsum olmadığına delil gösterdiklerini fakat bunun kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Bunun sebebi olarak da zellenin meydana geldiği anda Hz. Âdem’e henüz peygamberlik görevinin tevdi edilmemesini göstermiştir. Burada yine Mehmed Vehbi, ağaçtan yemekten nehyin, ağaçtan yemekten daha evlâ olduğunu, dolayısıyla Hz.

⁵²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/41-42; 15/354-355.

⁵²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân* 15/354-355.

⁵²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/41-42.

⁵²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/129.

⁵³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/155-156.

⁵³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/155-156.

Âdem'in evlâ olanı terkettiğini söylemiştir. Âyette nefesine zulmettiği için zâlim, evlâ olanı terkettiğinden dolayı da zulûm lafzı tâbir olunmuştur. Mehmed Vehbi, olayın kasten değil unutkanlıkla meydana geldiğinin de Tâhâ 115'teki *لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا* âyeti ile sabit olduğunu belirtmiştir.⁵³²

Mehmed Vehbi, Hz. Yûnus'un kavmine kızıp görev yerini terketmesinin günah kapsamında değerlendirilmeyeceğini *لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ* "Şâyet rabbinin nimeti ulaşmasaydı"⁵³³ âyetinin tefsîrinde izah etmiştir. Burada Müfessir, *لَوْلَا* kelimesinin lûgat manasını bir şeyin meydana gelmesi için başka bir şeyin ona mümtenî olması şeklinde açıklayarak Yüce Allâh'ın ulaştırdığı nimetten dolayı kurtulduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Müfessir'e göre, bu makamda Hz. Yûnus'un zemmedilmek yerine nimetle kurtuluşa ermesi ondan günah sâdır olmadığına delâlet etmektedir. Fakat onun istiğfârî günah sebebiyle değil bulunduğu görev mahallini terketmesindedir. Yûnus'un görev yerinde durması vâcip değil belki evlâ ve efdâl idi demiştir.⁵³⁴

Kabir Azâbı: Kabirde azâb olup olmayacağı meselesi öteden beri tartışılan konular arasında yer almaktadır. Mehmed Vehbi, kabirde azâb olacağını benimseyenlerin tarafındadır. Gâfir/Mü'min 46'da Firavun ve ehli için ifade edilen *النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا* âyeti bağlamında kabirde buldukları süre boyunca sabah akşam cehennemdeki yerlerinin kendilerine gösterileceğini, "İşte kıyâmette sizin makamınız budur" denileceğini beyân etmiştir. Ayrıca bu anlamı Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri İbn 'Ömer'den rivâyet edilen: "Sizden biriniz vefât ettiğinde o kimseye günde iki defa âhiretteki yeri gösterilir. Eğer ehli cennetten ise cennetten, ehli nârdan ise cehennemden gösterilir. Ve kıyâmete kadar kendine işte şu senin yerindir" denilir"⁵³⁵ hadîsinin teyîd ettiğini söylemiştir.

Rü'yetullâh: Rü'yetullâh, Allâh'ın gözle görülmesini ifade eden kelâmî bir terim olup rü'yet ve Allâh lafızlarının terkibinden meydana gelmiştir. Allâh'ın âhirette görülüp görülmeceği konusu da kelâmcıların üzerinde tartıştıkları meselelerdendir. Bu tartışma hicrî 2. yüzyılın yarısında ortaya çıkmıştır.⁵³⁶

Mehmed Vehbi, âhirette Allâh'ın cemâlinin görüleceği görüşünü benimsemektedir. Nitekim o, Kıyâme 23'teki *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ* âyetinin buna delil olduğunu söyleyerek buna her

⁵³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/101.

⁵³³ el-Kalem 68/49.

⁵³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/154-155.

⁵³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/148.

⁵³⁶ Rü'yetullâh hakkında geniş bilgi için bk. Temel Yeşilyurt, *Rü'yetullah*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/311-314.

îman ehlinin îtikad etmesi gerekir, zaten Ehl-i sünnetin mezhebi de budur demiştir. Müfessir, Mu‘tezile mezhebinin dünyada Allâh’ın gözle görülmesine dâir şartların olmadığını nazarı itibar alarak âhirette de rü’yetullâhın olmayacağını inkâr etmelerine karşı çıkmıştır. Âhiretin şartları dünya şartlarına benzemez demiştir.⁵³⁷ Yine İsrâiloğullarının Hz. Mûsâ’dan Allâh’ı göstermelerini talep ettikleri, Bakara 55. âyetin tefsîrinde dünyada rü’yetullah’ın mümkün olmayacağını beyân etmiştir.⁵³⁸

Şefa‘at Meselesi: Mehmed Vehbi, âhirette şefâ‘atın var olduğu görüşünü benimsemekte olup bunu şefâ‘at ile ilgili bazı âyetlerde vurgulamıştır.⁵³⁹ Mehmed Vehbi’ye göre **فَمَا تَنْفَعُهُمْ** “O kâfirlere şefâ‘atçilerin şefâ‘atları da menfaat vermez”⁵⁴⁰ âyeti şefâ‘atın varlığına delildir. Zira “şefâ‘at edicilerin şefâ‘atı menfaat vermez demek şefâ‘at vardır lakin onlar müstefâd olmazlar demektir.”⁵⁴¹ Şefâ‘at herkesin mahşerde toplanıp hesabın görüldüğü zaman gerçekleşecektir.⁵⁴² Müfessir, Mu‘tezile’nin **يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا** “O gün hiç kimsenin başkası için bir şey yapması elinden gelmez”⁵⁴³ âyetini şefâ‘atın olmadığına delil göstermelerini reddetmiştir. Çünkü ona göre bu âyet başka âyetlerle mukayyed kılınarak şefâ‘at şartı Yüce Allâh’ın iznine kayıtlanmıştır.⁵⁴⁴

3.2.2.5. Hulâsatu’l-Beyân’da Kırâat

Kırâat, Kur’ân-ı Kerîm’in okunuşu ile ilgili konuları kapsayan ilim dalının adıdır. Kur’ân-ı Kerîm’in okuyuş şekillerinde sahih kabul edilen on kırâat imâmı, ikişer de râvileri olmak üzere toplam otuz imâmın ismi zikredilmektedir. Bu kırâatlardan çoğu sadece ilim olarak öğretilmektedir. Yaygın olanlardan kırâat-ı Nâfi’nin Verş rivâyeti Afrika’da, kırâat-ı Ebû ‘Amr Sûdân’da ve kırâat-ı ‘Asım’ın Hafs rivâyeti diğer yerlerde okunmaktadır. Türkiye’de de kırâat-ı ‘Asım’ın Hafs rivâyeti icrâ edilmektedir.⁵⁴⁵

Mehmed Vehbi, kırâat konularını ihtivâ eden kavramlardan çok açıklama yapmamakla beraber Müzzemmil 4’teki **وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا** âyetini “Kur’ân’ın hurûfunu beyân ederek tilâvet et” şeklinde tercüme etmiş ve açıklamasında tertîl kavramı üzerinde durmuştur. Müfessir, Râzî’den nakille tertîli harfleri beyân ederek ağır ağır okumak olarak

⁵³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/310.

⁵³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/126-127.

⁵³⁹ Mehmed Vehbi’nin şefâat konusuna değindiği yerle için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/116-117.

⁵⁴⁰ el-Müddessir 74/48.

⁵⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/297.

⁵⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/399.

⁵⁴³ el-İnfitâr 82/19.

⁵⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/418.

⁵⁴⁵ Kırâat ile ilgili geniş bilgi için bk. Abdulhamit Birışık, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/425-432.

tanımlamış ve âyette tertîl ile kastedilenin huzûru kalp ile düşüne düşüne okumak olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁶

Mehmed Vehbi, on altı âyette kırâat farklılıklarına dikkat çekerek anlama etkisini izah etmiştir.⁵⁴⁷ Farklı okuyuşlara değinirken kırâat imâmalarının ismini zikretmemiştir. Sadece bir yerde Hafs rivâyeti diye beyânı bulunmaktadır. Müfessir'in kaydettiği bilgilere göre Âl-i 'İmrân 157'deki مِمَّا يَجْمَعُونَ وَرَحْمَةً خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ âyetinde Hafs kırâatına göre مِمَّا يَجْمَعُونَ ve başka kırâatlara göre de مِمَّا تَجْمَعُونَ şeklinde okunur. Bunların manaya etkisi ise ye'li okunduğu zaman anlam: "Münâfikların cem ettiği emvâl-i dünyadan mağfîret-i ilâhiye hayırlıdır",⁵⁴⁸ te'li okunduğu zaman ise anlam: "Ey mü'minler fi sebîlillah katlolunup mağfîret-i ilâhiyeye vâsıl olmanız sizin dünyada yaşayıp da cem edeceğiniz emvâlden hayırlıdır"⁵⁴⁹ olmaktadır.

Müfessir, Yûnus 2'deki قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُّبِينٌ âyetinde سَاهِرٌ kelimesinin iki şekilde okunduğunu ifade ederek kırâat farklılığının manaya etkisini; kelime, lâm'sız سَاهِرٌ şeklinde okunursa anlam: "Kâfirler, şu nübüvvet davası devam eden zât bir mâhir sâhirdir dediler", lâm'lı لَسَاحِرٌ şeklinde okunduğunda ism-i işâret Kur'ân'a işâret etmekte olup anlam: "Şu Kur'ân sihri zâhirdir ve sihir olduğu meydandadır"⁵⁵⁰ şeklinde izah etmiştir.

Mehmed Vehbi, Ahkâf 25'teki لَا يُرَىٰ فَاصْبِرُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ âyetinde لَا يُرَىٰ ve لَا تُرَىٰ olmak üzere iki kırâat olduğunu zikretmiştir. Buna göre لَا تُرَىٰ şeklinde okunduğunda Hz. Peygamber'e hitâp vardır. لَا يُرَىٰ şeklinde okunduğunda ise helâk olanları görenler kastedilmektedir.⁵⁵¹ Tekvîr 24'teki عَلَى الْعَيْبِ بِضَنِينِ âyetinde ise بِضَنِينِ kelimesi ض harfî ile okunduğunda anlam bâhil/cimri, ظ ile okunduğunda ise muttehem/suçlayan, itham eden manasına gelir. Bu durumda mana: "Sözünde asla töhmet olmaz" şeklinde olur.⁵⁵²

Mehmed Vehbi, A'râf 172'deki بَلَىٰ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا âyetindeki بَلَىٰ lafzı üzerinde vakfedilip, edilmeyeceğine bağlı olarak anlamın değiştiğini belirtmiştir. Buna göre eğer بَلَىٰ'da vakfedilirse burada Âdemoğullarının cevabı sona ermektedir. Bu durumda شَهِدْنَا kelimesi melekler tarafından söylenmekte dolayısıyla cümledeki konumu ibtidâyî kelâm olmaktadır. Anlam ise: "Ben sizin Rabbiniz olmadım mı?" dedi. Benî Âdem de 'belâ!'

⁵⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/257-258.

⁵⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/12-14, 230; 5/352-353; 6/207, 322; 7/181-182; 8/119; 9/264-265, 279-280; 11/9, 61-62; 13/148-149, 236-237, 493-495; 14/111-112; 15/408.

⁵⁴⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/230.

⁵⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/230.

⁵⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/181-182.

⁵⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/493-495.

⁵⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/408.

yani ‘sen bizim Rabbimizsin’ dediler. Melekler tarafından yevm-i kıyâmette sizin ‘biz bundan gâfil olduk’ demenize biz şehâdet ederiz denildi”⁵⁵³ şeklinde olmaktadır. Fakat بَلَىٰ lâfzında vakfolunmayıp شَهِدْنَا kelimesinde vakıf yapılırsa bu söz benî Âdem’in kelâmı olur. Aynı zamanda burada أَنْ تَقُولُوا nün başında gizli bir لَا takdir edilip تَقُولُوا kelimesi لَا şeklinde kırâat edilirse anlam: “‘Ben sizin Rabbiniz ve hâlıkınız olmadım mı?’ Onlar da cevabında dediler ki! ‘Belâ ya Rabbi! İkrâr ve itiraf ettik. Sen bizim Rabbimiz ve hâlıkımızsın. Şehâdet ettik ki yevm-i kıyâmette biz bundan gâfil idik demeyelim”⁵⁵⁴ şeklindedir.

3.2.2.6. Hulâsatu’l-Beyân’da Tasavvuf ve İş‘arî Yorumlar

Tasavvuf kelimesinin hangi kökten geldiğine dair farklı görüşler bulunup daha çok sûfî, safâ ve vefâ kelimelerinin birleşimi, sufâne, sûfe, sûfetü’l-kafâ, sûf gibi kelimelerden türemiş olabileceği üzerinde durulmuştur. Terim olarak ise yine farklı tanımlar yapılmakla beraber genel olarak İslâm’da zâhirî ve bâtinî çerçevede mânevî ve derûnî olarak yaşanan bir hayat tarzını ifade etmektedir. Temeli Allâh sevgisi ve Allâh korkusuna dayanmaktadır.⁵⁵⁵ Tasavvufî hayat tarzına sahip olan kişiye sûfî ya da mutassavvıf denilmektedir.⁵⁵⁶

Mehmed Vehbi, tasavvufî kavramlardan nefis, zühd, ittikâ/takva, zikir, gibi konularda görüşlerini zikretmiştir. Örneğin إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ بِالسُّوءِ âyetini “Ben nefsimi tezkiye etmem. Zira nefis şiddetle kötülüğü emreder”⁵⁵⁷ şeklinde tercüme eden Mehmed Vehbi, bu âyetin tefsîrinde nefsin mertebelerinin üç olduğunu ifade etmiş ve bunları; eğer nefis sahibini şehvâte davet ederse buna nefis-i emmâre, arzu ettiği şeyi fiile çıkarırsa nefis-i levvâme, şehvî şeylere meylettiği zaman pişman olup fiile çıkarmaktan vazgeçtiğinde nefis-i mutmainne olarak tanımlamıştır.⁵⁵⁸

Mehmed Vehbi, Bakara 29. âyetinin, zühd ve takvanın gerekli olduğuna delâleti vâzıha ile işaret ettiğini söylemiştir. Mehmed Vehbi, görüşüne gerekçe olarak; imâte/öldürmek ve ihyâ’nın/diriltmek Allâh’a mahsus olduğunu, haşr ve neşrin mutlaka gerçekleşeceğini

⁵⁵³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/207

⁵⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/207.

⁵⁵⁵ Tasavvuf kelimesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/119-126.

⁵⁵⁶ Reşat Öngören, “Sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/471-472; Süleyman Uludağ, “Mutasavvıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/379.

⁵⁵⁷ Yûsuf 12/53. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/64.

⁵⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/64-65.

ve dünyada ölümün kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.⁵⁵⁹ Bakara 152. âyetteki فَادْكُرُونِي ibâresi bağlamında Yüce Allâh'ın âyette zatını zikirle emrettiğini beyân etmiştir. Mehmed Vehbi'nin izâhına göre, zikir lisanla ve ve kalple olmak üzere iki kısımdır. Lisanla zikir teşbîh, tehlîl, hamd, senâ, esmâ-yı hüsnâyı ve Kur'ân okumaktır. Kalple zikir ise Allâh'ın zâtına ve sıfatlarına delâlet eden âyetleri, emirleri ve nehiyleri, mahlûkatın yaratılışını düşünmek, her zerrenin Yüce Allâh'ın ulûhiyetine delâlet eden bir ayna vazifesinde olduğunu idrâk etmektir. Mehmed Vehbi, âzâların ibâdetle meşgul olmasının da zikir olduğunu fakat ibâdet denilmekle ma'rûf olduğunu da belirtmiştir.⁵⁶⁰

Yine Mehmed Vehbi, Bakara 2. âyetteki هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ ifadesini izah ederken hidâyet ve ittikâyı: “Hidâyet, doğru yola irşâd edip tarîk-ı savâbı göstermektir. İttikâ, nefsi, mazarrat verecek şeylerden ve şer'a muhâlif olan günahlardan muhâfaza etmektir”⁵⁶¹ şeklinde tanımlamıştır. Akabinde ittikânın mertebelerinin üç olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi'nin izâhına göre ittikânın mertebelerinden birincisi, nefsinin küfürden muhâfaza etmektir. Bu ittikânın ednâ yani en düşük mertebesi olup avâmın mertebesidir. Her mü'min nefsinin küfürden koruduğu için bu manada müttakîdir. İkincisi haramların tamamını terketmek ve ibâdetleri yerine getirmeye gayret etmektir. Bu da ittikânın mer-tebe-i vustâsı olup havassın mertebesidir. Üçüncüsü de tüm ibâdetleri edâ etmek ve tüm günahlardan sakınmakla beraber kalbinden masivânın tamamını çıkarmak, her dâim Yüce Allâh'ın büyüklüğüne delâlet eden şeyleri tefekkürle meşgul olmaktır. Bu da ittikânın 'alâ mertebesi olup havassü'l-havassın mertebesidir.⁵⁶²

Mehmed Vehbi, “insanın tekemmülü”⁵⁶³ “şükürün kısımları”⁵⁶⁴ gibi konularda da işâri yorumlarda bulunmuştur. Bununla beraber Gazzâlî (öl. 505/1111), Ebussuûd, Bursevî, Râzî, Beyzâvî, gibi müfessirlerden işâri yorumlar nakletmiştir. Örneğin Hz. Âdem'in tevbesini dile getiren “Âdem Rabbinden kelimeler kabul etti. Binaenaleyh; Rabbisi fazlı ihsânından Âdem a.s. üzerine tevbesini kabul ve sudûr eden zellesini affetti. Zira Rabbisi kemâliyle kullarının tevbelerini kabul ve merhamet edicidir”⁵⁶⁵ âyetini izah ederken, tevbenin mahiyetini Râzî'den nakille Gazzâlî'nin görüşlerine binâen izah etmiştir. Tevbenin hâsıl olabilmesi için; birincisi meydana gelen hatanın zararını bilmektir. İkincisi bu zararı bildikten sonra haline acı ve ızdırap duymaktır. Son olarak da bu üzüntü ve

⁵⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/79.

⁵⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/22.

⁵⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/24-25.

⁵⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/24-25.

⁵⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/49-50.

⁵⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/50-51.

⁵⁶⁵ el-Bakara 2/37.

kederle Allâh'tan bağışlanma dilemektir. Mehmed Vehbi'nin izâhına göre, Tevbe altı manayı içermekte olup bunlar; geçmişe üzüntü duymak, bir daha günah işlememeye azm ve metânet etmek, geçmiş farzları yerine getirmek, insanların hakkına girmişse telâfi etmek, vücûduna haram girmişse onu eritip bedene ibâdetin lezzetini tattırmaktır.⁵⁶⁶

Müddessir 30'daki cehennemdeki meleklerin sayısını ifade eden *تِسْعَةَ عَشَرَ* ondokuz rakamının hikmetini Râzî'den nakille inanç ve amelde kuvvây-i beşeriyyenin ondokuz olmasından dolayıdır diyerek tasavvufta zikredilen “havassı zâhire”, “havass-ı bâtiniye”, “kuvve-i gazâbiyye”, “kuvve-i muharrike” ve “kuvve-i tâbiyye” kavramları ile geniş açıklamalarda bulunmuştur. Mehmed Vehbi, bu konuda insanı günaha sokan ve insandan sudûr eden günahların kaynağının ondokuz olduğunu, bu günahların azâbı için ayrı ayrı melekler nezâret edeceğini beyân etmiştir.⁵⁶⁷

Mehmed Vehbi, Yûnus 62'deki *أَوْلِيَاءَ اللَّهِ* terkiibini Allâh dostları diye tercüme etmiş ve velînin kimler olduğu hususunda âlimlerin ihtilaf ettiğini söylemiştir. Buna göre velî, sahih bir itikatla salih amel işleyen, emirlere uyup nehiylerden kaçınan ya da emirleri yerine getirip nehiylerden sakınma ile hubbu fillâh ve buğzu fillâha devam eden kimse veya da farzları edâ ile Allâh'a yaklaşan, mârifeti ilâhiyeye kalbi dolu olan, her gördüğü şeyde Yüce Allâh'ın kudretini gören, her duyduğu şeyde Allâh'ın âyetlerini işiten, her sözü Allâh'ı senâ, özü ibâdet olan, Allâh'ı zikretmekten yorulmayan, kalbiyle Hakk'tan başkasını tefekkür etmeyen kimsedir.⁵⁶⁸ Ayrıca Mehmed Vehbi, Fâtır 1. âyette meleklerin elçiler kılınması hakkında zikredilen *جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا* ibâresinden yola çıkarak Beyzâvî ve Ebusuûd'dan nakille meleklerin risâletinin sadece peygamberlere has olmadığını, havass-ı ‘ibâd denilen evliyâyâ da ilhâm ve sâdık rüya yoluyla Allâh'ın emirlerini ve hayırlı olan şeyleri yapmak hususunda bilgilendirdiklerini beyân etmiştir. Fakat bu bilgilendirme enbiyâyâ açıktan, evliyâyâ ise ilhâm şeklinde kalplerine hayırlı olan şeyi koymak sûretiyle gerçekleşir.⁵⁶⁹

Mehmed Vehbi'nin, tasavvufla ilgili değindiği konulardan biri de kerâmet konusudur. Âli-i ‘İmrân 35-37. âyetlerde Hz. Meryem'in dünyaya gelişi ve mâbede hizmetkâr olarak verilmesi anlatılmaktadır. 37. âyette ise Hz. Zekeriyâ'nın Meryem'in yanına her girdiğinde yanında yiyeceklerin bulunduğu, bunlar nerden geliyor diye sorduğunda da Hz. Meryem'in *هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ* cevabını verdiği ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, Hz.

⁵⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/97-98.

⁵⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/285-286.

⁵⁶⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/250.

⁵⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/166.

Meryem'e verilen bu nimetlerin ancak kerâmetle anlatılabileceğini, bu âyetin kerâmetin varlığına delil olduğunu söylemiştir. Burada Mehmed Vehbi, Hz. Meryem'in nebî olmadığını dolayısıyla bu olaya mu'cize denilmesinin mümkün olmayacağını da eklemiştir.⁵⁷⁰

Mehmed Vehbi'nin kerâmete delil gösterdiği bir başka olay Neml sûresinde geçmektedir. Neml 38-42. âyetlerde Hz. Süleymân'ın Sebe' Melike'sinin tahtını hızlı bir şekilde huzuruna getirilmesini söylemesi üzerine, cinlerden bir ifrit'in Hz. Süleymân yerinden kalkmadan getirebileceğini söylemesi, aynı şekilde kendisine Allâh katından ilim verilen bir başka kişinin ise tahtı göz açıp kapayıncaya kadar getirebileceğini ifade etmesi ve bunu hemen gerçekleştirmesi anlatılmaktadır.⁵⁷¹ Mehmed Vehbi, tahtı göz açıp kapayıncaya kadar getirmeye muktedir olan kişinin Süleymân'nın veziri 'Âsaf b. Berhiyâ olup onun velî bir kişi olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi'ye göre 'Âsaf b. Berhiyâ'nın tahtı hızlıca getirme fiili onun gösterdiği kerâmet olup söz konusu âyet evliyânın ve kerâmetin varlığına delildir.⁵⁷² Mehmed Vehbi, kerâmet'in nasla ve bazı kimselerde gerçekleşen olağanüstü olaylarla sabit olduğunu söylemiştir. Bu konuda Mu'tezile'nin kerâmetin olmadığına dair Cin 26-27. âyetleri delil göstermelerini reddetmiştir. "Bilakis delâleti iltizâmiye ile" bu âyet kerâmetin varlığını ispat eder demiştir.⁵⁷³

Mehmed Vehbi, tasavvuf ehlinden bazı kimselerin düşüncelerini aşırı bulmuş ve onları reddetmiştir. "Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibâdet et"⁵⁷⁴ *وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ* âyetinin vefât edinceye kadar hiç bir mükelleften ibâdetin sâkit olmayacağına delâlet ettiğini söylemiştir. Bu hususta tasavvuf ehlinden bazı kimselerin şeyhlerden fenâfillah derecesine yükselenlerin ibâdete ihtiyaç duymadıkları, ibadetin kendilerinden sâkit olduğu görüşünde olduklarını belirtmiş ve bu düşünceyi reddetmiştir. Mehmed Vehbi, reddine gerekçe olarak: "Hiç bir kimse Resûlüllâh'tan büyük olamaz. Şu halde vefâtına kadar Resûlüllâh namazla, secdeyle ve ibâdetle memur olup teklif sâkit olmayınca ahadî ümmetten sâkit olmayacağı evleviyetle sabittir"⁵⁷⁵ demiştir.

Yûnus 106'da Allâh'tan gayrı, faydası ve zararı olmayan putlara tapılmaması, emredilmektedir.⁵⁷⁶ Mehmed Vehbi, âyet bağlamında "menfaat ve mazarrata muktedir

⁵⁷⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/56.

⁵⁷¹ en-Neml 27/38-42.

⁵⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/137.

⁵⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/251-252.

⁵⁷⁴ el-Hicr 15/99.

⁵⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/296.

⁵⁷⁶ Yûnus 10/106.

olmayan bir takım âciz mahlukâta dua etmek ve onlardan birşey istemek câiz olamaz”⁵⁷⁷ demiştir. Müfessir, Razî ve Hâzin’den görüşler beyân ettikten sonra âyetin evliyâ zannedilen kimselerin kabirlerinden yardım talebinde bulunmak ve onlardan yardım beklemenin yasak olduğuna açıktan delâlet ettiğini söylemiştir. Bu minvalde bazı cahil kimselerin evliyâ sanılan kimselerin kabirlerini beklemelerini, onlardan meded ummalarını, kabirlerine sığınarak yalvarmalarını bâtil inanç olarak yorumlamıştır. Hatta bu tarz fiilleri yapanların putperestlerden bir farkı olmadığını söylemiştir. Bu konuda bazılarının oralara secde ve rukû yapmak sûretiyle ta‘zimde bulduklarını ancak bunun Allâh’tan başkasına ta‘zim anlamına geldiği için bu kimselerin tekfir edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bununla beraber evliyâ olduğu bilinen zatların kabirlerini ziyaret etmenin câiz olduğunu, onların hürmetine Allâh’tan yardım dilenebileceğini, orada Allâh rızası için namaz kılınmasında sakınca olmadığını hatta sevap olduğunu beyân etmiştir. Mehmed Vehbi’ye göre Allâh’a yakınlığı olan kimseleri vesile kılmak câizdir. Nasıl ki açlığı gidermek için ekmeğe, susuzluğu gidermek için su vesile ediliyorsa, bu da ona benzemektedir. Sebeplere tevessül etmek ihlâsa engel değildir. Yine Mehmed Vehbi, hastaların şifâyı Allâh’tan beklemek kaydıyla tekkeye gitmelerini, ordaki zâtlardan efsun talep etmelerini, muska yazdırmalarını, oranın tuz ve ekmeğinden yemelerini, tekkede yatanın hürmetine şifâ istemelerini, tedavi için doktora gidip ilaç talep etmekle eşdeğer görmüştür.⁵⁷⁸ Mehmed Vehbi’nin bir taraftan evliyâ zannedilen kişilerin ruhlarından tevessül etmenin tekfir sebebi olduğunu söylerken diğer taraftan evliyâ olduğu bilinen kişilerin hürmetine yardım talep edilebileceğini söylemesi bir çelişkidir.

3.2.2.7. Hulâsatu’l-Beyân’da Ahlâk

Ahlâk ilmi insanın kötü ve iyi anlamda davranışlarını inceleyen ilim dalıdır.⁵⁷⁹ Mehmed Vehbi, tefsîrinde ahlâk ilmi kapsamında pek çok yerde mekârim-i ahlâk, tehzîb-i ahlâk, ahlâk-ı hamîde, ahlâk-ı zemîme, ahlâk-ı fâside, ahlâk-ı habîse gibi konulara değinmiştir.⁵⁸⁰ Örneğin Bakara 177. âyetin İslâm dîninin esasını ve ruhunu kapsadığını ifade etmiştir. Mehmed Vehbi’nin izahına göre âyette beyân olunan iyilik beştir: “Birincisi; îman, ikincisi; malıyla muhtaç olanlara iâne, üçüncüsü; edâyı salât, dördüncüsü; ahdini îfâ, beşincisi; hali şiddet ve hali vüs‘atte sabır etmektir.”⁵⁸¹ Mehmed

⁵⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/292.

⁵⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/292-294.

⁵⁷⁹ Mustafa Çağrıncı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/1-9.

⁵⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/284; 7/91; 11/48, 128, 386;15/38.

⁵⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/59.

Vehbi, bu açıklamasının ardından îman edilmesi gerekenleri âhirete meleklerle, kitaplara ve peygamberlere îman olarak sıralamış ve birinci derecedeki iyilik budur demiştir.⁵⁸² Mehmed Vehbi'ye göre bu âyetteki hükümler mekârım-ı ahlâkın esasını oluşturmaktadır. Çünkü insan için gerekli olan dîni vecîbeler îman ve ameldir. Amel ise mal ve bedenle meydana gelir. Âyette îmân-amel kapsamında bedenî ve mâli ibâdet beyân olunmuştur. İnsanlara yardımcı olmak, sözünde durup ahdini yerine getirmek, kederli durumlara sabretmek de insan için birer meziyettir. Âyette bunların tamamı beyân edilmiş olup mekârım-i ahlâkı elde etmek için gayret etmeye ve insanın nefsini süslemeye lazım olduğuna işaret vardır.⁵⁸³

Âl-i 'Îmrân 77. âyette Allâh'a verdikleri sözü tutmayıp az bir menfaat karşılığında değiştirenlerin âhirette bir hakka sahip olmayacakları, Allâh'ın onlarla kıyâmette konuşmayacağı, onları asla temize çıkarmayacağı ve kendilerini elîm bir azâbın beklediği anlatılmaktadır.⁵⁸⁴ Mehmed Vehbi'ye göre bu âyet insanlara sözünde durmayı, yalan yere yeminden sakınmak gerektiğini emretmekle hüsn-ü ahlâka terğib etmektedir. Aynı zamanda insanın kendini maddî ve manevî zarardan koruması gerektiğini beyân etmektedir. Çünkü kişinin ahdini bozması ve yalan yere yemin etmesi kendisine zarar vermektedir. Yine bu âyet böyle kişilerin âhiret nimetinden ve Allâh tarafından gelecek iltifattan mahrum kalacaklarını beyân etmektedir. Burada fâsid ahlâkın zararı beyân edilmekle hüsn-ü ahlâka sarılmaya davet vardır.⁵⁸⁵

3.2.2.8. Hulâsatu'l-Beyân'da Lügat

Kur'ân-ı Kerîm'i anlamada kelimelere verilen manalar mesajın doğru anlaşılması açısından mühimdir. Tefsîr tarihi boyunca pek çok müfessirin eserlerini te'lif ederken dilbilimsel tahlillere yer verdikleri bilinmektedir. Hatta bu alanda lügavî konuların ağırlıkta olduğu müstakil eserler te'lif edilmiştir. Mehmed Vehbi'nin de kelimelerin lügavî manalarına ehemmiyet verdiği görülmektedir. Onun, kelimeleri izah ederken hiçbir kimseye atıf yapmadan açıklama yaptığı yerler olduğu gibi, alıntı şeklindeki izahlarına da rastlamak mümkündür. Mehmed Vehbi'nin kelimenin anlamı ile ilgili “manâ-yı lügavîsi, manasınadır, asıl manası, lügat manası” gibi ifadelerle altı yüzden fazla yerde kısa ya da

⁵⁸² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/59.

⁵⁸³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/61.

⁵⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/77.

⁵⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/113.

uzun açıklamalar yaptığı görülmektedir.⁵⁸⁶ Örneğin Bakara 44. âyette geçen أَفَلَا تَعْقِلُونَ ifadesini, “kendi gafletinizi idrâk edip düşünmez misiniz” diye tercüme etmiş ve buradaki “akl” kelimesinin lügat manasını “akl: filasıl haps etmek ve bağlamak manasındadır” şeklinde açıklamıştır. Mehmed Vehbi’ye göre bu âyette “Akılla idrâk insanı kabâyihten hapsedip muhassenâta bağladığından akıl denilmiştir.” Müfessir, bu sözünü de “yani” diyerek “âkibeti vehâmetli olan şeyden sizi men edecek aklınız yok mu demektir” cümlesiyle tekrar açıklama gereği duymuştur.⁵⁸⁷

Mehmed Vehbi, Tevbe 109’daki شَفَا جُرْفٍ هَارٍ ifadesindeki شَفَا kelimesini “kenar ve taraf” هَارٍ kelimesini “altı boş çukurlaşmış olan bir mahaldir ki yıkılmaya müheyyâdır”, جُرْفٍ kelimesini “düşücü ve düşmeye yakın olan şeydir” şeklinde anlamlandırmış ve âyetin bu anlamlara göre “binasını düşücü ve altı boş bir mahal üzerine binâ edip de o binâ ile beraber kendi de düşen kimse, sağlam temel üzerine binâ eden kimseyle bir olabilir mi? Elbette olamaz”⁵⁸⁸ şeklinde tekrar tercüme etmiştir.

Mehmed Vehbi, Şûrâ 34’teki أَوْ يُوبِقُ يُوبِقُهُنَّ بِمَا كَسَبُوا ifadesinde يُوبِقُ kelimesinin أَوْ fiilinden alındığını ve يُوبِقُ manasında olup anlamın: “İsterse Allâhü Tealâ o gemileri ve içinde bulunanları ihlâk eder” şeklinde olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁹ Müfessir, Zümer 5’teki يُكْوِرُ اللَّيْلُ عَلَى النَّهَارِ وَيُكْوِرُ النَّهَارُ ifadesindeki يُكْوِرُ kelimesinin lügat manasını: “Dürer manasına olduğuna nazaran geceyi gündüzü sarık düğümü gibi yekdiğerine dürer demektir”⁵⁹⁰ şeklinde açıklamıştır.

Mehmed Vehbi, Zümer 67’deki قَبَضْتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ifadesindeki kabz “bir şeyi elinin ve avucunun içine almaktır”, يَمِينِهِ سُبْحَانَهُ ifadesindeki yemin “sağ el manasınadır” demiştir. Mehmed Vehbi, bu açıklamasının ardından bu manaların âlet-i cârihâdan ibâret olduğunu, Yüce Allâh’ın bundan münezzehtir olup bu tür manaların Allâh’a hamledilemeyeceğini, çünkü Allâh için böyle bir şeyin muhal olduğunu söylemiştir. Burada gerek kabz ve gerek yemîn Allâh’ın kudretinden kinâye olarak söylenmiştir.⁵⁹¹

Mülk 1’deki الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ ifadesindeki bereket kelimesini “gerek hissi ve gerek akli birşeyin ziyâdelenmesi ve fazlalanmasıdır” şeklinde anlamlandırmıştır. Mehmed Vehbi’ye göre bereket lafzının lügat manası itibariyle Allâh’a isnâdı câiz değildir. Bilakis

⁵⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/2, 4, 6, 28, 34, 90, 99, 110-111, 126, 140-141; 2/30, 46, 61-62, 127, 284; 3/23-24; 5/3; 6/51, 267; 7/154; 8/212, 222, 245, 283, 352; 11/58, 71; 12/ 66, 104, 107, 112.

⁵⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/110-111.

⁵⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân* 7/154.

⁵⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/301-302.

⁵⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/10.

⁵⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/86.

burada istiğna vardır. Bu durumda تَبَارَكَ lafzı “Vâcip Te‘âlâ cümle mahlûkâtta müstağni oldu ve hiçbir şeye ihtiyacı yok”⁵⁹² anlamındadır.

3.2.2.9. Hulâsatu'l-Beyân'da Dilbilgisi ve Belâgat

Mehmed Vehbi, bazı yerlerde sarf, nahiv ve belagat ilimlerine değinerek âyetteki kullanılış biçimine göre manaya nasıl tekâbül ettiğini kısaca izah etmiştir. Bazı âyetlerde kelimeleri sarf açısından incelemiş ve kullanılış biçimine göre bab durumları, isim, fiil, ma‘rife, nekra, müfred, cemi‘, mâzî, muzârî‘, emir gibi hususlarda kullanımının ‘Arap gramerindeki inceliğine dikkat çekerek manaya etkisini göstermiştir.⁵⁹³ Örneğin Mehmed Vehbi’ye göre Bakara 9’daki يُخَادِعُونَ اللَّهَ ifadesindeki خَادِعَ fiili müfâ‘ale babında olup burada iki kişi arasında iştirak için değil mübâlağa için kullanılmıştır. Çünkü münâfiklar Hz. Peygamber’i ve ehl-i îmânı aldatmak için çok çeşitli hilelere başvurmuşlar ve bu fiillerinde de ısrarcı olmuşlardır.”⁵⁹⁴ Yine Müfessir, Nebe’ 13’teki سِرَاجًا وَهَاجًا ifadesindeki وَهَاجًا lafzının mübalağa sığasında olduğunu, nûrun ve harâretin şiddetine delâlet etmek için bu kalıbın kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁹⁵ Mehmed Vehbi, Cin 18’de وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ ifadesindeki el-mescid kelimesinin ma‘rife olmasından hareketle başında ال’in istiğrâk için olduğunu söyleyerek âyette “mescid hükmüne şâmil olan herşeyi kapsamaktadır” demiştir.⁵⁹⁶ Müfessir’in beyânına göre Bakara 7’de bildirilen وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ifadesindeki عَذَابٌ kelimesinin nekra olarak gelmesinin sebebi; “kâfirlere nâzil olacak azâbın künhünü ve miktarını Allâh Te‘âlâ’dan gayrı kimse bilmediğine işaret için azâb, azâmetle tavsîf olduğu gibi adem-i malûmiyete delâlet eden nekra ile vârid olmuştur.”⁵⁹⁷ Cîn 14’teki فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا ifadesindeki فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا tenvinli gelmesinin sebebi ta‘zim içindir. Çünkü bu kullanım burada mükâfata nail olanların derecelerinin büyüklüğünü göstermektedir.⁵⁹⁸ İnsan 5’teki إِنَّ الْأَبْرَارَ ifadesindeki ebrar “berr” kelimesinin çoğuludur ve iyi kimseler demektir.⁵⁹⁹ Zuhruf 12’deki وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ ifadesindeki ezvâc, zevc kelimesinin çoğuludur ve çift demektir.⁶⁰⁰ Bakara 4’teki وَمَا نُزِّلَ إِلَيْكَ وَمَا نُزِّلَ ifadesindeki inzâl lafzı için Müfessir, şöyle demiştir: “Bu âyet nâzil olduğunda gerçi Kur’ân’ın küllisi henüz nâzil olmamış ise de nâzil olanı nâzil olmayanlara tağlip ve nâzil olması muntazar

⁵⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/87.

⁵⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/29, 31, 39-40, 43, 65; 12/223, 236, 277, 284, 303, 359; 13/7, 10, 55; 15/149, 158, 324, 342, 363, 381, 416.

⁵⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/43-44.

⁵⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/359-360.

⁵⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/243-244.

⁵⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/39.

⁵⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/240.

⁵⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/320.

⁶⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/334.

olanları vâki nefsel emirde nâzil olmuş, menziline işâret için inzâl mâzi sîğası ile vârid olmuştur.”⁶⁰¹ Bakara 3’teki *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ* cümlesindeki muzârî sîğalar istikrâr ve devama delâlet etmekte olup îmân, salât, namaz ve infâkın devamlı olması gerektiğine işâret için vârid olmuştur.⁶⁰² Mülk 7’deki *إِذَا أُلْفُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا* إذا أُلْفُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا cümlesindeki *تَفُورُ* cehennemdeki kaynamanın sürekli olduğuna işâret etme anlamında istimrâra delâlet eden muzârî sîğasında gelmiştir.⁶⁰³ Fatihâ sûresindeki *اهْدِنَا* اهْدِنَا âyetindeki *اهْدِنَا* emir sûretinde duadır. “Çünkü emir sûretinde ednâdan ‘alâya vâkî olan hitâp tazarru ve niyâzı mutazammın olduğundan duâ ve istirhamdır.” Müfessir’e göre *اهْدِنَا* ifadesini ihtidâ etmemiş kimse kullanırsa hidâyeti talep, ihtidâ eden kimse kullanırsa hidâyet üzere sabit kalmayı arzu ve istirham manasındır.⁶⁰⁴ Bakara 23’teki *فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ* فأتوا بسورة من مثله emri emr-i tâcizidir. Yani kâfirlerin Kur’ân’da bir sûre getirmelerine ihtimâl olmadığını ve onlara acizliklerini bildirmek için vârid olmuştur.⁶⁰⁵

Mehmed Vehbi, nahiv konularında da cümle yapılarına dikkat çekmiş, âyetleri isim ya da fiil cümlesi olmasına göre incelemiştir.⁶⁰⁶ Örneğin Mehmed Vehbi’ye göre Bakara 11’de münâfikların mü’minlere *أَمْنَّا* biz de îmân ettik” şeklinde te’kitten uzak fiil cümlesi ile hitâb etmeleri onların ehemmiyetsiz olmalarına işâret etmektedir. Aynı şekilde kendi hemcinsleri olan kâfir ve münâfikların yanına vardıklarında *إِنَّا مَعَكُمْ* “biz sizinle beraberiz” şeklinde te’kitle beraber isim cümlesi kurmaları küfürlerini vurgulamak içindir.⁶⁰⁷

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerin tefsîrinde de harf-i cer, fiil-i muzârîyi cezm ve nasb eden edatlar, hurûf-u müşebbehe bi’l-fiil, mukârebe fiileri, atıf harfleri, ism-i mevsûller, istifhâm, ism-i işâret gibi ayrıntılara yer vererek anlama etkisine dikkat çekmiştir.⁶⁰⁸ Örneğin Bakara 3’teki *وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ* من, min’i ba’ziyye’dir. “Merzûk olduğunuz rızık bazısını infâk ve bazısını ibkâ edin demektir.”⁶⁰⁹ Benzer şekilde Âl-i ‘İmrân 145’teki *وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ* ‘İmrân 145’teki *من*’ler için şöyle demiştir: “Gerek dünya ve gerek âhîret talep eden matlûbun

⁶⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/31.

⁶⁰² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/29.

⁶⁰³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/110.

⁶⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/12-13.

⁶⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/65.

⁶⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/52; 3/143; 5/172, 220, 238; 6/280; 7/27; 12/277, 295.

⁶⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/51-52.

⁶⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/29, 33, 48, 67, 75, 78, 91, 110, 154, 160; 2/126; 3/29, 35, 66, 97, 131, 154, 164, 182, 185, 188, 207; 4/10, 39, 46, 67, 112, 159, 189, 191, 224, 279; 5/216, 226, 321; 6/14, 16, 19, 118, 146, 269, 321; 7/6, 9, 139, 145, 149, 211-212, 240, 247, 256, 258, 269, 320, 382, 402, 449, 452; 8/48, 58, 199, 239, 318, 362, 372; 15/188, 211, 213, 255, 285, 298, 356.

⁶⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/29.

bir miktarına nâil olacağına işaret için ba‘za delâlet eden من vârid olmuştur.”⁶¹⁰ Mehmed Vehbi, Râzî'nin görüşünü dikkate alarak بِالْيَكْمُ الْمَفْتُونُ âyetindeki ب harf-i cerinin في manasına alınabileceğini söylemiştir.⁶¹¹ Bakara 5'teki عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ ifadesindeki عَلَى lafzı istikrar⁶¹² Bakara 28'deki كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ ifadesindeki كَيْفَ lafzı için “istifhâm-ı inkârî ve tevbîh içindir” demiştir. Buna göre bunun anlamı: “Bu kadar cesîm nimetlere karşı nasıl küfr edersiniz? Küfrünüz taaccübe şayan bir haldir” demektir.⁶¹³ Bakara 24'teki فَإِنْ تَفْعَلُوا ifadesindeki ان şekke, لن de bu şeklerin izâlesi için kat'iyete ve ebedî nefyi muhakkaka delâlet etmektedir.⁶¹⁴ Bakara 21'deki لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ifadesindeki لعل katî ve sabit manasına ya da ta'lîl için gelmiştir.⁶¹⁵ Mülk 8'deki مِنَ الْغَيْظِ تَكَادُ تَمَيَّرُ مِنَ الْغَيْظِ âyetinde cehennemden bilfiil parçalanmayıp parça parça olmaya yaklaştığına işaret için yakınlığa delâlet eden تَكَادُ lafzı kullanılmıştır.⁶¹⁶ Nâzi‘ât 19'daki فَتَخَشَى إِلَى رَبِّكَ ifadesindeki ف tertibe delâlet etmektedir. Allâh'tan korkmanın Allâh'ı bilmeye bağlı olacağına işaret için gelmiştir.⁶¹⁷ Cin 72'deki إِنَّ أَدْرِي ifadesindeki ان nâfiye olup ما أَدْرِي manasındadır.⁶¹⁸ Me‘âric 26'daki وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ ifadesinde zikredilen وَالَّذِينَ medh için gelmiştir.⁶¹⁹ Hûd 111'deki لَمَّا وَكَلا، ان ifadesinde ise yedi adet edat bulunmakta olup tekit için gelmiştir. Bunlar لَمَّا، وَكَلا، ان kasemin cevabına dâhil olan lâm ve te'kid-i nûn-u müşeddededir. Bu edatların tamamı hükmün kuvvetine delâlet etmektedir.⁶²⁰

Mehmed Vehbi, yaklaşık elli yerde zamir yerinde ism-i zâhir kullanılan durumlara dikkat çekmiş ve neden böyle olduğu konusunda izahlarda bulunmuştur.⁶²¹ Örneğin Mü'min/Gâfir 49'daki النَّارِ لِحَرَّتِ جَهَنَّمَ وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِحَرَّتِ جَهَنَّمَ ibâresindeki الَّذِينَ'nin zamir mevkiinde ism-i zâhir olarak kullanıldığını söylemiştir. Mehmed Vehbi'ye göre burada وَقَالَ الَّذِينَ bedelinde قَالُوا lafzı gelebilirdi ancak kâfirlerin bu sözü cehennemdeki zelîl ve hakir durumlarına işaret olmazdı.⁶²² Mehmed Vehbi, Tevbe 26'da الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ lafzının ism-i zâhir olarak getirildiğini söylemiştir. Müfessir'e göre burada جَزَاءُ الْكَافِرِينَ yerine جَزَاؤُهُمْ denilebilirdi ancak o zaman cezânın sebebinin küfür

⁶¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/207.

⁶¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/126.

⁶¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/33.

⁶¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/78.

⁶¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/67.

⁶¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/62.

⁶¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/98.

⁶¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/377-378.

⁶¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/250-251.

⁶¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/194.

⁶²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/448.

⁶²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/133, 174, 184; 3/50, 91, 4/87, 126; 7/131, 197, 295, 328, 455; 8/134; 11/334, 415; 12/361; 13/123, 151, 285; 15/117, 119, 128, 159, 224.

⁶²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/151.

olduğuna işaret etmezdi.⁶²³ Mufessir'in Ebussuûd'dan nakille Yûnus 13'te كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ ibâresindeki الْمُجْرِمِينَ kelimesinin ism-i zâhir olarak geldiğini söylemiştir. Burada كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ bedelinde نَجْزِيهِمْ denilebilirdi ancak o zaman günahları sebebiyle cezalandırılmaları tasrih olmazdı.⁶²⁴ Yûnus 56'daki إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ أَلَا ifadesinde zamir mevkiinde ism-i zâhir getirilmiştir. Fakat burada vaadin şanına ta'zim için Allâh lafzı ism-i zâhir olarak getirildi.⁶²⁵

Mehmed Vehbi, pek çok yerde cümlenin durumuna göre hazf edilen ögelere dikkat çekmiştir.⁶²⁶ Örneğin En'âm 23'teki قَالَوا أَلَا أَنْ قَالُوا فَتَنْتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا cümlesinde İbn 'Abbâs'tan nakille muzaf kelimenin mahzûf olduğunu söylemiştir. Buna göre takdîri kelâm ثُمَّ لَمْ تَكُنْ ثُمَّ لَمْ تَكُنْ olup anlam: “Dünyada putlarına muhabbetlerinden nâşî fitnelerinin 'âkıbeti olmadı, illâ biz yemin ederiz ki, şirk etmedik demekten ibâret oldu. Azâbı görünce dünyadaki hatalarının neticesi hatalarından tebriye sa'y etmekten başka birşey olmadı”⁶²⁷ şeklinde dir.

Mehmed Vehbi, Yûnus 23'teki إِنَّمَا بَغِيكُم عَلَى أَنْفُسِكُمْ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا âyetinde Beyzâvî'den nakille مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ifadesinin بَغْيٍ'in mefulün bihi olduğunu söylemiştir. Haberinin ise mahzur veya dalâl anlamında mahzûf bir kelime olduğunu belirtmiştir. Bu durumda anlam: “Sizin menfaat-ı dünyayı talep için fesâdınız korkulu ve dalâldir ki, doğru yoldan çıkmaktır”⁶²⁸ şeklinde dir. Ya da بَغِيكُم fesâd anlamında mübtedâ olabilir. Haberi ise عَلَى أَنْفُسِكُمْ lafzıdır. مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ibâresi takdiren var olan تتمتعون fiilinin mef'ûlü mutlaka olabilir. Bu durumda anlam: “Sizin fesâdınızın zararı ancak nefsinizedir. Binaenaleyh siz ancak menfaat-ı dünya ile intifa' edersiniz, âhirette menfaatiniz olmaz”⁶²⁹ şeklinde dir.

Muhammed 15'deki هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ âyetinin görünüşte müsbet olmasına rağmen mânanın menfî olduğunu Ebussuûd'a atfen belirttikten sonra bunun sebebinin mukadder bir hemze-i istifhâm/istifhâm-ı inkarî diyerek açıklamıştır. Bu durumda anlamın takrîren أَمِنْ هُوَ خَالِدٌ فِي الْجَنَّةِ الْمُؤْعَدَةِ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ “Mev'ûd olan cennette ebedî kalan kimse cehennemde ebedî kalan kimse gibi midir? Elbette ikisi mertebede müsavî olamaz” ya da أَمثلة أهل الجنة كمثل من هو خالد في النار

⁶²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/36.

⁶²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/197.

⁶²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/243.

⁶²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/282; 7/86; 11/123.

⁶²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/245.

⁶²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/212.

⁶²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/212.

cehennemde muhalled olan kimsenin sıfatı gibi midir? Elbette ikisinin sıfatı müsâvî olamaz”⁶³⁰ şeklinde olduğunu söylemiştir.

Mehmed Vehbi, pek çok zamirin merciini belirten açıklamalarda bulunmuştur.⁶³¹ Örneğin Beyzâvî ve Hâzin’den nakille Secde 23’teki *لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مَرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ* cümlesindeki zamirin *الْكِتَابَ* kelimesine râcî olduğu düşünüldüğünde anlamın: “Habîbim Mûsâ a.s.’a verdiğimiz kitâba mülâkatında şekketme”⁶³² ya da “Ona verdiğimiz kitâba mülâkî olduğu gibi sen de kitâbın olan Kur’ân’a mülâkatından şüphe etme”, eğer zamir Hz. Mûsâ’ya râcî ise anlamın: “Habîbim! Sen leyle-i mi’râcta Mûsâ a.s.’a mülâkatında şekketme”⁶³³ şeklinde olduğunu söylemiştir.⁶³⁴ Yine Mehmed Vehbi’inin beyânına göre Cin 26’da *عَلَىٰ غَيْبِهِ* lafzındaki zamir Allâh’a râcîdir. Gaybın bilgisinin sadece Yüce Allâh’a has olduğunu ifade etmek için gayb lafzı zamire muzaf kılınmıştır.⁶³⁵ İnsân 8’deki *وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ* ifadesindeki zamir Allâh’a râcî olursa anlam: “Allâh Te’âlâ ’ya muhabbetleriyle beraber muhtacîne tam yedirirler”⁶³⁶ şeklindedir. Eğer zamir taâm kelimesine râcî ise o zaman anlam: “Taâma kendilerinin ihtiyaçları ve muhabbetleriyle beraber muhtacîne tam yedirirler”⁶³⁷ şeklinde olur. Âdiyât 4’teki *فَأَنْزَلَ بِهِ نَعْمًا* âyetindeki *نَعْمًا* toz ve toprak anlamında olup *به*’deki zamirin atların seğırttikleri mekâna ya da zamana râcî olduğunu söylemiştir. Cümlelerin âdiyât üzerine atfedildiğini de belirten Mehmed Vehbi, âdiyât kelimesinin *ism-i fâil* kalıbında olmasına rağmen burada *fiil-i muzârî* gibi amel ettiğini, cümlelerin takrîren *عُدُونَ فَأَنْزَلَ بِهِ نَعْمًا* olduğunu belirtmiştir.⁶³⁸

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerdeki teşbîh, tağlip, istiâre, kinâye, iltifât gibi belâgat yönlerine dikkat çekmiştir.⁶³⁹ Örneğin Bakara 7’deki *خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ* “Allâh onların kalblerini mühürledi” âyetindeki mühürlü kalp ifadesinin teşbîhen mühürlü/kapalı keseye benzetildiğini söylemiştir. Çünkü Müfessir’in ifadesine göre “mühürlü bir kesenin içinde olan şey dışına çıkmadığı gibi içine birşey girmez.”⁶⁴⁰ Yani burada Müfessir’in kastettiği şey îmândır.

⁶³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/28-29.

⁶³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/207; 5/289; 6/232; 7/267, 325; 11/249; 12/154.

⁶³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/467.

⁶³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/467.

⁶³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/467.

⁶³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/252.

⁶³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/324.

⁶³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/324.

⁶³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/573.

⁶³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/55, 112, 245; 2/161, 255; 3/18, 131-132; 7/334; 11/426; 12/66, 185, 387.

⁶⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/38-39.

Müfessir, Fâtihâ'daki الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ âyetindeki “âlemîn” kelimesinde tağlip olduğunu şöyle açıklamıştır: “Âlem, mevcûdâtın kâffesine şâmil olup mevcudât içinde âkil ve gayr-i âkil varsa da; âkil gayr-i âkil üzerine tağlip olunduğundan ukalâya mahsus olan cem’i müzekker sigası ile vârid olmuştur.”⁶⁴¹

Bakara 16'daki اُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى âyetindeki “iştirâ'nın” asıl manası bir şey almak için para vermek iken burada îmandan yüz çevirme ve onun karşılığında küfrü tercih ve kabul manasında istiâre olunmuştur.⁶⁴²

Bakara 65'te İsrâîloğullarının cumartesi yasağını ihlal ettikleri eleştirilmekte ve onlara “aşağılık maymunlar olun”⁶⁴³ manasında كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ hitâbı yapılmaktadır. Mehmed Vehbi, burada İsrâîloğullarını maymun olmalarına yönelik emrin teklîfi bir emir olmadığı aksine kinâye olarak söylenmiş bir söz olduğu görüşündedir.⁶⁴⁴ Âl-i ‘İmrân 43'te يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ “Ey Meryem! Rabbine dua et ve alnını toprağa koy ve secdeye kapan; rükû edenlerle rükû et”⁶⁴⁵ âyetinde geçen secde namazdan kinâyedir. Mehmed Vehbi'ye göre burada secdeyle emir yalnız namaz kılma, rükû ile emir de cemaatle namaz kılmaya yönelik emirdir.⁶⁴⁶ Yine ona göre Müzzemmil 17'deki يَجْعَلُ شَيْبًا o günün şiddetinden kinâye'dir.⁶⁴⁷

3.2.2.10. Hulâsatu'l-Beyân'da Tarih

Tarih, “toplumların başından geçen olayları zaman ve yer gösterek anlatan, bunların sebep sonuçlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini ele alan bilim dalıdır.”⁶⁴⁸ Mehmed Vehbi, tefsîrinde tarih ilminin öneminden bahsetmiş, Kur'ân'daki bazı âyetleri bu ilimle ilişkilendirerek okuyucuya ibret penceresi açmayı hedeflemiştir. Bu manada غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ cümlesinin erbâb-ı dalâletin hikâyelerine işaret olduğunu söylemiştir. Ona göre bu âyetle Hz. Peygamber'in ümmetine geçmiş ümmetlerin hallerinden ders almaları söylenmiş ve tarih ilminin kadrine remz ve işaret olunmuştur. Çünkü vukû'ât ve 'ukûbât gibi insanı günahlardan nehiy ve saâdete sevkeden hiç bir şey yoktur. Geçmişteki olayları ve insanların sergüzeştini beyân eden ilim ise ilm-i tarih'tir. Bu sebepten Yüce Allâh

⁶⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/4.

⁶⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/54.

⁶⁴³ Bakara 2/65.

⁶⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/144.

⁶⁴⁵ Âl-i 'İmrân 3/43.

⁶⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/64.

⁶⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/266-267.

⁶⁴⁸ Mustafa Fayda, “Tarih”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/30-36.

kullarını Kur’ân’ın birinci sûresinde tarih mütalâsına tergîb buyurmuştur. Bundan dolayı insanın hemcinsinin ahvalinden ibret alması için tarih ilmiyle meşgul olması önemli işlerdendir.⁶⁴⁹

Mehmed Vehbi, Nasrânî ve Yahûdilerin birbirlerine doğru yolda olmadıklarına dair ithamlarını konu edinen Bakara 113. âyeti bağlamında da tarih ilmi ile ilgili düşüncelerini zikretmiştir. Ona göre bir milletin kavmiyetini muhâfaza etmesi tarihle mümkün olur. Kavmiyetini koruyamayan bir millet de varlığını devam ettiremez. Çünkü tarih insanların geleneklerini, iyi veya kötü adetlerini beyân eder. Dolayısıyla geçmişle gelecek arasında bir irtibat kurulmuş olur.⁶⁵⁰

Mehmed Vehbi, tefsîrinde zikrettiği bazı olaylar bağlamında isim zikretmeden tarih kitaplarında beyân edildiğini söylemiştir. Örneğin Enfâl 62-63. âyetler bağlamında, İslâm öncesinde Arapların sosyal hayatta hamiyetlerinin son derece şiddetli, nefislerinin kuvvetli, kalplerinin katı ve hasedkâr olduklarını, küçük bir meseleyi büyütüp kindarlık ve düşmanlığa varan tutum sergilediklerini, intikam duygularının yoğun olup yırtıcı hayvanlar gibi birbirlerine vahşice davrandıklarını beyân etmiş ve bunun tarih ve siyer kitaplarında anlatıldığını söylemiştir.⁶⁵¹ Yine Enfâl 67. âyet bağlamında Bedir gazvesinde esirlerden alınan fidyenin yüz okka altın olduğu, bunlardan kırkının Hz. Peygamber’in amcası ‘Abbâs’tan alındığı bilgisinin İslâm tarihi siyer ve tefsîr kitaplarında beyân edildiğini söylemiştir.⁶⁵²

3.2.2.11. Hulâsatu’l-Beyân’da Pozitif İlimler

Mehmed Vehbi, yaşadığı dönemin bilimsel verilerini dikkate alarak Bakara 189’da يَسْأَلُونَكَ عَنْ الْأَهْلِةِ “Sana hilâli soruyorlar” âyeti bağlamında fen ilmi kapsamında ayın mâhiyeti hakkında bazı izahlarda bulunmuştur. Ona göre ay küre şeklinde olup, aslı karanlıktır. Işığı güneşten almaktadır. Ay ile güneş arasına dünya girmesiyle de husûf olayı meydana gelmektedir. Bu da zannî bir şeydir. Çünkü hakikatini bilmek mümkün değildir. Zira bizzat aya kadar çıkıp teftiş eden olmamıştır. Fennin ise her asırda uzmanlarının tetkikleri değişmektedir. Şu halde kesin keşif yoktur. Mesâfe uzak olduğu için olması da mümkün değildir.⁶⁵³ Mehmed Vehbi’nin bu izahları kendi yaşadığı dönem için geçerlidir. Mehmed Vehbi’nin mümkün görmediği durumların hepsi gerçekleşmiş durumdadır. Bu

⁶⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/16.

⁶⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/211-212.

⁶⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/328.

⁶⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/336.

⁶⁵³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/90.

da bilimsel tefsîr yaparken kesin hükümlerde bulunulmaması gerektiğini ortaya koyan dikkat çekici bir örnektir.

Nâzi‘ât 27-29. âyetlerde göklerin, yerin yaratılıp düzenlenmesinden bahsedilmektedir.⁶⁵⁴ Mehmed Vehbi, 28. âyette tesviye/dizayn anlamına gelen فَسَوَّاهَا kelimesinden hareketle burada yer alan âyetlerin yeryüzünün kürevî/yuvarlak olmasına delil olduğunu beyân etmiştir. Çünkü Mehmed Vehbi’ye göre yeryüzü kürevî olmasa gökyüzünün bazı yerleri bize yakın bazı kısımları da uzak, düz ya da eğri gözükmezdi. Fakat Allâh orayı tesviye/dizayn ettiği için böyle oldu.⁶⁵⁵

Mehmed Vehbi, İsrâ 1. âyet bağlamında isrâ ve mi‘râc hâdisesini ispat sadedinde bilimsel bir örnekleme yaparak: “Güneşin cürmünün bir tarafından diğer tarafına kadar mesâfesinin kürre-i arzın yüz altmış küsür misli olduğu ve bu mesâfeyi bir saniyede katettiği fen heyetince sabit olmuştur. Küre-i şemsde bu kadar sürati halkeden Hallâk’ın Resûlü’nün cisminde dahi halk etmesine ne gibi mani tasavvur olunabilir”⁶⁵⁶ demiştir.

Bakara 102. âyette Hz. Süleymân zamanında sihr ilmine vâkîf olan Hârût ve Mârût adında iki meleğin imtihan sebebiyle gönderilmesi, insanların onlardan iyi şeyleri bırakıp da karı-koca arasını açacak şeyleri kendilerine öğretmelerini istemeleri, Allâh’ın izni olmadıkça sihirle hiç kimseye zarar vermeye güçlerinin olmadığı anlatılmaktadır. Mehmed Vehbi, bu âyeti tefsîr ederken sihir konusunu etraflıca ele almış ve sihrin çeşitlerini dört aşamada anlatmıştır. Sihrin dördüncü çeşidinin göz boyama olduğuna vurgu yapan Mehmed Vehbi, bunu görelilik teorisi ile açıklamıştır. Buna göre sihrin dördüncü çeşidi göz boyamak içindir. Bu çeşidine şa‘beze denir. Fen ilminde hazık/bilgili eli uz olan kişiler halkı farklı bir şeyle meşgul ederken ansızın halkın haberi olmadan başka bir iş yaparlar ve yanıltarak başka bir şey görmesini sağlarlar. Mesela hızla giden vapurdaki bir kişi o esnada suya baksa vapuru durur, suyu ise gider görmektedir. Aynı şekilde bir kimsenin yağmur yağarken damlaların gökten hatt-ı müstekîm/düz bir çizgi gibi görmesi de böyledir.⁶⁵⁷ Mehmed Vehbi’nin bu açıklaması fizikte görelilik teorisi ile izah edilmektedir.⁶⁵⁸ Bu da Mehmed Vehbi’nin âyetleri açıklarken fen ilminden de faydalandığını göstermektedir.

⁶⁵⁴ en-Nâzi‘ât 79/27-29.

⁶⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/382-383.

⁶⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/5.

⁶⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/191.

⁶⁵⁸ Brian Greene, *Evrenin Dokusu, Uzay, Zaman ve Gerçekliğin Dokusu*, Çev. Murat Alev, (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2008), 30-32.

Kasas 76-82. âyetlerde Karûn'a Allâh tarafından büyük bir hâzine verildiği, herkesin ona imrendiği, fakat onun şükretmek yerine şımarıklık yaptığı anlatılmakta, 78. âyette zikredilen *إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي* ifadesiyle de Karûn'nun zenginliğinin sahip olduğu bilgi sayesinde kendisine verildiğini söylediği dile getirilmektedir. Mehmed Vehbi, Kârûn'a verilen ilimle kastedilenin ne olduğunu birkaç açıdan değerlendirmiş, akabinde zengin olmanın temelini ticâret, zirâat ve sînâata dayandığını, Kârûn'nun bu alanlardaki ilmi birikiminden dolayı “ilmim sayesinde zengin oldum” dediğini ifade etmiştir. Kârûn'un ilminin simya olabileceğine dair bir rivâyet üzerinde de duran Mehmed Vehbi, Kârûn'un kalayı gümüşe ve bakırı altına tahvîl ettiğinden bahsetmiştir. Müfessir, madenî bazı şeylerin başka bir şeye dönüşümünün uzak bir ihtimal olmadığını bunun fen ilmiyle sabit olduğunu söylemiştir. Örnek olarak da “elektrikte görüldüğü vechile suyun kuvveti bazı vesâitle ateşe tahavvül ediyor, kükürt çok olursa civa vasıtasıyla gümüş madeninin altını gümüştene ve kurşundan daha çok olur” diyen Mehmed Vehbi, bunların hepsinin kimyaya delâlet ettiğini de belirtmiştir. Mehmed Vehbi'ye göre simya için uğraşanların hepsi müflistir. Çünkü madenleri altın ve gümüş yapmak için uğraşmışlar fakat başarılı olamamışlardır. Yazdıkları kitaplar da nazariyattan ibârettir. Eğer madenleri altına dönüştürmek mümkün olsaydı herkes Kârûn kadar zengin olurdu. Hikmete uygun olan da budur.⁶⁵⁹

3.2.2.12. Hulâsatu'l-Beyân'da Tıp

Mehmed Vehbi, Bakara 60'daki “Yiyin için ve israf etmeyin”⁶⁶⁰ âyeti kapsamında tıp ilminin Kur'ân'da varlığının delillerini çeşitli görüşlerden istifâde ederek eserine kaydetmiştir. Bu görüşlerden bir tanesi Beyzâvî ve Râzî'nin söz konusu âyet bazında ‘Alî b. Vâkîdî’den naklettikleri “Allâhü Te‘âlâ ilm-i tıbbî bir âyetin nısfında cem etti. O âyet de *وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا* nazm-ı celilidir.”⁶⁶¹ Nîsâbü'rî'den, Hıristiyan bir tabibin ilmin iki çeşit olduğuna dair görüşünü nakleden Mehmed Vehbi, ilmin bedenle ilgilinen tıp ilmi ve dînî konu edinen fıkıh ilmi olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi, bu izahının ardından Hristiyan tabib ve Vâkîdî arasında geçen şu münakaşayı aktarmıştır: Vâkîdî tıp ilminin Kur'ân'da bir âyette geçtiğini söyleyerek âyeti okuduğunda Nasrânî tabib bunun aksini iddia ederek “Sizin Rasûlünüzden tıbbâ dâir bir şey vârid olmadı” demiştir. Bunun üzerine Vâkîdî bu iddianın doğru olmadığını Hz. Peygamber'den gelen *الْمَعْدَةُ بَيْنَ الدَّاءِ* “Mide maraz evidir. Himye yani az yemek her

⁶⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/262-263.

⁶⁶⁰ el-A‘râf 7/32.

⁶⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/37.

dermanın başıdır. Her bedene adet ettiği şeyi ver âdetinin hilâfını verme” hadîsiyle ispat etmiştir. Nasrânî bu cevaba binaen “Sizin kitâbınız ve Rasûlünüz ilm-i tıptan Calinos’a (öl.[?]) bırakmamış” demiştir. Mehmed Vehbi, Nasrânî doktor ve Vâkıdî arasında geçen bu tartışmayı naklettikten sonra insandaki hastalıkların çoğunlukla mide kaynaklı olduğunu, çünkü midenin bedenin motoru mesâbesinde olup gereğinden fazla yanarsa patlama tehlikesi, az yanarsa da randuman vermeyeceğini, itidâl üzere hareket edilmesi gerektiğini beyân etmiştir.⁶⁶²

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerin tefsîrinde de tıp âlimlerinin görüşlerine atıfta bulunmuştur. Örneğin Ahkâf 15’teki annenin çocuğu karnında taşımaması ifade eden *وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا* cümlesi bağlamında Yunan hekim Calinos ve Türk hekim İbn Sînâ’nın (öl. 428/1037) görüşlerini zikretmiştir. Mehmed Vehbi’nin beyânına göre Calinos: “Validesinin karnında çocuğun duracağı müddet hakkında birçok tetebbuat yaptım. Yüz seksen dört günde bir hatunun çocuk getirdiğini gördüm”,⁶⁶³ İbn Sînâ ise: “Müddet-i hamlin ekall-i nass-ı Kur’ân ve tecârib-i tubbiyenin ittifâkıyla altı ay olduğu tahakkuk etti”⁶⁶⁴ demiştir. Mehmed Vehbi, bazen de isim vermeden tıpla ilgili görüş belirtmiştir. Örneğin yenilmesi haram olan yiyeceklerden bahseden Bakara 177. âyeti bağlamında meytenin tanımını “Meşru vechile boğazlanmaksızın kendi kendine bir âfetle helâk olan hayvanın laşesidir”⁶⁶⁵ şeklinde yaparak laşenin tıbben de insan vücuduna zararlı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁶

3.2.2.13. Mehmed Vehbi’nin Âyetleri Kendi Reyine Göre İzah Etmesi

Mehmed Vehbi’nin bazı âyetleri hiç kimseye atıf yapmadan tefsîr ettiği görülmektedir. Hatta bazı yerlerde âyetlere verdiği anlamlar da zahiri mananın dışındadır. Yani âyetten teşbîh yoluyla kastedilen manaya odaklanarak meâl ve tefsîr yaptığı görülmektedir. Örneğin Fâtır 19-22. âyetleri: “Kâfirle-mü’min, küfürle-îmân, cennetle-cehennem müsâvî olmaz ve ulemâ-cühelâ asla müsâvî olmazlar” şeklinde tercüme eden Mehmed Vehbi, bu âyetlerin izahı ile ilgili: “Yani kâfirle mü’min mertebede müsâvî olmazlar. Çünkü kâfir hakkı görmemekte âmâyâ benzer, mü’min ise hakkı ve hakikatı görmekte ve itibâ etmekte gözü gören kimseye benzediğinden ikisi müsâvî olamazlar. Kezâlik kâfirin zulmete benzeyen küfrüyle, mü’minin nûra benzeyen îmânı müsâvî olamaz. Çünkü îmân

⁶⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/37-38.

⁶⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/477.

⁶⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/477.

⁶⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/51-52.

⁶⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/51-52.

hak ve indellâh makbûl, küfür ise batıl ve indellâh merdûddur. İmânın mahalli ve neticesi olan cennetle küfrün mahalli ve neticesi olan cehennem müsâvî olamaz. Zîrâ cennet mahall-i sevap ve rahattır. Cehennem ise mahall-i azâp ve mihnettir. Kezâlik dirilere benzeyen ulemâ ile ölümlere benzeyen cühelâ müsâvî olamazlar”⁶⁶⁷ demiştir. Burada Mehmed Vehbi'nin *الْبَصِيرِ وَالْأَعْمَى* da ‘ama yı kâfire, basîr’i de mü’mine; *الظُّلْمَتُ وَلَا النُّورُ* da zulûmat’ı cehenneme, nûru cennete; *وَالْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ* de ise ahyâ’i âlimlere, emvâtı da câhillere te’vîl ederek mana verdiği görülmektedir.

Zuhruf 26 ve 27’de yine Müfessir’in kimseye atıf yapmadan tefsîr ettiği bir başka âyettir. Müfessir, âyetin meâlini: “Ya Ekreme’r-Rusûl! Zikret şol zamanı ki o zamanda cedd-i âlân olan İbrâhîm aleyhi’s-selâm pederine ve kavmine hitâben dedi ki ‘Ey pederim ve kavmim! Ben sizin ibâdet ettiğiniz şeylerin cümlesinden beriyim. İllâ şol vâcip Te‘âlâ’ya ibâdet ederim ki O zât beni halketti. Binâenaleyh benim O’na ibâdetim vâciptir. Zîrâ elbette beni hidâyette kılacak O’dur ve yakında hidâyette kılar, doğru yola sevkeder”⁶⁶⁸ şeklinde tercüme ettikten sonra âyette Hz. İbrahim’in pederine ve kavmine gittikleri yolun bâtil olduğunu beyân ettiğini söylemiştir. Mehmed Vehbi, âyeti “yani” sözüyle tekrar izah ettikten sonra Hz. İbrâhîm’e atfen: “Şu kelâmiyle İbrâhîm a.s pederinin ve kavminin adetleri olan taklidi istidlâle tebdîl buyurmasıyla usûl-ü îtikadda taklidin câiz olmayıp itikad-ı hakkın istidlâl ile sabit olması olduğuna işaret etmiştir. Binaenaleyh mesâil-i îtikadiyenin aklî ve naklî delile müstenid olması vâciptir” demiş ve son olarak âyette beyân edilen Hz. İbrâhîm’in *إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي* sözünden kastedilenin kelime-i tevhîd olduğunu söylemiştir.⁶⁶⁹

Neml 88. âyeti üçe bölerek meâllendirmiştir. Birinci kısım: *وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدًا وَهِيَ تَمْرٌ* “Habîbîm sen dağları görür, o dağları sâbit ve câmid zannedersin. Halbuki kıyâmet gününde o dağlar havada bulutların yürüdüğü gibi yürür. Bulutlar gibi hareket ederler” şeklindedir. İkinci kısım: *صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ* “İşte bu dağların sâbit gibi görülüp halbuki havada hareket etmesi herşeyi sağlam kılan ve acîp tedbirlerle tedbir eden Allâhü Te‘âlâ’nın işidir” şeklindedir. Mehmed Vehbi bu kısımda meâlin akabinde şu kısa izahı yapmıştır: “Binâenaleyh Allâh’ın bu gibi işlerinde akılları hayrette kılacak hikmetler ve maslahatlar vardır. Fakat kulları bilemezler.” Müfessir, âyetin son kısmını da *إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ* “Zîrâ Allâhü Te‘âlâ kullarının işlediği ef’âlin kâffesini bilir ve cümlesinden haberdardır” şeklinde meâllendirdikten sonra kulların Allâh’ın işlerindeki

⁶⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/192.

⁶⁶⁸ ez-Zuhruf 43/26-27. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/347.

⁶⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/347-348.

hikmetlerinin çoğunu bilemediklerini bir kez daha vurgulamıştır. Ardından da âyette geçen جَامِدَةً kelimesinin واقفةً anlamında olduğunu söyleyerek “kıyâmette sen dağları görürsen onları bir noktada durur zannedersin halbuki onlar havada bulutun yürüdüğü gibi yürürler” cümlesini sarf etmiştir. Sonra da bunu gerekçelendirecek şu bilimsel açıklamaya değinmiştir. “Büyük cisimlerin hareketleri ne kadar seri olsa da ufak cisimlerin hareketleri gibi bakınca farkolunmadığından onu görenler ilk görüşte hareket etmez durur zanneder. Halbuki onlar seyr-i seriyle hareket eder.”⁶⁷⁰ Mehmed Vehbi, âyette geçen أَنْفَنَ كُلِّ شَيْءٍ’in anlamını da أَحْكَمَ كُلِّ شَيْءٍ yani “Herşeyi halketti, sağlam kıldı, muhkem yaptı ve güzel eyledi”⁶⁷¹ olarak açıklamıştır.

3.2.2.14. Bazı Kelimeleri ‘Arapça Mürâdifleri ile Tefsîr Etmesi

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerdeki kelimeleri Arapça mürâdifleri ile açıklamıştır.⁶⁷² Örneğin, İsrâ 62’deki لَا حَتِّكَنَّ لِأَحْتَتِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا âyetindeki لَا حَتِّكَنَّ kelimesini Taberî ve Kâdî’nin görüşlerine atıfta bulunarak birkaç manada ele almıştır. Buna göre لَا حَتِّكَنَّ lafzı لَا سَتَأْصِلُهُمْ manasında olursa: “onları iğvâ ile ihlâk ederim”, لَا سَتَوْلِيَنَّ عَلَيْهِمْ manasında olursa: “onlara galebe eder her dediğimi yaptırım”, لَا سَتَمِيَّاهُمْ manasında olursa: “onları şerre meylettiririm” لَا ضَلَّاهُمْ “Ben onları idlâl ederim” anlamlarına gelmektedir. Mehmed Vehbi, açıklamasının akabinde anlamlar muhtelif olmasına rağmen anlam olarak birbirlerine yakın olduğunu söylemiştir.⁶⁷³

Mehmed Vehbi’ye göre Me’ârîc 41’deki وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ “Bizim önümüze geçilemez” âyetindeki بِمَسْبُوقِينَ مَعْلُوبِينَ manasındadır. Bu durumda anlam “Biz kimseye mağlup değiliz. İstedüğimizi yaparız. İrâdemize kimse karşı duramaz”⁶⁷⁴ şeklindedir. Nûh 13’teki لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا âyetindeki لَا تَرْجُونَ kelimesi لَا تَعْتَقِدُونَ manasındadır. Ve anlam “Size ne oldu ki Allâh’ın büyüklüğünü itikat etmiyorsunuz”⁶⁷⁵ demektir. Yine وَتَرَى الْجِبَالَ جَامِدَةً “Sen dağları görürsün de, onları yerinde sabit sanırsın”⁶⁷⁶ âyetindeki جَامِدَةً kelimesi واقفةً manasında olup “Kıyâmette sen dağları görürsün de onları bir noktada durur zannedersin” demektir. Aynı şekilde âyetin devamında zikredilen أَنْفَنَ كُلِّ شَيْءٍ “Her şeyi

⁶⁷⁰ Âyetin metni, meâli ve tefsîri için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/174-175.

⁶⁷¹ Âyetin metni, meâli ve tefsîri için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/174-175.

⁶⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/327; 15/189-190,216, 237, 460.

⁶⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/80.

⁶⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/204.

⁶⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/216-217.

⁶⁷⁶ en-Neml 27/88.

sapasağlam yaptı”⁶⁷⁷ ifadesi ise أَحْكَمَ كُلَّ شَيْءٍ manasında olup anlam “Her şeyi halketti, sağlam kıldı, muhkem yaptı ve güzel eyledi” demektir.⁶⁷⁸

Mehmed Vehbi, وَمَا كَانَ عَطَاءَ رَبِّكَ مَحْظُورًا “Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir”⁶⁷⁹ âyetindeki مَحْظُورًا kelimesini مَمْنُوعًا ve مَنفُوصًا kelimeleriyle açıklamıştır. Bu durumda âyetin anlamını “Rabbin Te‘âlâ’nın ihsânı mü’min ve kâfir hiçbir kimseden men olunmaz ve noksan verilmez”⁶⁸⁰ şeklinde vermiştir.

3.2.2.15. Kelimelerin Anlamlarını Dikkate Alarak Âyetleri Farklı Açılardan Tefsîr Etmesi

Mehmed Vehbi, âyetlerdeki kelimelerin te’vîl edilme durumlarına göre “buna nazaran mana-yı nazım, mana-yı âyet, mana-yı nazmı celil”⁶⁸¹ gibi ifadelerle âyeti yeniden meâllendirme yapmıştır. Örneğin Nahl 56’daki وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيْبًا مِّمَّا رَزَقْنَاهُمْ âyetindeki نَصِيْبًا kelimesi eğer “müşrikler rızık putların verdiği inaniyor” şeklinde yorumlanırsa âyetin anlamı “Müşrikler ilimden eser olmayan putlarına bizim onlara verdiğimiz rızıktan nasip kılarlar” olur. Şâyet “kâfirlerin putlara ayırdıkları kurbanlar ve mallar” olarak yorumlanırsa o zaman anlam “Kâfirler, merzuk oldukları rızıklarından putlara kurban keserler, sadaka verirler ve bu sûretle rızıklarından bir kısmını onlara ayırırlar”⁶⁸² şeklindedir.

Tâhâ 115’te Hz. Âdem’in cennetteki yasak ağaca yaklaşmaması emredildiği halde onu bu emri ihlal ettiği وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا cümlesi ile ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, buradaki عَزْمًا kelimesini de farklı mânalarda ele alarak âyeti şöyle açıklamıştır. Eğer kelime صَبْرًا anlamında alınırsa âyet “Biz Âdem için nehyolunduğu şeye sabır bulmadık”, رَأْيًا manasında olursa “Biz Âdem için ahdini ve nehyolunduğu şeyi muhâfazada savab bir rey bulmadık” demektir. Müfessir, son olarak kelimeyi kasıt ve azîmet anlamında değerlendirerek “Âdem için emrimize muhâlefete kasıt ve azîmet bulmadık. Zira nisyan sebebiyle hatada vâkî oldu”⁶⁸³ olarak ifade etmiştir.

Kasas 68. âyette yer alan مَا كَانَ لَهُمُ الْجَزَاءُ ibâresinde مَا nâfiye manasına alınırsa âyetin anlamı “Rabbin Te‘âlâ dilediğini diler ve istediğini nübüvvete ihtiyar eder. Zîrâ müşrikler için ihtiyar yoktur. Çünkü Allâhü Te‘âlâ kullarının istidâdını ve nübüvvete kâbiliyeti olan

⁶⁷⁷ en-Neml 27/88.

⁶⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/175.

⁶⁷⁹ el-İsrâ 17/20.

⁶⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/30.

⁶⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/9, 21, 23, 65, 68, 73-74, 104, 155, 181, 202; 13/4, 6.

⁶⁸² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/358.

⁶⁸³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/396.

kulunu bilir ve bildiği vechile işler”⁶⁸⁴ demek olur. Bu anlam çerçevesinde Mehmed Vehbi, الْخَيْرَةُ kelimesine “seçmek” anlamını vermiştir. مَا ism-i mevsûl olarak düşünülürse âyetin manası “Habîbim! Rabbin Te‘âlâ istediğini halkeder ve onlar hayır olan şeyi işler”⁶⁸⁵ olur. Burada ise الْخَيْرَةُ kelimesine “hayır” anlamını vermiştir.

Mehmed Vehbi, مَا لَكُمْ لَمَّا وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُخَضَّرُونَ âyetindeki لَمَّا için nâfiye olup لا ve لا anlamına gelir ve âyet “Onlardan herbiri ‘avdet etmezler, illâ bizim huzurumuzda içtima‘ ederler” demiştir. Müffesir, لَمَّا’in muhaffefe olması durumunda anlamın: “Onlardan herbiri yevm-i kıyâmette bizim huzurumuzda elbette içtima‘ edip hazır bulunacaklar”⁶⁸⁶ şeklinde olacağını ifade etmiştir.

3.2.2.16. Âyetleri Yaşadığı Dönemin Güncel Olaylarıyla İrtibatlandırması

Mehmed Vehbi, âyetleri tefsir ederken âyetten kastedilen mânayla yaşadığı dönemin güncel olaylarını irtibatlandırmıştır.⁶⁸⁷ Örneğin Bakara 214’teki “Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber mü’minler: ‘Allâh’ın yardımı ne zaman?’ diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki Allâh’ın yardımı pek yakındır”⁶⁸⁸ âyetini yorumlarken Hz. Peygamber’in ve ashâbının Mekke’den Medîne’ye hicret ettiklerinde karşılaştıkları fakirlik, Yahudilerin onlara düşmanlığı, hendek gazvesinde çekilen zorluklar gibi sebab-i nüzûl içeren olaylardan bahsetmiştir. Akabinde bu âyetin mü’minlere zor durumlar için bir tesliye ve teşkiye olduğunu beyân ederek Türkiye’nin o zamanlar içinde bulunduğu zor dönemi şu cümleleriyle anlatmıştır:

“Bilhassa şu içinde bulunduğumuz bin üç yüz otuz senesi Temmuz’unda iptidâ Sırpla Avusturya hükümetleri arasında tahaddüs eden bir vâka üzerine; Alman, Fransa, Rus, İngiliz ve Belçika hükümetlerini, çok geçmeksizin Türkiye ve Japonya hükümetlerine kadar dâire-i ictâlini tevsî ve şerâresi bütün dünyayı ihâta eden harb-i umûmîde efrâd-ı İslâmiye’nin görmüş olduğu müzâyakaya karşı bu âyet Millet-i İslâmiye’ye sabır ve metâneti tavsiye etmektedir. Çünkü âyet mü’min olmakla her beladan muaf olmak lâzım gelmeyeceğini ilanla mü’minlere belânın isâbet edeceğini ve ona da sabır lazım olduğunu beyân ve şu kadar ki pek müzâyakada olanlara nusretin yakın olduğunu tebşir etmekle tesliye buyurmuştur. Gerçi ekseriyet itibariyle de ifrâd-ı İslâmiye ahlâk ve amel

⁶⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/252.

⁶⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/252.

⁶⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/245.

⁶⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/120; 2/56, 279-280; 3/23, 115, 157; 5/15; 6/299, 307; 7/15, 20, 42, 75; 8/307; 11/58, 130; 12/31, 301, 401.

⁶⁸⁸ el-Bakara 2/214.

noktasından rahmet-i ilâhiye'ye müstehak değillerse de bir takım fukarâ ve zu'afâ ve bîkusur masumların nazargah-ı ilâhiye olduklarında şüphe yoktur.”⁶⁸⁹ Müfessir, bu cümlelerinin sonunda “İşte şu kusursuz masum gürhunun rahmete istihkaklarına iştirakle nusret-i ilahiye'yi ümid eder ve dergâh-ı ulûhiyetten ‘an karîb husûlünü istirhâm ederiz”⁶⁹⁰ diye dua ve niyazda bulunmuştur.

Bakara 273'deki kendilerini Allah yoluna adadıkları için seyahat ve ticaret imkânı bulamayan kimselerin durumu اُخْصِرُوا kelimesiyle ifade edilmiş, âyetin devamında onların hiç kimseye el açmadıkları dolayısıyla onlara infâkta bulunmanın kıymetli bir amel olduğu وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ “Hayır olarak ne infâk ederseniz onun sevâbını görürsünüz”⁶⁹¹ cümlesiyle vurgulanmıştır. Mehmed Vehbi, âyeti çeşitli tefsirlerden nakiller yapmak sûretiyle izah ettikten sonra mahsûr kelimesi üzerinde durmuş kelimeyi Hâzin'in görüşüne binâen “muhârebede yaralanarak çolak, topal ve kör gibi alîlü'l-vücût” kalanlar olarak tanımlamıştır. Akabinde âyeti güncelle irtibatlandırarak O dönem adı Hilâl-i Ahmer olan Kızılay'a desteği teşvik amacıyla: “Binaenaleyh; muhârebede yaralanarak alîl kalanlara ihsân, sâirlerine ihsândan efdâl olduğuna âyet delâlet eder. Şu halde hastahânelere verilen yataklar ve hastalara olan mürüvvetler ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetlerinin niyet-i haliseleri ayn-ı sevap ve ibâdet olduğunda şüphe yoktur. Zîrâ hulûs-u niyetle askere ve bilhassa yaralılara ve hastalara muâvenet için sa'yetmekten daha ziyâde bir ibâdet ve meziyet olamaz”⁶⁹² demiştir.

Mehmed Vehbi'nin güncel olaylarla irtibatlandığı diğer bir âyet Mü'min 4'tür. Mehmed Vehbi, söz konusu âyette geçen فَلَا يَغْرُزُكَ تَقَابُؤُهُمْ فِي الْبِلَادِ “Onların beldeleri dolaşıp bir beldeden diğer bir beldeye gidip gelmeleri seni mağrur kılmaz”⁶⁹³ ibâresini ilk etapta Kureyş'in maişet aramak için Şam ve Yemen beldelerini dolaşmalarının Allâh'ın onları çok sevdiğiyle değil bilakis onlara mühlet vermesiyle alakalı olduğunu söylemiş ve günü geldiğinde hallerinden sual olunacaklardır demiştir. Bu sebepten dolayı onların ellerinde görülen servet ve rahatlık dikkati nazara alınacak muteber bir durum değildir. Mehmed Vehbi, açıklamasının bu kısmında âyetin tezâhürü olarak nitelediği şu hadiseyi not düşmüştür: “Bu âyetin tercümesi esnasında garip bir eser-i tesadüf olarak Fransa'dan Konya'ya ilk defa bir tayyare gelmiştir. Çünkü bu âyet ehl-i küfrün seyr-ü sefer ettiklerinden bahsediyordu. Tam bu sırada gökte uçar bir Fransız tayyaresi ve içinde iki

⁶⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/134-135.

⁶⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/134-135.

⁶⁹¹ el-Bakara 2/273.

⁶⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/272.

⁶⁹³ el-Mü'min 40/4; Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/99.

zabıt Konya'ya geldiler. Biz de 'bizim olsaydı' diye temenniyatta bulunmuştuk.”⁶⁹⁴ Bu açıklama, Mehmed Vehbi'nin yaşadığı bazı olaylarda hikmet arayışına girdiğini ve bunları Kur'ân âyetleriyle irtibatlandırıdığını gösteren bâriz bir örnektir.

3.2.2.17. Âyetleri Temsîli Anlatımla Açıklaması

Temsîl “bir düşüncüyü örnek vererek sembol diliyle açıklamak”⁶⁹⁵ anlamına gelmektedir. Mehmed Vehbi, bazı âyetleri temsîli bir anlatım yöntemiyle izah etme yoluna gitmiştir.⁶⁹⁶ Örneğin Bakara 152'deki فَادْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ “Siz beni anın ki ben de sizi anayım”⁶⁹⁷ ifadesinin pek çok manayı içerdiğini söyleyerek zikre şöyle misaller vermiştir: “Siz beni dua ile zikredin, ben de sizi duanızın kabulüyle zikredeyim”,⁶⁹⁸ “siz beni hamd-ü sena ile zikredin, ben de sizi nimet vermekle zikredeyim”,⁶⁹⁹ “siz beni dünyada zikredin, ben de sizi âhirette zikredeyim”,⁷⁰⁰ “siz beni bol zamanınızda zikredin, ben de sizi dar zamanınızda zikredeyim”,⁷⁰¹ “siz beni ihlas üzere zikredin, ben de sizi azâptan halasla zikredeyim.”⁷⁰²

Bakara 175'teki فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ “Ateşe ne kadar da dayanıklı olmuş”⁷⁰³ cümlesine benzer konuşmaların günlük konuşmalarda da olduğunu söyleyerek şöyle bir örnek vermiştir: Sultanı öfkeliendirecek bir kusur işleyen kimseye “sen ne acaip hapsolunmayı ve hapisanede sabretmeyi ihtiyar ediyorsun”⁷⁰⁴ denir. Halbuki o kişi henüz hapsedilmemiştir. Fakat yaptığı söz veya fiil kesin olarak hapse atılmayı gerektirmektedir. İşte bunun gibi kâfirler henüz cehenneme girmedikleri halde oraya müstehak olacak günahlar işlediklerini beyân etmek için onlara “ne acaip sabrediyorlar cehennem ateşine”⁷⁰⁵ denilmiştir.

İsrâ 82'de وَنُنزِلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا “Biz Kur'ân'dan, mü'minler için şifâ ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz. Zâlimlerin ise Kur'ânancak

⁶⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/99-100.

⁶⁹⁵ Temsil hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Temsil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/434-435.

⁶⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/22; 3/88, 124, 135, 138, 167; 4/26, 40, 80, 87; 5/7, 57, 101, 153, 170; 6/50, 66, 116-117, 157; 7/4, 57, 68, 199; 8/11, 79, 142.

⁶⁹⁷ el-Bakara 2/152.

⁶⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*. 2/22.

⁶⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/22.

⁷⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/22-23.

⁷⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/23.

⁷⁰² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/23.

⁷⁰³ el-Bakara 2/175.

⁷⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/56.

⁷⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/56.

zararını artırır”⁷⁰⁶ âyetindeki Kur’ân-ı Kerîm’in inananlar için rahmet ve şifâ olması ve zâlimlerin de zararını artırmasını: “Güneş tuz gölünü dondurur halbuki karı ve yağı eritir, çamaşır yıkayıcının çamaşırını beyazlandırır fakat kendini karartır. Zira bir müessirden sudûr eden tesir mahallin kabiliyeti ve istidâdına göre feyezân eder. Binâenaleyh; Kur’ân bazı kimseye şifâ ve rahmet olduğu gibi bazı âhara îman etmediğinden hakkında aynı mazarrat olur”⁷⁰⁷ örneğiyle açıklamıştır.

3.2.2.18. Âyetleri Atasözleri, Özlü Sözler ve Deyimlerle Açıklaması

Ataların yüzyıllar içindeki tecrübelerinden yola çıkarak söylemiş oldukları kısa ve özlü sözlerle atasözü denilmektedir. Atasözleri anonim/söyleyeni belli değildir. Hüküm niteliğindeki bu sözler nesilden nesile aktararak günümüze kadar gelmiştir. Halk tarafından kabul görmüş günlük hayatta zaman zaman olaylara binâen dile getirilen kalıplaşmış bu ifâdeler için Türkçe’de “atasözü” tabiri kullanılırken Arapça’da “mesel ya da darb-ı mesel” denilmektedir. XV. yüzyıldan sonra kaynaklarımızda rastlanan bu sözler esasında “örnek” ve “örnek verme” anlamında kullanılmıştır. Daha sonraları Osmanlı Türkçesi’nde zaman içerisinde atasözünün karşılığı olmuştur.⁷⁰⁸

Mehmed Vehbi, bazı âyetleri Türkçe ve ‘Arapça atasözlerinden istifâde ederek izâh etmiştir. Mehmed Vehbi, Türkçe’deki atasözlerini Türkçe, ‘Arapça atasözleri ve özlü sözlerin çoğunu ‘Arapçalarıyla beraber zikretmiştir. Türkçe atasözlerine örnek olarak “ölürsem de kar, kalırsam da kar/ölürsem şehit kalırsam gazi”,⁷⁰⁹ “iki dudağı tecavüz eden söz elbette şayi olur”,⁷¹⁰ “iki zarar cem olsa ehveni ihtiyar olur”,⁷¹¹ “kişi ikrarı ile muâheze olur”,⁷¹² “herkes serdiği döseğe oturur”,⁷¹³ “insan bilmediğinin düşmanıdır”,⁷¹⁴ “bütün fakih din yapar, yarım fakih din yıkar”,⁷¹⁵ “kar dağına göre yağar”,⁷¹⁶ “sürüden ayrılanı kurt kapar”,⁷¹⁷ “söyleme, söyletme ve taş atma necâsete sıçramasın sana”,⁷¹⁸

⁷⁰⁶ el-İsrâ 17/82.

⁷⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/106.

⁷⁰⁸ Aydın Oy, “Atasözü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/44-46.

⁷⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/141.

⁷¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/16.

⁷¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/42.

⁷¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/373.

⁷¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/239.

⁷¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/174-175.

⁷¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/276-277.

⁷¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/259.

⁷¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/214.

⁷¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/350.

“karganın izine düşen âkıbet haraba gider”,⁷¹⁹ “ettiği hayırdan ürküttüğü kurbağa yeğdir”,⁷²⁰ “düşen kimsenin dostu olmaz”,⁷²¹ “kaza gelince göz kör olur”,⁷²² “kurunun yanında yaş da yanar”,⁷²³ “hilenin harmanı olmaz / kötülük eden belasını bulur / kişi kazdığı kuyuya kendi küşer”,⁷²⁴ “insan hayır sayınmalı işe hayır gelmeli başa, insan bir mahalleye girmeden önce nasıl çıkacağını düşünmeli”,⁷²⁵ gibi sözlere yer vermiştir. ‘Arapça olarak kullandığı atasözlerine de şunlar örnek verilebilir: “وَكُلُّ إِنَّا بِمَا يَتَرُ شَخَّ فِيهِ” / her çanak içindeki şeyi dışına vurur”,⁷²⁶ “إِذَا عَمَّتْ طَابَتْ” / bela umûmi olunca tayyib olur”,⁷²⁷ “الْجَزَاءُ مِنَ” / iyilerin hasenâtı mukarrebûnun seyyiâtı gibidir”,⁷²⁸ “الْبَلَايَا مُوَكَّلٌ” / harîs mahrûmdur”,⁷³⁰ “الْبَلَاءُ مَوْكَلٌ” / belâ söze bağlıdır”,⁷³¹ “الْحَائِنُ خَائِفٌ” / hain korkaktır.”⁷³²

Fussilet 16. âyette ‘Âd kavminin yedi gece sekiz gün süren bir fırtınayla helak oldukları anlatılmakta, âhirette de azâp görecekları ve kendilerine asla yardım edilmeyeceği ifade edilmektedir.⁷³³ Mehmed Vehbi, ‘Âd kavmini azâptan kimsenin kurtaramadığını ve kendilerine kimsenin sahip çıkmadığını “düşen kimsenin dostu olmaz”⁷³⁴ atasözüyle izah etmiştir.

Cin 13’teki, “فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا” “Kim Rabbine îmân ederse o ecrinin eksiltileceğinden ve kendisine haksızlık edileceğinden korkmaz”⁷³⁵ âyetini “herkes serdiği döseğe oturur”⁷³⁶ atasözüyle açıklamıştır. Mehmed Vehbi’ye göre îmân eden Kur’ân’ın emrine göre hareket eder, adil davranır ve kimseye haksızlık yapmaz. Dolayısıyla haksızlığa uğramaktan korkmaz.⁷³⁷

⁷¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/240-241.

⁷²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/252-253.

⁷²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/204-206.

⁷²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/95.

⁷²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/139-140.

⁷²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/213-214.

⁷²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/16.

⁷²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/371-372.

⁷²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/447.

⁷²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/201-202.

⁷²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/52.

⁷³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/129.

⁷³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/16.

⁷³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/46.

⁷³³ el-Fussilet 41/16.

⁷³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/204-206.

⁷³⁵ el-Cin 72/13.

⁷³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/239.

⁷³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/239.

Hâkka 34'deki *طَعَامِ الْمَسْكِينِ* وَلَا يَحُضُّ عَلَىٰ طَعَامِ الْمَسْكِينِ “Fakirleri doyurmayı teşvik etmez”⁷³⁸ âyeti bağlamında âtikadın en kötüsünün küfür, günahlarının en kötüsünün de cimrilik olduğunu söylemiştir. Müfessir, burada çeşitli açıklamalarda bulunarak bazı yöneticilerin bu hususa önem verdiklerine, mektepler, imârethaneler zaviyeler inşâ ederek hizmetlerde bulduklarına ve İslâm medeniyetinin misafirperverliğine dikkat çekmiştir. Bununla beraber günümüz gençleri ve aydınlarının frenklerin cimrilğine özenenleri eleştirmiş ve onların tutumlarını cahilllikle niteleyerek düşüncesini “insan bilmediğinin düşmanıdır” sözüyle pekiştirmiştir.⁷³⁹

Âl-i ‘İmrân 61’de Hz. Peygamber’e Nasrânîlerle Hz. ‘İsâ konusunda söyledikleri birtakım uydurma inanışları sebebiyle lanetleşme çağrısında bulunması istenmiştir.⁷⁴⁰ Mehmed Vehbi, Nasrânîlerin buna cesaret edemediğini *الْحَائِنُ خَائِفٌ* “hâin, olan korkak olur”⁷⁴¹ sözüyle izah etmiştir.

Kalem 17-23. âyetlerde bahçe sahibi kardeşlerin babalarının vefâtından sonra bahçelerinden fakirlere pay ayırmamak için aralarında yaptıkları konuşmalardan bahsedilmekte, neticede yapmış oldukları bu kötü niyetlerinin sonucunda bahçelerindeki ürünlerinin yerle bir olduğu, dolayısıyla nimetlerden kendilerinin de mahrum olduğu ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, kıssanın bir bölümünde dile getirilen *بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ* “Biz mahrum olmuşuz” âyetini: “Bu bizim günahımızın cezâsıdır, biz fukarâyı menedip nimetten mahrûm etmek istedik, Allâhu Te‘âlâ da bizi mahrûm etti.”⁷⁴² Çünkü *الْجَزَاءُ مِنْ أَعْمَالِكُمْ* / *جِنْسِ الْعَمَلِ* / Cezâ amelin cinsinden olur”⁷⁴³ cümlesiyle izah etmiştir.

Bakara 57’de İsrâîloğullarına her gün zahmetsizce menn ve selvâ inzâl olduğundan fakat onların bu nimetlere mukâbil şükretmek yerine kendi nefislerine zulmettiklerinden bahsedilmektedir.⁷⁴⁴ Mehmed Vehbi, bu âyetin tefsîrinde İsrâîloğullarının bu tutumlarını ve dolayısıyla nimetlerden mahrûm edildiklerini: “Her vakit taze taze nâzil olup her günün rızkını her gün cem edip yarın ki gün için hazırlık yapmamalarını emrettiği halde onlar emr-i ilâhînin hilâfına hırs ve tama ettiklerinden *الْحَرِيصُ مَحْرُومٌ* / harîs mahrumdur

⁷³⁸ el-Hâkkâ 69/34.

⁷³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/174-175.

⁷⁴⁰ Âl-i ‘İmrân 3/61.

⁷⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/88.

⁷⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/138-139.

⁷⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/138-139.

⁷⁴⁴ el-Bakara 2/57.

4. HULÂSATU'L-BEYÂN'DA KUR'ÂN İLİMLERİ

Kur'ân ilimleri/'ulûmi'l-Kur'ân terimini ilk ortaya atan ve bu isimde kitap te'lif eden kişinin İbrâhîm el-Hûfî (öl. 430/1038) olduğu düşünülmektedir.⁷⁵⁰ İlk te'lif edilen eserin Hûfî'ye ait olduğu kabul edilip o günden bu güne bu konuda kaleme alınmış eserlerin muhtevası incelendiğinde tefsîr açısından pek çok konu başlığının oluşturulduğu görülür. Sûrelerin Mekkî-Medenî oluşu, sebab-i nüzûl, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, münâsebetü'l-Kur'ân, aksâmü'l-Kur'ân, hitâblar, tekrarlar, kıssalar, mücmel-mübeyyen, vucûh-nezâir gibi pek çok başlık 'ulûmi'l-Kur'ân kapsamında incelenmiştir.⁷⁵¹

'Ulûmi'l-Kur'ân ifadesi, ilim kelimesinin cem'isi olan 'ulûm ve Kur'ân kelimeleriyle oluşturulan bir terkidir. İlim kelimesi lügatta "bilmek, idrâk etmek, anlamak, öğretmek, bildirmek, alâmet koymak, işaret etmek, bilgi hususunda yarışmak, su akmak, şimşek parıldamak"⁷⁵² gibi anlamlara gelen عِلْمٌ 'a-l-m kökünden türetilmiş isimdir. Kur'ân kelimesinin hangi kökten türediği konusunda ihtilaflar olup قَرَأْنُ isminin cem'i olan قَرَأْنُ kelimesi,⁷⁵³ قَرَأَ fiili⁷⁵⁴ ya da قَرَنَ fiilinden⁷⁵⁵ türemiş olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mehmed Vehbi ise إِنَّهُ لَفَرَأْنٌ كَرِيمٌ "O, elbette değerli bir Kur'ân'dır"⁷⁵⁶ âyetinin tefsîrinde Kur'ân'a bu ismin verilmesi hakkında şöyle demektedir: "Dünyada ve âhirette kıraât olduğu için Kur'ân denilmiştir. Kur'ân'a müracaat edenlerin müşküllerini hallettiği için Kerîm denilmiştir."⁷⁵⁷ Bu açıklamaya göre Mehmed Vehbi'nin, Kur'ân kelimesinin قَرَأَ kökünden geldiğini beyân eden görüşü benimsediği anlaşılmaktadır. Istilâhî olarak Kur'ân-ı Kerîm'in en kapsamlı tanım şöyledir: "Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'e vahyedilmiş, mushaflara yazılmış, tevâtür yoluyla nakledilmiş

⁷⁵⁰ ez-Zerkânî, *Menâhîlu'l-'irfân*, 1/27-28; Muhsin Demirci, *Tefsîr Usulü*, (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006), 137-138.

⁷⁵¹ 'Ulûmi'l-Kur'ân konusunda bk. Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Funûni'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrût - Lubnân: Dâru'l-Beşâir, 1987); Ebû 'Abdullâh Bedreddîn Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrût - Lubnân: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1957); 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmeti li'l-Kitâb, 1974). Ayrıca bk. Abdulhamit Birişik, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/132-135.

⁷⁵² el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 2/152-153; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 2/252-255; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/101; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/109-111; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1990-1991; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 2/174-178; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/676; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/3082-3086; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, 580-582.

⁷⁵³ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/182.

⁷⁵⁴ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/277-278.

⁷⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3613.

⁷⁵⁶ el-Vâkî'a 56/77.

⁷⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/360.

mu'ciz kelâmdir.”⁷⁵⁸ Mehmed Vehbi, Kur'ân'ın tanımı hakkında Bakara 2. âyet bağlamında: “Kur'ân insanlara yol gösteren bir mürşid-i kâmil”,⁷⁵⁹ Fâtır 32. âyet bağlamında: “Kur'ân Allâh'ın kulları içinden Kur'ân'a îmân eden ümmet-i Muhammed'e Resulullâh'tan irs sûretiyle intikal eden”⁷⁶⁰ bir kitap olduğunu söylemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, sûrelerden, sûreler de âyetlerden oluşmaktadır. Sûre kelimesi lügatta “şarab gibi şeylerin tesiriyle sersemlemek, öfkelenmek, kızmak, duvar gibi yerlere tırmanmak, bilezik takmak, çevresine sur çekmek, birinin başından tutmak, birbirinin üzerine sıçramak”⁷⁶¹ gibi anlamlara gelen سَارَ s-v-r kökünden türetilmiş isimdir. السُّورَةُ kelimesi isim olarak “yüksek rütbe, mevki, şeref, binanın üst kısmı” gibi anlamlar gelmektedir. İstılahta ise Kur'ân'ı Kerîm'in her bir bölümüne denilmektedir. Mehmed Vehbi'ye göre sûre, başlangıcı ve sonu belli olan Kur'ân'dan bir bölümdür.⁷⁶² Sûrenin asıl manası yüksek bir menzildir. Kur'ân'ın sûrelerini okuyan kişi kıraâtı sebebiyle yüksek bir mertebeye nâil olduğundan bu bölümlere sûre denilmiştir.⁷⁶³ Âyet kelimesi ise isim olarak lügatta “alâmet, işaret, delil” fiil olarak “nişane koymak, eğlenmek, kalmak, kastetmek, yönelmek” gibi anlamlara gelen أَيَّ kökünden gelmektedir.⁷⁶⁴ İstılahta ise ayrı ayrı zikredilen bir ya da birkaç kelime ve cümlelerden müteşekkil kelâmdir.⁷⁶⁵ Mehmed Vehbi'nin âyet kelimesinin tanımı hakkında bir beyânı bulunmamaktadır.

Mehmed Vehbi'nin *Hulâsatu'l-Beyân*'ı incelendiğinde Kur'ân ilimleri'nin çoğunu görmek mümkündür. Müfessir, tefsîrinde âyet sayıları, sûre isimleri, sûrelerin Mekkî-Medenî oluşu, nüzûl sebepleri, yeminler, muhkem-müteşâbih, nâsih-mensûh, umûm-husus, mutlak-takyid, âyetler ve sûreler arasında münâsebet, müphemlik ve mücmellik, tekrarlar, meseller, sayılar, acem kelimeler, kıssalar, sûrelerin fazileti gibi konularda görüşlerini beyân etmiştir. Ancak mezkûr konular hakkında dikkat çeken bir husus Müfessir'in benimsediği görüşleri kaydederken ekseriyetle önceki âlimlerin yorumlarına

⁷⁵⁸ ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, 1/16-17.

⁷⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/24.

⁷⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/200.

⁷⁶¹ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/289; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 13/34-35; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/273; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 3/115; el-Cevherî *es-Sihâh*, 2/690; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 8/607-608; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/481; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/2146-2149; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 433-434.

⁷⁶² el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 13/34; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/273 el-Cevherî *es-Sihâh*, 2/690; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/2147; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 434.

⁷⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/65.

⁷⁶⁴ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 8/441; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/490; el-Cevherî *es-Sihâh*, 6/2275-2277; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/182-188; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 101-103.

⁷⁶⁵ Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/490; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/185; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 102.

bağlı kalarak açıklamalarda bulunması, bu açıklamalar çerçevesinde keskin yorumlardan kaçınarak yüzeysel bir çıkarım yapmasıdır. Bu tutum Müfessir'in geleneksel yönünün ağır bastığını ve Kur'an ilimlerinin bazı alanlarında yeni yorumlar yapmaktan kaçındığını göstermektedir. Bu minvalde 'ulûmü'l-Kur'an açısından Mehmed Vehbi'nin yorumlarını şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

4.1. Hulâsatu'l-Beyân'da Âyet Sayıları

Kur'an-ı Kerîm'de 114 sûre bulunmaktadır. Bu konuda görüş ayrılığı yoktur. Ancak sûrelerin dolayısıyla Kur'an'ın kaç âyetten müteşekkil olduğu konusu ihtilafıdır. Söz konusu ihtilafın sebebi bazı sûrelerin başında yer alan hurûf-u mukattaa'ların bir kısmı âyet sayılırken bir kısmı içinde bulunduğu âyetten bir bölüm kabul edilmesidir. Bununla beraber bazı âyetler birden çok hüküm ifade etmesine karşın, bazılarının tek bir hükümden ibâret olması âyetlerin ayırım noktalarının farklı olmasına sebep olmuştur. Bir başka sebep ise Fâtihâ'nın başındaki besmele hariç diğer sûrelerin başındaki besmelelerin âyet olup olmadığı konusundaki ihtilaflardır. Bu sebeplerden âyet sayıları hakkında pek çok görüş ileri sürülmüştür. Nâfi' (öl. 117/735) toplam âyet sayısının altı bin iki yüz on yedi; Şeybe (öl. 170/786 [?]) altı bin iki yüz on dört; Ebû Ca'fer (öl. 130/747-48) altı bin iki yüz on olduğunu söylemiştir. Kûfelilere göre altı bin iki yüz otuz altı, Basralılara göre altı bin iki yüz otuz beş, Medîne ehline göre altı bin iki yüz on yedi olarak belirlenmiştir.⁷⁶⁶ Hali hazırda Türkiye'de basılan Mushaflarda ise âyet sayısı altı bin iki yüz otuz altıdır. Bu da Kûfe ehlinin görüşüne göre olduğunu göstermektedir.

Sûre bazında âyet sayıları da aynı şekilde farklılık arz etmektedir. Örneğin Bakara sûresi Medîne, Mekke ve Şâm ulemasına göre iki yüz seksen beş, Kûfelilere göre iki yüz seksen altı, Basralılara göre iki yüz seksen yedidir.⁷⁶⁷

Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde belirttiği âyet sayıları bazı sûrelerde şu an elimizdeki Mushaf'la aynı olmayıp farklılık arz etmektedir. Örneğin Bakara sûresi elimizdeki mushaflarda iki yüz seksen altı âyet iken Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde iki yüz seksen yedi olarak beyân edilmiştir. Diğer taraftan Âl-i 'İmrân sûresi basılı mushaflarda iki yüz olmasına karşın Mehmed Vehbi, sûrenin iki yüz yedi âyetten müteşekkil olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bazı sûrelerin âyet sayıları hakkında iki rakam vermiştir. Örneğin Tevbe sûresinin 129 veya 130, R'ad sûresinin ise 40 veya 43 âyetten müteşekkil olduğunu

⁷⁶⁶ 'Osmân b. Sa'id b. 'Osmân b. 'Omer b. Ebû 'Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'an*, thk. Gânim Kudûrî el-Hamd (Kuveyt: Merkezu'l-Mahtûtât ve't-Turâs, 1994), 79-81.

⁷⁶⁷ Ebû 'Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'an*, 140.

söylemiştir. Mehmed Vehbi, tefsîrinde âyetleri numaralandırmadığı ve bazı sûrelerde net sayı belirtmediği için âyet sayılarını hangi 132sule göre belirlediği konusu tespit edilememiştir. Müfessir'in sûre başlarında belirttiği âyet sayıları Mushaf sırasına göre şöyledir:

“Fâtihâ 7, Bakara 287, Âl-i ‘İmrân 206, Nisâ’ 175, Mâide 120 veya 123, En‘âm 165, A‘râf 206, Enfâl 66, Tevbe 129 veya 130, Yûnus 109, Hûd 123, Yûsuf 111, R‘ad 40 veya 43, İbrâhîm 50 veya 52, Hicr 99, Nahl 128, İsrâ’ 110, Kehf 111, Meryem 98, Tâhâ 135, Enbiyâ 112, Hac 78, Mü‘minûn 118, Nûr 62 veya 64, Furkân 77, Şu‘arâ’ 227, Neml 93 veya 94, Kasas 88, ‘Ankebût 69, Rûm 60, Lokmân 34, Secde 29 veya 30, Ahzâb 73, Sebe’ 54, Fâtır 45, Yâsîn 83, Saffât 182, Sâd 88, Zümer 72 veya 75, Ğâfir/Mü‘min, 85, Fussilet 53, Şûrâ 53, Zuhruf 89, Duhân 57 veya 59, Câsiye 36 veya 37, Ahkâf 34 veya 35, Muhammed 38 veya 39, Fetih 29, Hucurât 18, Kâf 45, Zâriyât 60, Tûr 49, Necm 62, Kamer 55, Rahmân 76, Vâkıa’ 96, Hadîd 29, Mücâdele 22, Haşr 24, Mümtehine 13, Saf 14, Cuma’ 11, Münâfikûn 11, Tegâbün 18, Talâk 12, Tahrîm 12, Mülk 30, Kalem 52, Hâkka 52, Me‘âric 44, Nûh 28, Cin 28, Müzzemmil 19 veya 20, Müddessir 56, Kıyâme 40, İnsân 31, Mürselât 50, Nebe’ 40 veya 41, Nâzi‘ât 46, ‘Abese 42, Tekvîr 29, İnfîtâr 19, Mutaffîfîn 36, İnşikâk 25, Burûc 22, Târık 17, ‘Alâ 19, Gâşiye 26, Fecr 30, Beled 20, Şems 15, Leyl 21, Duhâ 21,⁷⁶⁸ Şerh 8, Tîn 8, ‘Alak 19, Kadîr 5, Beyyine 8, Zilzâl 8, ‘Âdiyât 11, Kâri‘a 10 veya 11, Tekâsür 8, ‘Asr 3, Hümeze 9, Fil 5, Kureyş 4, Mâ‘ûn 7, Kevser 3, Kâfirûn 6, Nasr 3, Leheb 5, İhlâs 4, Felâk 5, Nâs 6 âyetten müteşekkildir.⁷⁶⁹

Mehmed Vehbi'nin belirttiği bu bilgilerle çağdaşlarından Çantay'ın ve Elmalılı'nın eserlerinde de benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin Mehmed Vehbi, Bakara'yı 287 olarak belirtirken Çantay, 286 olarak kaydetmiştir.⁷⁷⁰ Enfal'i ise Mehmed Vehbi, 66, Çantay 75 âyet olarak belirtmiştir.⁷⁷¹ Elmalılı ise; Bakara için ihtimal dâhilinde olan görüşleri sıralayarak: “Kûfiyyûn tadadında iki yüz seksen altı, Basriyyûn tâdâdında iki yüz seksen yedi, Hicâziyyûn tâdâdında iki yüz seksen beş, Şamiyyûn tâdâdında iki yüz seksen dördür. Bu tâdat ihtilâfı, kırâette olduğu gibi bazı âyet başlarında

⁷⁶⁸ Mehmed Vehbi'nin bu sayıyı yanlışlıkla vermiş olma ihtimali çok yüksektir. Zira Duhâ suresi kısa cümlelerden oluşmakta ve 21 âyete ayrılma imkânı bulunmamaktadır.

⁷⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/20; 3/2; 4/2; 5/2, 220; 6/2, 246; 7/2, 179, 296; 8/2, 121, 184, 243, 297; 9/2, 135, 237, 310; 10/2, 108, 200, 281, 379; 11/2, 96, 179, 276, 349, 406, 445; 12/2, 100, 164, 219, 286, 358; 13/2, 95, 183, 250, 326, 395, 426, 458; 14/2, 59, 113, 148, 182, 215, 240, 277, 304, 337, 365, 411, 444, 476, 503, 517; 15/2, 16, 36, 63, 86, 121, 158, 183, 207, 228, 256, 274, 300, 316, 339, 355, 372, 389, 402, 411, 418, 433, 441, 450, 455, 467, 475, 489, 497, 503, 512, 521, 528, 534, 548, 552, 565, 571, 577, 582, 588, 592, 596, 601, 605, 613, 618, 623, 630, 637, 643, 651.

⁷⁷⁰ Çantay, *Kur‘ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1/13.

⁷⁷¹ Çantay, *Kur‘ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1/253.

rivâyetin taaddüdündendir”⁷⁷² demiş, sözlerinin akabinde ‘Âsım kırâatından sebep tercihinin Kûfiyyûn yönünde yani 286 âyetten yana olduğunu belirtmiştir.⁷⁷³ Enfâl sûresinin ise 76 âyet olduğunu belirterek tek görüş zikretmiştir.⁷⁷⁴ Netice itibariyle Mehmed Vehbi’nin âyet sayıları hakkında detaya girmediği ve bu konuda ihtimal dâhilinde olan bilgilere yer vermediği söylenebilir.

4.2. Hulâsatu’l-Beyân’da Sûrelerin Mekkî-Medenî Oluşu

Kur’ân-ı Kerîm’in sûreleri genel olarak iniş zamanına göre Mekkî ve Medenî olarak taksim edilmektedir. Bu hususta üç görüş⁷⁷⁵ olmakla beraber en yaygın görüş hicretten önce nâzil olan sûrelere Mekkî, hicretten sonra nâzil olan sûrelere Medenî denilmesi yönündedir.⁷⁷⁶ Bununla beraber sûrelerin karakteristik özellikleri dikkate alınarak Mekkî ya da Medenî olduğunun anlaşılabilirdiği üzerinde durulmuştur. Buna göre secde âyeti ya da kellâ edatı bulunduran, Bakara ve Âl-i ‘İmrân hariç başında hurûf-u mukattaa‘ bulunan, Bakara hariç enbiyânın kıssalarından, önceki kavimlerden ve Hz. Âdem kıssasından bahseden, ya eyyühe’n-nâs hitâbıyla başlayan sûreler Mekkî olarak addedilirken; hadler ve mîras bahsinden söz eden, cihâdla ilgili konuları ihtivâ eden, ya eyyühe’l-mü’minûn hitâbıyla başlayan, ‘Ânekebût hariç münâfıkları konu edinen sûrelerin Medenî olduğu vurgulanmıştır.⁷⁷⁷

Mehmed Vehbi, sûrelerin çoğunda neye göre Mekkî ya da Medenî olduğu hususunda açık bir beyânda bulunmamıştır. Sadece sûrenin Mekkî, Medenî ya da bu hususta ihtilaf olan durumlarını kısaca belirtmiştir. Mehmed Vehbi’nin, Fâtihâ sûresinin girişinde bu bağlamda hiçbir açıklaması yoktur.⁷⁷⁸ Ancak Fâtihâ’nın tefsîrinin ilerleyen bölümlerinde Kur’ân’da ilk nâzil olan âyetlerden değilse de ilk nâzil olan sûrelerden olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁹ Yine Fâtihâ’nın bir defa Mekke’de ve bir defa da Medîne’de nâzil olduğu bu sebepten adına mesânî denildiğini, yedi âyetten müteşekkil olmasından dolayı seb‘ denilmekle seb‘-i mesânî adı verildiğini söylemiştir.⁷⁸⁰ Diğer sûrelerin tamamında kısa ya

⁷⁷² Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/143.

⁷⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/143.

⁷⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 5/246.

⁷⁷⁵ Bu üç görüşten birincisi hicretten önce inenler mekkî, hicretten sonra inenler medenî; ikincisi hicretten sonra dahi olsa Mekke’de inenler mekkî, Medîne’de inenler medenî; üçüncüsü Mekkelilere hitâb eden âyetler Mekkî, Medinelilere hitâb eden âyetler medenîdir. Bunlardan en meşhur olan görüş birinci görüştür. Bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/37-38.

⁷⁷⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/37.

⁷⁷⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/187-190.

⁷⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/2.

⁷⁷⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/13.

⁷⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/16-17.

da uzun açıklamaları bulunmaktadır. Örneğin Necm sûresine “Mekke-i Mükerrerme’de nâzil olan sûrelerdendir. Altmış iki âyeti câmi‘dir”⁷⁸¹ ve Cumâ‘ sûresine “Medîne-i Münevvere’de nâzil olan sûrelerdendir. On bir âyeti câmi‘dir”⁷⁸² şeklinde kısa bir tanıtımla giriş yapmıştır. Bazı sûrelerin nerede nâzil olduğu hususunda ise ihtilâf olduğunu belirtmektedir. Örneğin Rahmân sûresi için “Mekke-i Mükerrerme veya Medîne-i Münevvere’de veyahut bazısının Mekke-i Mükerrerme’de ve bazısının Medîne-i Münevvere’de nâzil olduğunda ihtilâf vardır”⁷⁸³ ve Muhammed sûresi için “Mekke-i Mükerrerme’de veyahut Medîne-i Münevvere’de nâzil olduğunda rivâyet muhtelifir”⁷⁸⁴ demiştir.

Sûrelerin bazılarında ise biraz daha detaylı bilgi verdiği görülmektedir. Örneğin Bakara sûresi hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “Bu sûre-i kerîme Medîne-i Münevvere’de nâzil olan sûrelerdendir. Ancak *وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ* âyetinin Mekke-i Mükerrerme’de Kurban bayramında haccetü’l-vedâ’da nâzil olduğu İbn ‘Abbâs hazretlerinden mervîdir. Hicretten sonra nâzil olan sûreler velev Medîne-i Münevvere’nin hâricinde nâzil olsun Medîne-i Münevvere’de nâzil olmuş addolunur. Sûre-i Bakara iki yüz seksen yedi âyeti hâvîdir.”⁷⁸⁵

Mehmed Vehbi’nin Mekkî olduğunu belirttiği sûreler; Yûnus,⁷⁸⁶ Hûd,⁷⁸⁷ Yûsuf,⁷⁸⁸ İbrâhîm,⁷⁸⁹ Hicr,⁷⁹⁰ Kehf,⁷⁹¹ Meryem,⁷⁹² Tâhâ,⁷⁹³ Enbiyâ,⁷⁹⁴ Mü’minûn,⁷⁹⁵ Furkân,⁷⁹⁶ Neml,⁷⁹⁷ ‘Ankebût,⁷⁹⁸ Rûm,⁷⁹⁹ Lokmân,⁸⁰⁰ Secde,⁸⁰¹ Sebe’,⁸⁰² Fâtır,⁸⁰³ Yâsîn,⁸⁰⁴ Sâffât,⁸⁰⁵

⁷⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/240.

⁷⁸² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/517.

⁷⁸³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/304.

⁷⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/2.

⁷⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/20.

⁷⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/179.

⁷⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/296.

⁷⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/2.

⁷⁸⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/184.

⁷⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/243.

⁷⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/135.

⁷⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/237.

⁷⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/310.

⁷⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/2.

⁷⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/200.

⁷⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/379.

⁷⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/96.

⁷⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/276.

⁷⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/349.

⁸⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/406.

⁸⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/445.

⁸⁰² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/100.

⁸⁰³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/164.

⁸⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/219.

Sâd,⁸⁰⁶ Zümer,⁸⁰⁷ Fussilet,⁸⁰⁸ Şûrâ,⁸⁰⁹ Zuhruf,⁸¹⁰ Câsiye,⁸¹¹ Kâf,⁸¹² Zâriyât,⁸¹³ Tûr,⁸¹⁴ Necm,⁸¹⁵ Kamer,⁸¹⁶ Vâkia',⁸¹⁷ Mülk,⁸¹⁸ Kalem,⁸¹⁹ Hâkka,⁸²⁰ Me'âric,⁸²¹ Nüh,⁸²² Cîn,⁸²³ Müzzemmil,⁸²⁴ Müddessir,⁸²⁵ Kıyâme,⁸²⁶ İnsân,⁸²⁷ Mürselât,⁸²⁸ Nebe',⁸²⁹ Nâziât,⁸³⁰ 'Abese,⁸³¹ Tekvir,⁸³² İnfıtâr,⁸³³ Mutaffifîn,⁸³⁴ İnşikâk,⁸³⁵ Burûc,⁸³⁶ Târik,⁸³⁷ 'Alâ,⁸³⁸ Ğâşiye,⁸³⁹ Fecr,⁸⁴⁰ Beled,⁸⁴¹ Şems,⁸⁴² Leyl,⁸⁴³ Duhâ,⁸⁴⁴ İnşirâh,⁸⁴⁵ Tîn,⁸⁴⁶ 'Alak,⁸⁴⁷ Kadîr,⁸⁴⁸ 'Âdiyât,⁸⁴⁹ Kâria',⁸⁵⁰ Tekâsür,⁸⁵¹ 'Asr,⁸⁵² Hümeze,⁸⁵³ Fîl,⁸⁵⁴ Kureyş,⁸⁵⁵ Mâ'ûn,⁸⁵⁶ Kevser,⁸⁵⁷ Kâfirûn,⁸⁵⁸ Mesed⁸⁵⁹ ve İhlas⁸⁶⁰ sûreleridir.

-
- ⁸⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/286.
⁸⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/358.
⁸⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/2.
⁸⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/183.
⁸⁰⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/250.
⁸¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/326.
⁸¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/426.
⁸¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/148.
⁸¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/182.
⁸¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/215.
⁸¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/240.
⁸¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/277.
⁸¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/337.
⁸¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/86.
⁸¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/121.
⁸²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/158.
⁸²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/183.
⁸²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/207.
⁸²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/228.
⁸²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/256.
⁸²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/274.
⁸²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/300.
⁸²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/316.
⁸²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/339.
⁸²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/355.
⁸³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/372.
⁸³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/389.
⁸³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/402.
⁸³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/411.
⁸³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/418.
⁸³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/433.
⁸³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/441.
⁸³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/450.
⁸³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/455.
⁸³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/467.
⁸⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/475.
⁸⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/489.
⁸⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/497.
⁸⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/503.
⁸⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/512.
⁸⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/521.
⁸⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/528.
⁸⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/534.
⁸⁴⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/548.
⁸⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/571.
⁸⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/577.

Medenî olduğunu belirttiği sûreler ise; Bakara,⁸⁶¹ “Âl-i ‘İmrân,⁸⁶² “Nisâ”,⁸⁶³ “Mâide,⁸⁶⁴ Enfâl,⁸⁶⁵ Tevbe,⁸⁶⁶ Nûr,⁸⁶⁷ Ahzâb,⁸⁶⁸ Feth,⁸⁶⁹ Hucurât,⁸⁷⁰ Hadîd,⁸⁷¹ Mücâdele,⁸⁷² Haşr,⁸⁷³ Mümtehine,⁸⁷⁴ Saf,⁸⁷⁵ Cuma’,⁸⁷⁶ Münâfikûn,⁸⁷⁷ Tegâbün,⁸⁷⁸ Talak,⁸⁷⁹ Tahrim,⁸⁸⁰ Beyyine,⁸⁸¹ Zilzâl,⁸⁸² Nasr⁸⁸³ ve Nâs⁸⁸⁴ sûreleridir. Ayrıca Mehmed Vehbi, Feth sûresi’nin Medenî olup Hudeybiye vakasından sonra nâzil olduğunu söylemek sûretiyle net bir zaman belirtir.⁸⁸⁵

Mekkî olup bazı âyetlerinin Medîne’de nâzil olduğunu belirttiği sûreler hakkında ise En‘âm sûresi Mekkî olup üç veya altı âyeti Medîne’de;⁸⁸⁶ A‘râf sûresi Mekkî olup sekiz âyeti Medîne’de;⁸⁸⁷ Nahl sûresi Mekkî olup üç âyeti Medîne’de;⁸⁸⁸ İsrâ sûresi Mekkî olup sekiz âyeti İbn ‘Abbâs’tan rivâyetle Medîne’de;⁸⁸⁹ Hac sûresi Mekkî olup altı âyeti

-
- 851 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/582.
852 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/589.
853 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/592.
854 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/596.
855 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/601.
856 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/605.
857 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/613.
858 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/618.
859 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/630.
860 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/637.
861 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/20.
862 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/2.
863 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/2.
864 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/2.
865 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/246.
866 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/2.
867 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/281.
868 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/2.
869 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/59.
870 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/113.
871 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/365.
872 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/411.
873 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/444.
874 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/476.
875 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/503.
876 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/517.
877 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/2.
878 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/16.
879 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/36.
880 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/63.
881 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/552.
882 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/565.
883 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/623.
884 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/651.
885 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/59.
886 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/220.
887 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 6/2.
888 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/297.
889 Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/2.

Medîne'de;⁸⁹⁰ Şu'ârâ sûresi son dört âyeti hariç Mekke'de;⁸⁹¹ Kasas sûresi Mekkî olup 52. âyeti Medîne'de;⁸⁹² Gâfir-Mü'min sûresi Mekkî olup iki âyeti Medîne'de;⁸⁹³ Duhân sûresi 15. âyeti hariç Mekke'de;⁸⁹⁴ Ahkâf sûresi Mekkî olup 10 ve 35 âyetlerin Medîne'de⁸⁹⁵ nâzil olduğunu söylemiştir.

Mehmed Vehbi, R'ad sûresinin Mekkî-Medenî olduğunda ihtilaf olduğunu ancak çoğu rivâyetin Mekkî olduğunu tekîd ettiğini,⁸⁹⁶ Muhammed sûresinin Mekkî-Medenî olduğu hususunda ihtilaf olduğunu,⁸⁹⁷ Rahmân sûresinin Mekke-Medenî ya da bazı âyetlerinin Mekkî, bazı âyetlerinin Medenî olduğunda ihtilaf olduğunu⁸⁹⁸ ve Felâk sûresinin Mekke veya Medîne nâzil olduğunu söylemiştir.⁸⁹⁹ Mehmed Vehbi'nin bu açıklamaları okuyucuya sûrelerin nüzûl zamanları hakkında derli toplu olarak genel bir bilgi vermekle beraber Müfessir'in bu hususta etraflı bir araştırma yaptığını da göstermektedir. Ancak âyet yorumlarında naklettiği görüşlerin büyük bir kısmına atıfta bulunurken sûrelerin Mekkî ve Medenî olduğunu belirttiği cümlelerine atıfta bulunmamıştır.

Bu hususta Çantay ve Elmalılı'nın da nerede nâzil olduğu ihtilafı olan bazı sûreler nezdinde tercihleri itibariyle Mehmed Vehbi'den ayrıldıkları noktalar bulunmaktadır. Örneğin R'ad sûresi hakkında Çantay: "Bu sûrenin Mekke'de mi, Medîne'de mi nâzil olduğu ihtilâflıdır. (Hasen, Sa'd bin Cübeyr, 'Atâ, Katâde) tamâmının, (Ebû Sâlih) 'Ya eyyühellezine keferuu', 'Ve yekuulüllezine keferuu leste mürselen' âyetlerinden mâadâsının Mekkî olduğunu, (Câbir b. Zeyd) 'Ve lev enne kur'ânen'den itibâren iki âyetten gayrisinin Medenî"⁹⁰⁰ olduğunu söylemiş ancak bir tercihte bulunmamıştır. Elmalılı ise, Ra'd sûresinin, Hasen, İkrime Atâ'ya göre Mekkî, İbn 'Abbas, Kelbî, Mukâtil, Katâde kavillerinde ise Medenî, *Keşşâf*'da muhtelefün fih, Râzî'nin Mekkî, Esam tefsîrinde de icma' ile Medenî olduğu yönündeki görüşleri sıralamakla beraber net bir tercih belirtmemiştir.⁹⁰¹

⁸⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/108.

⁸⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/2.

⁸⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/179.

⁸⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/95.

⁸⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/395.

⁸⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân* 13/458.

⁸⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/121.

⁸⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/2.

⁸⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/304.

⁸⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/643.

⁹⁰⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1/367.

⁹⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4/136-137.

4.3. Hulâsatu'l-Beyân'da Sûrelerin İsimleri

Sûre isimlerinin tevkîfî yani vahy ile belirlendiğine dair görüş ağır basmaktadır. Bu görüşü benimseyenler 'İkrime'den nakledilen bir rivâyeti delil göstermişlerdir. Buna göre Hicr 95'teki "O alay edenlere karşı biz sana yeteriz"⁹⁰² âyeti müşriklerin hayvan isimleri olmasından dolayı olsa gerek bakara sûresi, 'Ankebût sûresi diye alaycı tavır takınmaları sebebiyle nâzil olmuştur. Sûrelerin isimlerinin zikredilerek söylenmesini uygun görmeyen âlimler de bulunmaktadır. Ancak bu görüş kabul görmemiştir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in sûrelerin isimlerini zikrettiğine dâir sahih rivâyetlerin olduğu ifade edilmiştir.⁹⁰³

Mehmed Vehbi, bütün sûrelerde olmamakla beraber birkaç sûrenin farklı isimlerinden bahisler açarak o isimle anılmasının sebebini izah etmiştir. Bunlardan ilki Fâtîha sûresidir. Mehmed Vehbi'nin beyânına göre Kur'ân'ın başında ve namazda ilk okunan sûre olduğundan "sûre-i Fâtîha", elhamdülillah ile başladığından "sûre-i hamd", Kur'ân'ın usûl-ü îtikad ve fûrû-u amelini bir arada topladığından ve diğer sûrelerin kaynağı mesâbesinde olduğundan "ümmü'l-Kur'ân", Mekke veya Medine'de nâzil olduğuna dair rivâyete nazaran "mesânî", yedi âyetten müteşekkil olduğundan "seb-i mesânî", Fâtihâ'nın her derde deva ve şifâ olduğuna dair hadîse nazaran "sûre-i şifâ", Yüce Allâh'ı medih olduğundan "sûre-i şükür" hidâyet ve dua cümlesi kapsadığından "sûre-i dua" denilmiştir.⁹⁰⁴ Görüldüğü üzere Mehmed Vehbi Fatiha'nın isimlerini sekiz olarak kaydetmiştir. Önceki âlimlerden Suyûtî *İtkân*'ında Fâtihâ'nın yirmi beş ismini zikretmiş ve toplayabildiklerim bu kadar demiştir. Sûrenin isminin çok olma sebebini ise şerefının yüksek oluşuyla irtibatlandırmıştır.⁹⁰⁵ Mehmed Vehbi'nin Fâtihâ ile ilgili belirttiği isimler Suyûtî'nin zikrettiği yirmi beş içinde geçmektedir. Ayrıca Mehmed Vehbi'nin isimlere belirtmiş olduğu gerekçeler de Suyûtî ile benzerlik arz etmektedir. Mehmed Vehbi ile çağdaş olan Çantay bu hususta hiçbir açıklama yapmazken⁹⁰⁶ Elmalılı, Suyûtî'nin saymış olduğu isimlerden on dört tanesini zikretmiştir. Mehmed Vehbi zikrettiği bütün isimlere gerekçe sunarken Elmalılı birkaçı dışında sadece isim olarak vermiştir.⁹⁰⁷

⁹⁰² el-Hicr 15/95.

⁹⁰³ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/178, 187.

⁹⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/17.

⁹⁰⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/187- 191.

⁹⁰⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1/11.

⁹⁰⁷ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/27-28.

İhlâs sûresinin isimlerini ise şöyle izah etmiştir. İhlâs sûresinin mazmûnuna/anlamına îman etmek cehennem ateşinden koruduğu için “sûre-i ihlâs” denilmiştir. Bu sûrenin manasını bilmek ma‘rifeti ilâhiyeye nâil olmaya sebep olduğundan “sûre-i ma‘rifet”, kıraât edildiğinde melekler orada hazır bulunduğundan “sûre-i mahzar”, vahdâniyete delâlet ettiğinden “sûre-i tevhîd”, manası dînin esasısını oluşturduğundan “sûre-i tevhîd, sûre-i esâs”, tilâveti cehennemden kurtulmaya sebep olduğundan “sûre-i necât” ve insanların kalplerini nurlandırdığı için “sûre-i nûr” denilmiştir.⁹⁰⁸ Suyûtî ve Çantay, İhlâs sûresinin diğer isimlerinden bahsetmezken⁹⁰⁹ Elmalılı, Mehmed Vehbi’den farklı olarak birkaç isim fazla zikretmiştir.⁹¹⁰

Mehmed Vehbi, hiçbir izah yapmadan İnsân sûresini Dehr,⁹¹¹ ‘Alak sûresini Kalem⁹¹² ve Mesed sûresini Leheb ve Tebbet⁹¹³ olarak kaydetmiştir. Müfessir’in diğer sûrelerin isimleri hakkında bir açıklaması bulunmamaktadır.

4.4. Hulâsatul-Beyân’da Sebeb-i Nüzûl

Sebeb-i nüzûl terkihi, sebep ve nüzûl kelimelerinden müteşekkildir. Bu terkihi tefsîr ilimlerinde çoğul formda esbâbü'n-nüzûl olarak kullanılmaktadır. Sebeb/esbâb kelimesi lügatte “ip, akrabalık, dostluk, yol, çare, semanın etrafı, işaret, vesile” gibi anlamlara gelen سَبَبٌ s-b-b kökünden gelen bir isimdir.⁹¹⁴ Nüzûl ise “aşağı doğru inmek, iş başa gelmek, bir yere konaklamak, görüşüne uymak, sefer yapmak, inmek, indirmek, kovayı kuyuya sarkıtmak, bayrağı yukardan aşağıya indirmek, tahttan düşürmek, azar azar indirmek”⁹¹⁵ gibi anlamlara gelen نَزَلَ n-z-l kökünden mastardır. İstılahta sebep-i nüzûl, Kur’ân âyetlerinin nâzil olmasına sebep olan bir olay, durum ya da herhangi bir konuda Hz. Peygamber’e yöneltilen soruları ifade etmektedir.⁹¹⁶ Sebeb-i nüzûl konusunda nakledilen rivâyetler genel olarak “bu âyetin sebep-i nüzûlü, bunun üzerine Allâh bu âyeti

⁹⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/638-639.

⁹⁰⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/197; Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3/1231.

⁹¹⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 9/408-409.

⁹¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/316.

⁹¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/534.

⁹¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/630.

⁹¹⁴ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/203; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 12/219-220; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/245; el-Cevherî *es-Sihâh*, 1/144-145; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 8/424; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/432; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/1909-1911; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur’ân*, 391-394.

⁹¹⁵ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/367; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/298; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1828-1829; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 9/45-48; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/263-264; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 6/4399-4401; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur’ân*, 799-801.

⁹¹⁶ ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, 1/106; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/107.

nâzil etti, bunun üzerine âyet nâzil oldu”⁹¹⁷ gibi ifadelerle âyetlerin nüzûl sebepleri zikredilmiştir.

Kur’ân ilimleri ile işğal eden âlimler âyet ve sûrelerin nâzil oluş sebeplerini bilmenin önemi ve faydaları hususunda pek çok görüş belirtmişlerdir. Bunların başlıcaları şöyledir: Âyetlerin iniş sebebini bilmek Allah’ın vahyetmesindeki hikmet ister kâfir olsun ister mü’min olsun her ikisi için de faydalıdır. Mü’min olan kimsenin imânı kuvvetlenir ve Allâh’ın emirlerini yerine getirme konusunda daha istekli davranır. Kâfir ise eğer iyi gözlem yapar ve adâletli davranırsa bu onu imâna götürmek için bir vesile olur. Âyetin sebebini bilmek Kur’ân’ın anlaşılmasına yardımcı olur. Âyetleri anlamadaki mübhem gibi bazı zorluklar ortadan kalkar. Âyetten çıkarılan hükümlerin kaynağına inilmiş olur. Sebebin hususî oluşu ile hüküm çıkarmada benzer konularda hüküm tahsis edilir.⁹¹⁸ Zikredilen bu faydalara binaen eser te’lif eden müfessirlerin çoğu âyetlerin sebeb-i nüzûllerini eserlerinde zikretmişler ve bu minvalde yorumlar yapmışlardır. Mehmed Vehbi de tefsirinde “âyetin sebeb-i nüzûlü, hakkında nâzil olmuştur, nâzil olduğu mervîdir” gibi ibârelerle dört yüzden fazla yerde âyetlerin ve bazı sûrelerin nüzûl sebepleri ve nâzil oluş bağlamına dair açıklamalarda bulunmuştur.⁹¹⁹ Müfessir, sûre ve âyetlerin nüzûl sebeplerini ekseriyetle Hâzin tefsînden, bazı âyetlerde diğer tefsîrlerden faydalanmış, bazen de hiç kaynak göstermeden nakletmiştir. Sebeb-i nüzûl konusunda te’lif edilen birincil kaynakların adını zikretmemiştir. Ancak karşılaştırma yapıldığı zaman görülmektedir ki Mehmed Vehbi’nin zikrettiği sebeb-i nüzûl rivâyetlerinin çoğu bu konuda meşhur Vâhîdî’nin *Esbâbu’n-nuzûli’l-Kur’ân* adlı eserinde geçmektedir.

Mehmed Vehbi, nüzûl sebebi zikrederken yerine göre, sûrenin sebeb-i nüzûlü, âyetin sebeb-i nüzûlü, kişiler hakkında nâzil olan âyetler, bir olaya binaen nâzil olan âyetler, âyetin manasının sebeb-i nüzûlü te’yid ettiği durumları bilhassa belirtmiştir. Bununla

⁹¹⁷ ez-Zerkânî, *Menâhîlu’l-‘irfân*, 1/114-116.

⁹¹⁸ ez-Zerkânî, *Menâhîlu’l-‘irfân*, 1/109-113; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 1/107-110.

⁹¹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/53, 77, 111, 116, 183, 185, 196, 198, 202, 205; 2/9, 25, 31, 36, 46, 48, 54, 58, 63, 80; 3/3, 17, 37, 44, 48-49, 86, 93-94, 99-100, 112, 123; 4/8, 11, 19, 44, 55, 64, 71, 75, 87, 95; 5/7, 14, 17-18, 39, 54, 56, 77, 100, 109, 111; 6/28, 38, 221, 226, 228, 247, 270, 275, 288, 295; 7/26, 29, 32, 59, 81, 86, 95, 97, 99, 112; 8/3, 123, 139, 165, 259, 291, 298-299, 303, 339, 400; 9/40, 71-72, 75, 94, 97, 102, 111, 115-116, 133, 167; 10/27, 39, 112, 118, 121, 125, 131, 132, 152, 168; 11/3, 85, 93, 161, 237, 239, 277, 339, 350, 422; 12/21, 37, 42, 72, 79, 160, 175, 281, 313, 360; 13/42, 55, 74, 193, 210-211, 226, 294, 328, 422, 433; 14/ 98, 114, 118, 121, 130, 139, 142, 145, 166, 175; 15/10-11, 14, 37, 45-46, 64, 103, 131, 201, 281, 302. Sebeb-i nüzûl hakkında Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Eğitim Enstitüsünde Nevzat Murat tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi için bk. Nevzat Murat, *Konyalı Mehmed Mehmed Vehbi’nin Hulâsatu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân Adlı Eserinde Esbâbu’n-Nüzûl’e Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi (Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

beraber bir âyet hakkında birden fazla sebab-i nüzûl zikrettiğinde tercihini belirttiği de olmuştur.

Mehmet Vehbi, sûre nezdinde birkaç sûrenin sebab-i nüzûlünü zikretmiştir. Örneğin Yûsuf sûresinin Râzî, Hâzin ve Nîsâbü'rî'den nakille Yahudi bilginlerden bir grubun Mekke müşriklerine gelerek Hz. Ya'kûb'un çocuklarının Mısır'a neden gittiklerini ve Hz. Yûsuf kıssasını Hz. Peygamber'den sormalarını söylemeleri üzerine nâzil olduğunu beyân etmiştir.⁹²⁰ Bu sebab-i nüzûl rivâyeti Vâhidî'nin eserinde zikredilmiş olmakla beraber Mehmed Vehbi'nin rivâyeti tefsîr kaynaklarından aldığı görülmektedir.

Yine Mehmed Vehbi, Duhâ sûresinin sebab-i nüzûlünün Hz. Peygamber'e vahiy gelmesinin gecikmesi hususunda yaşanan hadiseyi şöyle anlatmıştır: “Ebu Leheb'in haremi Ümm-ü Cemil Resûlullâh'a ‘Yâ Muhammed! Rabbin Teâlâ seni terk ve sana buğzetti. Zira vahiy göndermemek buğz eseridir’ demesi üzerine Cenâb-ı Hâk resûlünü makâm-ı tesliyede bu sûreyi inzâl buyurmuştur.”⁹²¹ Mehmed Vehbi, ayrıca vahyin gecikmesinin sebeplerine dair açıklamalarda bulunmuştur.⁹²² Naklettiği bu sebab-i nüzûl için herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Ancak bu rivâyet Vâhidî'nin *Esbâbu'n-nüzûl* adlı eserinde geçmektedir.⁹²³

Kâfirûn sûresinin nüzûl sebebini ise Velid b. Mugîre, Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef, Âs b. Vâil'in Hz. Peygamber'e gelerek tekliflerine binaen nâzil olduğunu beyân etmiştir. Mehmed Vehbi, müşriklerden bu kişilerin teklifini “sen bir sene bizim mabudlarımıza ibadet et, bir sene de biz senin mabuduna ibâdet edelim. Eğer senin mabudun hayırlıysa biz ondan nasibimizi alalım, eğer bizim ki hayırlıysa sen ondan nasibini al”⁹²⁴ cümlesiyle dile getirmiştir. Mehmed Vehbi, sebab-i nüzûlü beyân etmesinin akabinde bu sûredeki hitâbta Yahudiler ve Nasranîlerin hariç olduğunu söylemiştir. Ona göre Yahudi ve

⁹²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/3. Ayrıca Yûsuf sûresinin sebab-i nüzûlü için bk. Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, thk. 'Âsım b. 'Abdulmuhsin (Demmâm: Dâru'l-Islâh, 1992), 269-270.

⁹²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/512-513. Mehmed Vehbi, sûrenin diğer bazı âyetleri hakkında ayrıca sebab-i nüzûl zikretmiştir. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/519. Vâhidî'nin eserinde bu sûre hakkında birden fazla rivâyet bulunmaktadır. Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 457-459.

⁹²² Mehmed Vehbi'nin vahyin gecikmesine sebep olarak belirttiği açıklaması şöyledir: “Vahyin taahhuruna sebep; bazı rivâyete nazaran Yahudilerin Resûlullâh'a Zülkarneyn'den ve ashâb-ı Kehf'den suâl etmeleri üzerine Resûlullâh'ın inşaallah demeksizin ‘yarın cevap vereyim’ demesine binâen birkaç gün vahiy taahhur etmiştir. Diğer bir rivâyete nazaran hâne-i saâdete kimsenin haberi olmaksızın bir kelp yavrusu girdiğinden Cibrîl-i Emin gelmemiştir. Vakt-i âharda Resûlullâh, Cibrîl'den sebab-i taahhurunu suâl ettiğinde ‘biz kelp ve sûret olan haneye giremeyiz’ cevabını vermiştir. Vahyin o taahhuru on iki, on beş veya kırk gün olmasında rivâyetler muhtelifdir. Vahyin taahhurunda beyân olunan sebepler evlâyî terketmek kabîlindedir.” Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/513.

⁹²³ Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 467.

⁹²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/619.

Nasranîler Allah'a ibâdet ettikleri için onlara "ben sizin mabudunuza ibadet etmem" demenin câiz olmadığını belirtmiştir. Ama bunların dışında Allah'ı tanımayan herkese bu cümleyi söylemek câizdir.⁹²⁵

Mehmed Vehbi, âyetlerin yerine göre bazen bir hâdiseye binâen, bazen şahıslar nezdinde, nüzûlünün gerçekleştiğini beyân etmiştir. Bununla beraber bazı âyetlerde tek bir sebab-i nüzûl zikrederken bazen de birden fazla nüzûl sebebi belirtmiş ve hangisini benimsediğine dair tecihini beyân etmiştir. Hepsinde olmamak kaydıyla bazı âyetlerin anlamına dikkat çekerek sebab-i nüzûlün manayı te'yit ettiğini belirten açıklamalarda bulunmuştur.

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerin ya da sûrelerin bir hadiseye binâen nâzil olduğunu belirterek sebab-i nüzûlü beyân etmiştir. Örneğin Tevbe 49. "Onlardan 'Bana izin ver, beni fitneye (isyana) sevk etme' diyen de vardır"⁹²⁶ âyeti hakkında Tebük seferine gitmemek için Kays oğlu Ced'in Hz. Peygamber'e gelerek "Ya Resulallâh! Beni kavmim bilirler. Ben kadınlara muhibbim ve meftûnum. Tebük'te Rum kızlarını görürsem tahammül edemem. Fitnede vâkî olurum. Hem de evim yalnızdır. Şu halde bana izin ver, evimde kalayım, malım çoktur. Malımla sana iâne edeyim, beni fitneye ilkâ etme' dedi. Yahut 'İzin verirseniz de vermeseniz de ben kalacağım. Binaenaleyh izin vermemekle beni mâsiyette bırakma"⁹²⁷ demesi üzerine âyetin nâzil olduğunu beyân etmiştir.

Yine Mehmed Vehbi, Tevbe 61. "Yine onlardan peygamberi inciten ve 'O her söyleneni dinleyen bir kulaktır' diyen kimseler de vardır"⁹²⁸ âyetinin, Münâfıkların bir yerde Hz. Peygamber'i zemmederken bazıları sessiz olun, Muhammed bu söylediklerimizi duyarsa bizi rezil ve rüsvâ eder dediler. Bunun üzerine içlerinden Cellas b. Süveyd adında bir kişi onlara korkmamalarını söyleyerek biz dilediğimizi konuşuruz. Muhammed'in yanına gelince söylediğimizi inkâr edip yemin ederiz. O da bizi tasdikler rüsva etmez. Çünkü Muhammed kulaktan ibârettir. Her duyduğuna inanır. Doğruluğunu araştırmaz. Onu kandırmak kolay, muhabbetimize bakalım demeleri üzerine bu âyetin nâzil olduğunu söylemiştir.⁹²⁹ Ayrıca Müfessir, Tâha 131. âyetin de sebab-i nüzûlünü Hâzin ve Râzî'den istifade ile kaydetmiştir. Müfessir'in verdiği bilgilere göre bir gün Resûlüllâh'a misâfir

⁹²⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/619-620.

⁹²⁶ et-Tevbe 9/49.

⁹²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/77. Mehmed Vehbi'nin Hâzin'den naklettiği bu sebab-i nüzûl rivâyeti Hâzin tefsirinde ve Vâhidî'nin *Esbâbu'n-nuzûl* adlı eserinde geçmektedir. Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 247; el-Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl*, 2/369.

⁹²⁸ et-Tevbe 9/61.

⁹²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/93. Mehmed Vehbi'nin kaynak belirtmeden zikrettiği bu sebab-i nüzûl rivâyeti için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 249.

geldiğinden ona ikram etmek üzere Ebû Rafîi'yi bir Yahûdiye bedeli Recep ayında verilmek üzere un getirmesi için göndermiştir. Ancak Yahudi un karşılığında rehin talep edince Hz. Peygamber de zırhını rehin olarak göndermiş ve bu hâdise üzerine bu âyet nâzil olmuştur.⁹³⁰

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerin kişiler ya da topluluklar hakkında nâzil olduğunu belirterek yerine göre bazen isim zikretmiş, bazen de “Müslümanlar hakkında, müşrikler hakkında, münâfıklar hakkında nazil olmuştur” diyerek genel ifadeler kullanmıştır. Örneğin erkeklerin kadınlar üzerine hâkim olduğunu, sâliha kadınların itaatkâr olduklarını, şayet düzgün davranmazlarsa yataklarının ayrılması, hafifçe dövülmesini ifade eden Nisâ' 34. âyetin sebab-i nüzûlünü Râzi tefsîrinden aldığını belirterek bu Muhammed b. Seleme'nin kerîmesi ve ensârdan Sa'd b. Rebi'a'nın eşi hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Sa'd öfkelenip eşine bir tokat vurunca, eşi döşeğinden imtina' edip Hz. Peygamber'e şikâyet etmiş, Resûlullâh da bir tokata karşılık bir tokat kısas emredince bu âyet nazil olmuştur.⁹³¹ Yine En'âm 122'deki “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir”⁹³² âyetinin Ebû Cehil ve Hz. Hamza hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Rivâyete göre Ebû Cehil Hz. Peygamber'e bazı nâlâyık sözler söylemiş, Hz. Hamza da bunları işitince henüz Müslüman olmadığı halde Ebû Cehil'i bu sözlerinden dolayı dövmüştür. Ebû Cehil: Muhammed'in bizim ma'bûdularımıza sebbettiğini görmüyor musun? deyince Hz. Hamza: Sizin ma'budlarınız sebebe layıktır deyip Müslümanlığını ilan etmiş bunun üzerine, bu âyet nâzil olmuştur.⁹³³ Şahıslar hakkında nâzil olan bir başka âyet de 'Ankebût 2'dir. Âyette “İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, “îmân ettik” demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar”⁹³⁴ denilmektedir. Mehmed Vehbi, bu âyetin sebab-i nüzûlü bağlamında Râzî ve Kâdî'den nakille: “Mekke'de 'Ammâr b. Yâsir, 'Ayaş, Velid ve Seleme gibi fukarayı ashâba müşriklerin işkence etmelerinden Resulüllâh'a şikâyet etmeleri üzerine” bu âyetin nâzil olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi, bu ifadesinin akabin de “Mü'min olmakla her belâdan kurtulmak lazım gelmez” şeklinde yorum yapmış âyetin Mehca' b.

⁹³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/408.

⁹³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/78. Mehmed Vehbi'nin Râzi'den naklettiği bu sebab-i nüzûl için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 151-152.

⁹³² el-En'âm 6/122.

⁹³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/368. Vehbi'nin tefsîrinde belirttiği bu sebab-i nüzûl için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 224.

⁹³⁴ el-'Ankebût, 29/2.

‘Abdullah ismindeki zat hakkında nâzil olma ihtimalini de beyân etmiştir. Gerekçe olarak Mehca'nın Bedir savaşının olduğu gün şehit olanlar arasında olması, Mü'min olmanın kâfirin silahından hedef olmamak anlamına gelmeyeceğini söylemiştir.⁹³⁵

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerin manasını verdikten sonra sebab-i nüzülle manayı te'yid ettiğini belirtmiştir. Örneğin A'râf 187'de geçen حَفِيٌّ kelimesinin âlim ve şefik olma ihtimali üzerinde durmuştur. Mehmed Vehbi, حَفِيٌّ kelimesinin âlim manasına alınırsa anlamın: “Sen kıyâmetin vaktini bilirsin zannıyla suâl ederler”⁹³⁶ şeklinde olacağını söylemiştir. Şayet şefik manasında alınırsa anlamı: “Senden sual ederler ki keenne seninle Kureyş beyninde karâbet olduğundan şefkatına binaen cevap veresin ve başkalarına haber vermediğinden onları haberdar edesin”⁹³⁷ şeklinde vermiş ve son verdiği anlamı sebab-i nüzül'ün te'yid ettiğini beyân etmiştir. Mehmed Vehbi, âyetin sebab-i nüzülü hakkında Râzî, Kâdî ve Hâzin tefsîrinden nakille: “Kureyş kabilesi Yâ Resûlâllâh! Seninle bizim beynimizde karâbet vardır. Şu karâbete binâen kıyâmetin kâim olacağı zamanı bize haber ver demeleri üzerine”⁹³⁸ âyetin nâzil olduğuna dair bir rivâyet olduğunu söylemiştir.

Yine Mehmed Vehbi, Nisâ 136'daki “Ey îman edenler îman edin” hitâbını “Ey müminler! İmanınızda devam ve sebât edin” şeklinde mü'minlere, “ey lisânıyla îman eden Mü'minler! Kalbinizle dahî îman edin ki, mü'min-i hâlis olasınız” şeklinde münâfiklara ve “ey Tevrât'a ve İncîl'e îman eden mü'minler! Kur'ân'a ve daha evvel nâzil olan kitâplara îman edin” şeklinde ehl-i kitâba hitâb olarak üç mana da değerlendirmiş ve üçüncü mananın sebab-i nüzülle te'yid olunduğunu belirtmiştir. Mehmed Vehbi, bu hususta Râzî, Kâdî ve Hâzin'den nakille ‘Abdullâh b. Selâm ve taraftarlarının Hz. Peygamber'in yanına gelerek “Bizler sana kitâbına, Mûsâ'ya, Tevrât'a ve ‘Uzeyr'e îman eder bunlardan mâ'adaya küfr ederiz” dediklerini dolayısıyla âyetteki hitâbın ehl-i kitâba olduğunu bu nüzül sebebiyle te'yid edildiğini söylemiştir.⁹³⁹

Müfessir, Hacc 58. “Allâh rızık verenlerin hayırlısıdır” âyeti bağlamında Râzî ve Beyzâvî'nin görüşlerinden istifade ederek âyetinin hicret edip düşmanla mücadele sırasında şehit olanlarla eceli ile vefât edenlerin mertebelerinin eşit olduğuna delâlet eder demiştir. Bu açıklamasının âyetin sebab-i nüzülüyle desteklendiğini ifade etmiştir. Zira

⁹³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/277. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde belirttiği sebab-i nüzûlden ikincisi için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 340.

⁹³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/226.

⁹³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/226.

⁹³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/226. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde belirttiği bu sebab-i nüzûl için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 228.

⁹³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/242-243. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde belirttiği bu sebab-i nüzûl için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 186.

Mehmed Vehbi'nin beyânına göre sahâbeden bazıları: “Ya Resûlallâh! Şehid olanlar için hayır var, biliyoruz ve biz de seninle beraber mücâhedede bulunduk. Bu hal üzere vefât ettiğimizde bize ne gibi ecir vardır”⁹⁴⁰ demeleri üzerine âyet nâzil olmuştur.

Mehmed Vehbi, bâzı âyetler hakkında tek bir sebab-i nüzûl nakletmiştir. Örneğin vefât eden anne, baba ve yakınlarının bıraktıklarından erkeklere ve kadınlara hisse olduğunu bildiren Nisâ 7. âyetinin nüzûl sebebi için tek rivâyet zikredip Hâzin ve Râzî'den naklettiği rivâyete göre: Ensâr'dan Evs adında bir kişi vefât eder ve ardında çokça mal, üç kız evlat ve bir eş bırakır. Ancak kalan mirası iki amcaoğlu olarak Evs'in kızlarına ve eşine bir şey vermediler. Evs'in eşi bu durumu Hz. Peygamber'e durumu anlatır ve nafakalarını temin edecek birşeyleri olmadığını söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, malı alan amca çocuklarını çağırır ve durumu izah ettirir. Onlar da kadınların savaşa gitmedikleri, düşmanla mücadele etmedikleri gerekçesiyle mîrastan payları olmadığını söylerler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olur.⁹⁴¹

Tevbe 65 “Onlara soracak olursan ‘biz andolsun ki eğlenip oynuyorduk diyecekler” âyeti hakkında Hâzin'den nakille sebab-i nüzûlünü: “Tebûk gazasında münâfiklardan bir kâfile Resûlullâh'a tesâdüf ederek ‘Bakın şu adama ki, Şâm'ın köşklerini ve saraylarını fethetmek ister. Ne kadar uzak ve ne vâhî ümitlerdir’ dediler. Cibrîl-i Emîn bunu haber verince Resûlullah onlardan sual buyurdu. ‘Biz sana ve senin ashâbına dair bir şey konuşmadık, belki kervan âdetince yola kolaylık olsun için bâtil sözlere daldık, oyun oynadık ve bu vesileyle bazımız bazımızı eğledik, yoksa sizin hakkınızda söylemiş olduğumuz şeyler ciddi ve hakikî değildir”⁹⁴² demeleri olduğunu beyan etmiştir. Mehmed Vehbi'nin tek açıdan zikrettiği bu rivâyet Vâhidî'de birkaç şekilde ifade edilmiştir.⁹⁴³

Kehf 110 “Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın” âyeti hakkında ise yine tek sebab-i nüzûlü Beyzâvî'den nakletmiştir. Buna göre Cünd b. Züheyr Hz. Peygamber'e gelerek: “Ya Resûlallâh! Allâhu Te‘âla için amel, ederim. Fakat bir kimse o amele mûttali' olursa mesrûr olurum” demiş, bunun üzerine Hz. Peygamber: “Şirk olunan ameli Allâhu Te‘âla kabul etmez” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'i

⁹⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/175.

⁹⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/19. Bu âyetin nüzûl sebebi Vâhidî'de de tek olarak geçmektedir. Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 143-144.

⁹⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/99.

⁹⁴³ Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 250-251.

tasdik için âyet nâzil olmuştur.⁹⁴⁴ Bu âyetin sebab-i nüzûlü için Vâhidî, iki rivâyet nakletmiştir.⁹⁴⁵ Mehmed Vehbi'nin tek sebab-i nüzûl rivâyetiyle yetindiği yerlerin bazıları için önceki kaynaklarda birden fazla rivâyet zikredildiği görülmektedir. Bu durum irdelendiğinde Müfessir'in sebab-i nüzûl konusunda ya müracaat ettiği tefsîr kaynağıyla yetindiğini, ya da esas kaynaktaki rivâyetlerden birini tercih ettiği söylenebilir.

Mehmed Vehbi, bazı âyetlerin sebab-i nüzûlleri hakkında birkaç rivâyeti bir arada zikretmiş ve konuya ilişkin izahlarda bulunmuştur. Örneğin Enfâl 1'deki "Sana ganimetler hakkında soruyorlar" ifadesinin nüzûlü hakkında üç rivâyet belirtmiştir. Mehmed Vehbi, ilk olarak Râzî, Kâdî, Hâzin ve Nîsâbüri'den nakille âyetin Bedir gazvesinde elde edilen ganimetlerin muhâcire mi yoksa ensâra mı verileceği hususunda ihtilaf edilmesi üzerine nâzil olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi'nin beyânına göre diğer rivâyet: Hz. Peygamber'in savaşa teşvik etmek için düşmana saldıranlara elde edilen ganîmetten pay vereceğini vaad etmesi üzerine genç sahâbeler yetmiş kişiyi öldürüp yetmiş kişiyi de esir almışlar, ileri yaştaki sahâbeler de onlara hem sancağı korumak hem de diğer konularda destek vermişlerdir. Savaş bitince gençler Hz. Peygamber'e ganîmet hususunda müracaat etmişler, diğerleri de kendi verdikleri destek sebebiyle başarı elde edildiğini ve ganîmetten hak sahibi olduklarını iddia ederek kendilerini savunmuşlardır. Bunun üzerine âyet nâzil olmuştur. Müfessir'in kaydettiği diğer bir rivâyet ise Bedir gazvesine katılmayan üçü muhâcirden, beşi ensârdan sekiz kişiye Hz. Peygamber'in ganîmetten pay vermesi üzerine bazı sahâbenin savaşa katılmayan bu kişilerin ganîmette hakları olmayacağını belirtmeleridir. Mehmed Vehbi, âyetin onların savunmasını kat' ve Hz. Peygamber'in taksimde isâbetini beyân için âyetin nâzil olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁶ Mehmed Vehbi, gazveye katılmayan söz konusu kişilerden Hz. 'Osmân'ın eşi hasta olduğu için muhârebeye katılmadığını, Talhâ ile Sa'îd b. Zeyd'i Hz. Peygamber'in Şâm'dan gelecek olan Kureyş'in kervanını taharriye göndermesinden, ensârdan Ebû Lübâbe'yi de Medîne'de halife olarak bırakmasından ve diğer ismini zikretmediği kişilerin de mühim birer vazifeye tayin edilmelerinden dolayı savaş mahallinde olmadıklarını dolayısıyla ganîmette hakları olduğunu belirtmiştir.⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/236.

⁹⁴⁵ Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 299.

⁹⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/247.

⁹⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/247-248. Enfâl 1. âyet hakkındaki sebab-i nüzûl rivâyetleri için bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 231-232.

Ra'd sûresi 30 "Onlar Rahmân'ı inkâr ederken sana vahyettiğimizi kendilerine okuyasın"⁹⁴⁸ âyeti bağlamında Mehmed Vehbi, Râzî ve Hâzin'den nakille iki sebab-i nüzûl zikretmiş ve tercihini belirtmiştir. Buna göre birinci sebab-i nüzûl, Ebû Cehil gibi Kureyş müşriklerinden bazıları Hz. Peygamber'in Rahmân ismiyle dua ettiğini duyunca "Muhammed iki mâbuda duâ ediyor. Bunlardan, Allâhu Teâla'yı biliyoruz, ama Rahmân isminde ilâh bilmiyoruz. Ancak Rahmân isminde Rahmânü'l-Yemâme olan Müseylemetü'l-Kezzâb'ı biliriz"⁹⁴⁹ demeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur. İkincisi ise Hudeybiye'de sulhnâmeyi Hz. 'Ali'nin Resûlullâh'ın emri üzerine besmele ile başlayarak yazınca Kureyş müşriklerinden Süheyl b. 'Amr Rahmân'ı bilmediklerini bildirmişler ve yazıya bismikellâhümme diyerek başlanması istemişlerdir. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Mehmed Vehbi, birinci rivâyetin sahih olduğunu belirterek tercihinin bu yönde olduğunu ifade etmiştir. Gerekçe olarak ise âyetin Mekke'de nâzil olmasını göstermiştir.⁹⁵⁰ Mehmed Vehbi'nin tefsîrine kaydettiği bu iki rivâyet Vahîdî'nin eserinde mezkûrdur.⁹⁵¹

Mehmed Vehbi, Ahkâf 11 "İnkâr edenler, inananlar için, 'Eğer o Kur'ân iyi bir şey olsaydı, onlar onu kabulde, bizi geçemezlerdi' dediler" âyetinin sebab-i nüzûlüne dair dört rivâyet olduğunu söylemiştir. Müfessir'in beyânına göre bu rivâyetlerden birincisi fakir sahâbeden 'Ammâr, Suheyb ve İbn Mes'ûd gibi bazı kişilerin îman etmeleri üzerine kâfirlerin eğer Muhammed'e îman etmek hayırlı olsaydı fakirler sizden evvel îman edemezlerdi demeleridir. İkincisi 'Arap'tan Cüheyne, Müzeyne, Eslem ve Benî Gıfâr kabîleleri îman edince yine 'Arap'tan Beni 'Âmir, Ğatafân, Esed ve Eşca' kabîleleri zenginliklerine mağrûren eğer Muhammed'e îman hayırlı olsaydı îman edenler bizden önce îman edemezlerdi. Çünkü onlar behâim gibidirler hayrı ve şerri idrâk edemezler demeleridir. Üçüncüsü Hz. 'Ömer'in Müslüman olmadan önce îman eden câriyesini yoruluncaya kadar dövmesi, eğer yorulmasam daha döverdim demesi üzerine Kureyş eğer îman hayırlı olsaydı Ömer'in câriyesi îmanda öncü olmazdı demeleridir. Dördüncüsü 'Abdullah bin Selâm îman edince benzer bir sözü Yahudilerin söylemeleridir. Mehmed Vehbi, zikrettiği her rivâyetin ardından duruma göre âyette beyân edilen inananlar ve kâfirlerin kimler olduğunu açıklama gereği duymuştur. Buna göre birinci rivâyete nazaran âyette mü'minler ile kastedilen 'Ammâr, Suheyb ve İbn

⁹⁴⁸ er-Ra'd 13/30.

⁹⁴⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/165.

⁹⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/165.

⁹⁵¹ el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 273-274.

Mes'ûd, kâfirler ise inkâr eden Kureyşliler; ikinci de mü'minler ile kastedilen Cüheyne, Müzeyne, Eslem ve Benî Gıfâr kabileleri, kâfirler ile kastedilen Benî 'Âmir, Ğatafân, Esed ve Eşca' kabileleri, üçüncüsünde mü'minler ile kastedilen Mekke'de îman denler, kâfirler ile kastedilen Mekke'de küfre devam edenler ve dördüncüsünde mü'minlerle kastedilen Abdullâh ve benzerleri kâfirler de Yahudilerdir. Mehmed Vehbi, son rivâyeti dikkate alarak âyetin bir önceki âyetin mütemmimi olup Medine'de nâzil olduğunu söylemiştir.⁹⁵² Ayrıca Ahkâf sûresinin Mekkî bir sûre olmasına rağmen söz konusu âyetin Medîne'de nâzil olduğunu söylemiştir. Çünkü 'Abdullâh b. Selâm hicretten sonra Medîne'de Müslüman olmuştur. Mehmed Vehbi'nin beyânına göre âyetin Medîne'de nâzil olmasına rağmen Mekkî bir sûrenin içine kaydedilmesini Yüce Allâh emretmiş Hz. Peygamber de buraya yazdırmıştır. Çünkü ayrı nâzil olan âyetlerin yerlerini Yüce Allâh beyân etmiştir.⁹⁵³ Mehmed Vehbi'nin zikrettiği bu rivâyetler Vâhidî'de bulunmamaktadır. Ahkâf sûresi için Vahidî, sadece 9 ve 15. âyetlerin sebebi nüzûllerini zikretmiştir.⁹⁵⁴

Mehmed Vehbi, zikrettiği bir sebab-i nüzûl rivâyetinin birden fazla âyet hakkında olduğunu belirttiği yerler de mevcuttur. Örneğin Bakara 163. âyeti ve İhlâs sûresinin müşriklerin "Yâ Muhammed! Sen Rabbinin sıfatlarını bize beyân et" demeleri üzerine nâzil olduğunu Hâzin'den nakletmiştir.⁹⁵⁵ Yine Necrân'dan gelen seksen kişilik bir heyetin Hz. Peygamber'le aralarında geçen birtakım sorular sormaları sebebiyle Âl-i 'İmrân'ın ilk seksen âyetinin nâzil olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵⁶

4.5. Hulâsatul-Beyân'da Aksâmu'l-Kur'ân

Kasem kelimesi lügatta "bölmek, bölüşmek, bölünmek, kısımlara ayırmak, parçalamak, dağıtmak, güzel olmak, yemin etmek, yeminleşmek" gibi anlamlara gelen قَسَمَ قَسْمٌ k-s-m kökünden türetilmiş mastardır.⁹⁵⁷ Aksâm kasemin çoğuludur. Aksâmu'l-Kur'ân ise Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan yemin ifadelerini inceleyen bir ilimdir. Arapça'da genel olarak kasem için kelimelerin başında vav, bâ, tâ, harfleri ve لَا أَقْسِمُ formu kullanılmaktadır. Kur'ân'daki yeminin manası sözün tahkik ve te'kid edilmesi

⁹⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/473-474.

⁹⁵³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/472.

⁹⁵⁴ el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 380-381.

⁹⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/36. Bu sebab-i nüzûl Vâhidî'de Bakara 163 bağlamında geçmemektedir. Ancak İhlâs sûresi bağlamında mevcuttur. Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, 471.

⁹⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/3-4.

⁹⁵⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/86-87; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 8/319-321; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/451; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 5/86; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/2010-2012; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/246-249; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/76-77; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3628-3632; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garibi'l-Kur'ân*, 670-671.

anlamındadır. Allah'ın yemin etmesinin sebebi olarak âlimler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları Kur'ân 'Arapça olduğu ve 'Arap dilinde yemin ifadesi te'kîd olup adet üzere ifade ettiği için kullanıldığını söylemişlerdir. Kuşeyrî, Kur'ân'da yemin edilmesi kemâl ve te'kîd içindir demiştir. Kur'ân'da, Yüce Allah zatına, Kur'ân-ı Kerîm'e, peygamberlere, beldelere, güneşe, aya, yıldızlara, gökyüzüne 'asra ve bazı varlıklara yemin etmektedir. Allâh'ın mahlûkata yemin etme sebebi olarak da 'Arapların bu isimlere değer vermesi, bunlarla yemin etmeleri ve yemin edenin üzerine yemin yaptığı şeye kıymet vermesindedir denilmiştir.⁹⁵⁸ Vehbi de Kur'ân'daki yeminler hakkında görüşlerini beyân etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allâh Nisâ' 65, Yûnus 53, Hicr 92, Meryem 68, Sebe' 3, Zâriyât 23, Tegâbün 7, Me'âric 40. âyetlerde kendi zatına yemin etmiştir. Vehbi, Nisâ' 65'teki فَلَا وَرَبِّي وَلَا يُؤْمِنُونَ ifadesinde Râzi'den nakille Vâhidî'nin görüşüne binâ فلا'nın kendinden önce geçen kelâmı nefiy, وَرَبِّي'nin kaseim, وَلَا يُؤْمِنُونَ'nin ise kaseimin cevabı⁹⁵⁹ olarak kaydetmiştir. Yûnus 53'te dile getirilen kâfirlerin هُوَ أَحَقُّ هُوَ sorusuna cevabın وَرَبِّي verilmesinin yeminle te'kit olduğunu söylemiştir.⁹⁶⁰ Hicr 92'deki فَوَرَبِّي ve Sebe' 3'teki وَرَبِّي ve Zâriyât 23'teki فَوَرَبِّي ifadesini sadece tercüme etmekle yetinmiştir.⁹⁶¹ Meryem 68'deki فَوَرَبِّي ifadesinin haşrı inkâr edenleri tekdir aynı zamanda Rabb kelimesinin Hz. Peygamber'i işaret eden kâf zamirine muzaf kılınması da Hz. Peygamber'in düşmanlarına karşı yüceltilmesi anlamına geldiğini Ebussuûd Efendi'ye atfen beyân etmiştir.⁹⁶² Tegâbün 7'deki وَرَبِّي yemin ifadesinin te'kit için⁹⁶³ ve Me'âric 40'taki أَقْسَمُ بِرَبِّي فَلَا ifadesinin "Araplar nazarında meşârik ve meğâribin şanlı büyük olduğundan makâm-ı tehdîdde bunların Rabbisine kaseimle vârid"⁹⁶⁴ olduğunu söylemiştir.

Ayrıca Mehmed Vehbi Kur'ân'da geçen وَلَقَدْ ve başında vav ve lam bulunan وَلَقَدْ وَلَئِنِّ gibi bazı lafızların geçtiği cümleleri Allâh'a yemin bağlamında anlamlandırmış ve "Zat-ı ulûhiyyetime kaseim ederim ki, zâtıma yemin ederim ki" cümleleriyle tercüme etmiştir.⁹⁶⁵

⁹⁵⁸ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/53-59.

⁹⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/131.

⁹⁶⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/240.

⁹⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/293; 9/102; 14/191.

⁹⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/291-292.

⁹⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/24.

⁹⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/204.

⁹⁶⁵ Örnekler için bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/194; 2/13, 26; 3/180, 201, 216, 230, 239, 263, 270; 5/50, 76, 129, 132, 143, 145; 6/11, 124; 14/159, 302.

Kur’ân-ı Kerîm’de varlıklar üzerine yemin için kullanılan لَا أَقْسِمُ ifadesi sekiz yerde geçmektedir.⁹⁶⁶ Mehmed Vehbi bu yemin ifadesindeki لَا edatı için farklı âyetlerde birbirine zıt izahlar yapmıştır. Vâkıa‘ 75’in tefsîrinde Mehmed Vehbi, لَا lafzının zâid olduğunu belirterek فَلَا أَقْسِمُ u أَقْسِمُ demektir veya bir başka deyişle mesele açık ve meydanda olduğu için kaseme ihtiyaç olmadığını beyân zımında لَا’nın geldiğini söylemiştir.⁹⁶⁷ Hâkka 38’in tefsîrinde لَا lafzının sıla manasında olduğunu ve nefy içermediğini belirterek ifadeyi “ben yemin ederim” şeklinde tercüme etmiştir. İzahının devamında Müfessir لَا’nın kasemi nefyetme ihtimalini de değerlendirerek yemine ihtiyaç olmadığını belirtmek geldiğini söylemiştir.⁹⁶⁸ Fakat Meâric 40’ta geçen فَلَا أَقْسِمُ ifadesindeki لَا lafzının hükmü te’kîd için olduğunu, zahiren nefiy şeklinde olsa da mananın olumlu olduğunu söylemiş ve ifadeyi “ben yemin ederim” şeklinde bir önceki âyetteki gibi tercüme etmiştir. Kıyâme 1 ve 2. âyetler için ise iki ayrı görüş nakletmiştir. Birincisi لَا yemini te’kîd için olup nefiy için değildir, ikincisi ise bu makamda لَا nefiy içindir. Mehmed Vehbi, ikinci manaya nazaran âyeti “Ben kıyâmet gününe yemin etmem. Zira zâhir olup vukûunda şüphe olmadığından yeminle te’kîde hacet yok” şeklinde tercüme etmiştir.⁹⁶⁹ Tekvîr, İnşikâk ve Beled sûrelerinde geçen benzer ifadeler için ise detaylı açıklama yapmadan sadece “yemin ederim” şeklinde tercüme yapmıştır.⁹⁷⁰ Ayrıca Kıyâme 2. âyeti pek çok meâl “kendini kınayan nefis”⁹⁷¹ olarak tercüme ederken Mehmed Vehbi “ben yevm-i kıyâmette asileri levmeden nefsi müttekiye yemin ederim” şeklinde tercüme etmiştir.⁹⁷²

Varlıklar üzerine yapılan diğer yeminler genel olarak vav harfi iledir. Örneğin Tûr 1-7. âyetleri “Hz. Mûsâ’nın kelâm-ı ilâhî ile müşerref olduğu Tûr dağına, deriden açık sahifelerde yazılmış Kur’ân’a, hacceden huccâcla ma’mur Kâbe-i muazzamaya, arz üzerine ref’ olunmuş semâya ve su ile dolu deryaya yemin ederim ki ya Ekreme’r-Rusûl! Rabbin Te’âlâ’nın azâbı âsîlere elbette vâkîdir”⁹⁷³ şeklinde tercüme eden Mehmed Vehbi, âyette zikredilen varlıkların şerefine işaret için üzerlerine yemin edildiğini söylemiştir. Akabinde herbir varlık için ayrı ayrı izahta bulunmuştur. Buna göre Tûr dağı Hz. Mûsâ’

⁹⁶⁶ el-Vâkı‘â 56/75; el-Hâkka 69/38; el-Me‘âric 70/40; el-Kıyâme 75/1, 2; et-Tekvîr 81/15; el-İnşikâk 84/16; el-Beled 90/1.

⁹⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/359.

⁹⁶⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/176.

⁹⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/301.

⁹⁷⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/404-405, 438, 489.

⁹⁷¹ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3/1117; Şaban Piriş, *Kur’ân-ı Kerim Türkçe Anlamı*, (Kayseri: Arz Yayıncılık, ts.), 276; Mehmet Okuyan, *Kur’ân-Meâl-Tefsir*, (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021), 576.

⁹⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/301.

⁹⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/215-216.

nın Yüce Allâh ile konuşmasına mahal ve ilâhi hitâbın Hz. Mûsâ'ya tecelli ettiği yer olması, deri üzerine yazılan kitâp kulların dünya ve âhîret saadetleri için gerekli olan tüm ahkâmı kapsaması, Beyt-i şerif Hz. Muhammed'in Yüce Allâh'a hitâbına vesile teşkil etmesi, semâ 'azametullâh'a delâlet etmesi ve derya Hz. Yunus'a bir süreliğine ibâdethâne olması bakımından kasem edilmeye şayan olduklarından dolayı Yüce Allâh bunların her birine kasem etmiştir.⁹⁷⁴

Diğer taraftan Müfessir, üç yerde de yemin ifadelerinin cevabının mukadder olduğunu beyân etmiştir. Kâf 1. âyetteki yeminin cevabının mukadder olup takdirinin لَنْبَعَنَّ lafzı olduğunu,⁹⁷⁵ Nâziât 1-4. âyetlerdeki yeminin⁹⁷⁶ cevabının zâhirde olmayıp تُبَعَنَّ “elbette siz diriltileceksiniz” ya da لَقَائِمَةُ الْقِيَامَةِ “elbette kîyamet kâim olacaktır” şeklinde takdiren olduğunu⁹⁷⁷ ve Fecr 1-4. âyetlerdeki yeminin cevabının mukadder olup “elbette kâfirlere ben azabederim”⁹⁷⁸ anlamında bir cümle olduğunu söylemiştir.

4.6. Hulâsatu'l-Beyân'da Nâsih-Mensûh

Nâsih ve mensûh kelimeleri “sûret çıkarmak, kopya etmek, bir şeyi yerinden etmek, bir şeyi değiştirmek, bozmak, bir şeyi iptal edip yerine başka bir şey getirmek, bir şeyi başka bir şeye nakletmek, hükmünü ortadan kaldırmak, birbirini takip ederek gidermek, aynen nakletmek”⁹⁷⁹ gibi anlamlara gelen نَسَخَ n-s-h kökünden türetilmiş olup nesheden anlamındaki nâsih ismi fâil ve neshedilen anlamındaki mensûh ismi mefûl formundadır. Terim olarak ise nesh genel kabule göre daha önce var olan bir nassın hükmünün sonradan nâzil olan başka bir hüküm ile ortadan kalkmasına denilmektedir. Burada hükmü kaldıran âyet nâsih, hükmü kaldırılan ise mensûh olarak adlandırılmaktadır.⁹⁸⁰ Bununla beraber neshin ıstılahı anlamı hususunda pek çok görüş ileri sürülmüştür.⁹⁸¹

Nâsih-mensûh, tefsîr ilminde üzerinde tartışma olan konular arasında yer almaktadır. Bu hususta Bakara 106. âyette yer alan مَا نُنسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ibâresi üzerinde ilk müfessirler çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Mucâhid, âyeti “Onu

⁹⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/215-216.

⁹⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/149.

⁹⁷⁶ en-Nâzi'ât 79/1-4.

⁹⁷⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/372-373.

⁹⁷⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/476.

⁹⁷⁹ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 4/201; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 7/84; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhîtu fi'l-luga*, 1/349; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/424; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 5/83-84; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/266; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 6/4406-4407; er-Râgîb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 801-802.

⁹⁸⁰ Ebu'l-Hattâb Katâde b. Di'âme b. Katâde es-Sedûsi el-Basrî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1998), 6.

⁹⁸¹ M. Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 87.

bırakırız, onu sizden kaldırırız ve mislini veya daha hayırlısını getiririz”⁹⁸² şeklinde yorumlamıştır. Yine Mucâhid, İbn Mes‘ûd’dan nakille âyeti “hattını/lafzını sabit bırakır hükmünü tebdîl ederiz, değiştiririz”⁹⁸³ şeklinde tefsîr etmiştir. İbn ‘Abbâs ise değiştirip fayda yönünden daha iyisini daha kolay olanını ya da mislini getiririz şeklinde tefsîr etmiştir.⁹⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân âyeti, “Bir âyeti tebdîl ve tahvîl ettiğimiz zaman yerine daha efdâl ve sizin için daha faydalı olan bir vahiy getiririz”⁹⁸⁵ olarak yorumlamıştır. Taberî, âyeti helâl haram, haramı helâl, mubah olanı mahzurlu, mahzurlu olanı mubah olarak değiştirirsek, ya da olduğu gibi bırakırsak ondan daha hayırlısını sizden zorluğu kaldırmak ve size mükafaat olarak getiririz anlamında yorumlamıştır.⁹⁸⁶

Mehmed Vehbi de söz konusu âyet bağlamında nesh konusunu ele almıştır. Neshi önce var olan bir şer‘î hükmün daha sonra ortaya konulan bir şer‘î delil ile ref ve izâle olması şeklinde tanımlayan Vehbi, neshin usûl ilminde üç şekilde olabileceğini beyân etmiştir. Birincisi hem lafzı hem de manası mensûh olan, ikincisi yalnız manası mensûh lafzı baki olan, üçüncüsü ise lafzı mensûh olup manası bakî olandır. O, neshin aklen ve semâen câiz, naklen vâkî olduğu görüşündedir. Yine o, Hz. Peygamber’e nâzil olan Kur‘ân’ın önceki kitapların hükümlerini neshettiğini belirterek bu konuda Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. Mûsâ şeriatlarından örnekler vermiştir. Ancak neshin îtikâdî meselelerde değil muamelatla ilgili konuları kapsadığını belirterek nesh “emir ve nehiy gibi ahkâma bağlı olan kısımlarda uygulanabilir olup olay ve haber gibi konularda câri olmaz”⁹⁸⁷ demiştir. ‘Ali el-Bağdâdî (öl. 410/1019), Zerkeşî, Süyûtî gibi âlimler tarafından nâsih-mensûh yukarıdaki şekilde tasnif edilse de müfessirlerin ve Mehmed Vehbi’nin, nâsih-mensûh konusunda hem lafzı hem de manası mensûh olan kısma bazı kabulü mümkün gözükmeyen örnekler⁹⁸⁸ dışında net bir örnek vermedikleri görülmektedir. Diğer taraftan

⁹⁸² Ebu’l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mucâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu’n-Nîl (Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmiyye, 1989), 210.

⁹⁸³ Mucâhid b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, 211.

⁹⁸⁴ et-Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 2/389, 399.

⁹⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/129.

⁹⁸⁶ et-Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 2/388. Nesh konusunda Taberî tefsîrindeki diğer açıklamalar için bk. et-Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 2/388-403.

⁹⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/198-199.

⁹⁸⁸ Bu hususta Buhârî’de geçen “Âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsa onunla yetinmez, üçüncüsünü ister. Şayet üçüncü olsa onunla da yetinmez dördüncüsünü ister Âdemoğlunun karnını topraktan başka bir şey doyurmaz. Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul eder” hadisini örnek verenler olmuştur. Bk. Ebu’l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme b. Nasr b. ‘Alî el-Bağdâdî, *en-Nâsih ve’l-Mensûh*, thk. Züheyr Eş-Şâviş -Muhammed Ken‘ân (Beyrût: el-Mektebetu’l-İslâmiyye, h. 1404), 20-21; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/36-37. Bir diğer örnek süt emme ile ilgilidir. Bu da Hz. ‘Aişe’den nakledilen evliliğe engel teşkil eden on emzirmenin beş emzirme ile neshedildiğine dair rivâyettir. Zaten bu rivâyet konusunda da görüş belirten âlimler arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/39; es-Suyûtî, *el-İkân*, 3/70-71.

hem lafzı hem de manası mensûh olan bir âyetten bahsetmenin hiçbir makuliyeti bulunmamaktadır. Yine lafzı mensûh olup manası bâkî olan kısma her ne kadar recm âyeti örnek verilse de bunun da herhangi bir makuliyeti bulunmamaktadır.⁹⁸⁹ Çünkü recm âyetinin yazılı metninin kaybolma ihtimali olsa da Kur'ân'ın yazının yanında hıfz yoluyla da korunduğu dikkate alındığında bu âyetin tüm hafızların beyninden silinmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Hükmü mensûh lafzı bâkî olan kısım hususunda ise âlimler arasında farklı görüşler ve sayılar ileri sürülmüştür.⁹⁹⁰ Örneğin en az sayı veren süyûtî yirmi âyetin neshedildiğinden söz etmiştir.⁹⁹¹

Mehmed Vehbi de neshin Kur'ân'da var olduğu görüşünü benimsemiştir. O bununla ilgili “Zevci vefât eden hatunun iddeti bir senede tamam olacağına dair olan âyet, dört ay on günde iddetini ikmâl edeceğine dâir olan âyetle nesholunduğu gibi ibtidâ-yı İslâm'da huzur-u risâlette fısıltı yapacak kimse sadaka vermekle memur iken badehu sadaka nesholunmuştur”⁹⁹² cümlelerini sarfetmek sûretiyle birkaç örnek zikretmiştir. Mehmed Vehbi, âyetteki “Bir âyeti neshedersek ondan hayırlısını getiririz” ifadesinin kullar üzerine daha kolay, sevabı çok, faydalı bir hükmü getirmek olarak yorumlamıştır. Ona göre; âyette kastedilen anlam bir âyet diğerinden daha hayırlı demek değildir. Zira Allâh kelâmının hepsi de eşittir. Örneğin teheccüd namazının farziyetinin nesholunması, kullar için dünyada külfet ve meşakkat kalktığından farziyetinin neshi hayırlıdır. Bununla beraber nesh bazen de meşakkat içerir. Ramazan ayının tamamının oruçlu geçirilmesi böyledir. Yine Müfessir'in beyânına göre neshedilen ile nesheden eşit de olabilir. Bunun örneği de kible Beyt-i mukaddes iken Kâbe-i muazzama'ya tahvîl olunmasıdır.⁹⁹³

Mehmed Vehbi, tefsîrinde neshedildiği ileri sürülen âyetler hakkında görüşlerini ifade etmiştir. Bunlardan neshedildiğini ifade ettiği âyetler olduğu gibi neshine itiraz ettiği yerler de bulunmaktadır. Bununla beraber neshinde ihtilaf olan âyetleri de belirtmiştir. Ayrıca bazı âyetler bağlamında geçmiş şeriatların neshedilen hükümlerine de değinmiştir.⁹⁹⁴

Mehmed Vehbi, önceki bir kısım âlimlerin görüşleri nezdinde neshedildiği iler sürülen bazı âyetlerin neshedilmediğini ifade etmiştir. Ancak bu hususta genel ifadeler kullanmış,

⁹⁸⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/81-82.

⁹⁹⁰ Bk. Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, 123.

⁹⁹¹ Bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/71-77. Geniş bilgi için bk. Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, 77-126.

⁹⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/199.

⁹⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/199-200.

⁹⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/171, 205, 10-11; 2/68, 73, 147, 207,239; 3/33, 76, 135, 150; 4/21, 44, 73, 152; 5/9, 93, 107, 300, 393; 7/66, 98, 296; 8/289; 11/89, 325.

isim zikretmemiştir. Örneğin Bakara 184. âyet bağlamında iki farklı görüş beyân etmiştir. Bunlardan birincisi bu âyetin hükmünün ilk yıllarında uygulanırken daha sonra hükmünün nesh edildiği yönündedir. Buna göre الَّذِينَ يُطِيقُونَ ifadesi olumlu manada alındığı zaman gücü yetenler orucu tutmakla orucu yeyip bedelinde bir fidye vermekle muhayyer bırakılmasıdır. Sonraları oruç farz kılınca gücü yetenlerin oruç tutması gerektiğinden fidye vermeleri hükmü nesholunmuştur. Müfessir, ikinci olarak الَّذِينَ يُطِيقُونَ lafzının başında bir mukadder ۷ olduğunu ve oruca güç yetiremeyenler anlamına geldiğinden dolayı âyetin nesh edilmediğini ifade etmiştir.⁹⁹⁵ Bu âyetin neshedildiğini beyan eden pek çok âlim bulunsa da⁹⁹⁶ Mehmed Vehbi'nin neshedilmediği yönündeki görüşü benimsemesi ve bunu gerekçesiyle izah etmesi kanaatimizce isabetlidir.

Yûnus 41. âyette Hz. Peygamber kendisini yalanlayanlara hitâben “Benim işim bana aittir sizin işinizde size”⁹⁹⁷ demesi emredilmektedir. Mehmed Vehbi, bu âyetin kıtâl âyetiyle neshedildiğini savunanlar olsa da⁹⁹⁸ ancak hakîkatta nesholmadığını söylemiştir.⁹⁹⁹ Müzzemmil 10'daki “Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl” âyetinin bazı müfessirler tarafından kıtâl âyeti ile neshedildiği¹⁰⁰⁰ görüşüne karşı çıkan Mehmed Vehbi, cumhûr-u müfessirin nezdinde âyetin mensûh olmadığını söylemiştir.¹⁰⁰¹ Yine Kâfirûn 6. âyeti “Sizin dîniniz var, benim de dînim var” şeklinde tercüme eden Mehmed Vehbi, bu âyetin kıtâl âyetiyle nesholunduğunu söyleyenlere karşı çıkmış ve ehl-i tefsîrin muhakkiklerine göre mensûh değildir zira bu âyet kâfirleri tehdid içindir demiştir.¹⁰⁰²

Müfessir'in bazı âyetler bağlamında ise neshedildiği yönündeki görüşü benimsediğini ifade etmiştir. Örneğin, Me'âric 42 “Sen onları bırak, uyarıldıkları günlerine kavuşuncaya kadar bâtil inançlarına dalsınlar ve oynasınlar” âyeti kıtâl âyeti ile neshedilmiştir.¹⁰⁰³ Yine

⁹⁹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/73.

⁹⁹⁶ Ebû Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Mudeyfir (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd - Şirketu'r-Riyâd, 1997), 1/42; Ebû Ca'fer en-Nuhhas Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî, *en-Nasîh ve'l-mensûh*, thk. Muhammed 'Abdusselâm (Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, 1408), 94.

⁹⁹⁷ Yûnus 10/41.

⁹⁹⁸ Ebu'l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme b. Nasr b. 'Ali el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Zuheyr eş-Şâviş - Muhammed Ken'ân (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1404), 103; Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kurân'i'l-kerîm*, 'Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrût- Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406), 41.

⁹⁹⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/231.

¹⁰⁰⁰ en-Nuhhas, *en-Nasîh ve'l-mensûh*, 754-755; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, thk. Ebû 'Abdullâh el-'Âmilî (Beyrût: Şirketü Ebnâ' Şerîf el-Ensârî, 2001), 212.

¹⁰⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/262-263.

¹⁰⁰² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/622.

¹⁰⁰³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/204-205. Bu âyetin neshedildiği ifade edilen nâsîh mensûh konusunda te'lif edilen kaynaklardan bazıları için bk. Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 158; İbnu'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, 192.

Müfessir, Müzemmil sûresinde Hz. Peygamber'e gecenin bir kısmında kalkması *فَمُ اللَّيْلِ* âyetiyle emredilmektedir. Mehmed Vehbi, bu âyetle İslâm'ın başında mü'minlere teheccüd namazının farz kılındığını fakat bir yıl sonra beş vakit namazın farz kılınmasıyla nesholunduğunu söylemiştir. Ayrıca arada bir yıl süre olduğunu "Hz. 'Âişe'nin rivâyet ettiği bir hadîsle sabittir"¹⁰⁰⁴ demiştir. Yine Mehmed Vehbi, Bakara 109'un kîtâl âyetiyle,¹⁰⁰⁵ Nisa 33'ün Enfâl 75 ile¹⁰⁰⁶ Nisâ' 81'de geçen *فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ* emrinin Tevbe 73'teki *جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ* âyetiyle¹⁰⁰⁷ neshedildiğini söylemiştir.

Mehmed Vehbi, bazı âyetler hususunda ise neshedilip neshedilmediği konusunda ihtilaf olduğunu belirterek benimsediği görüşü beyân etmiştir. Örneğin Mâide 42'nin nesholunup nesholunmadığı hususunda İmâm Şâfi'î ve İmâm 'Âzam'a ait olmak üzere iki görüş bulunduğunu söylemiştir. İmam Şâfi'î'ye göre âyetin hükmü bakîdir. İslâm hâkimleri kendilerine müracaât eden kâfirleri muhâkeme edip etmeme konusunda muhayyerdir. Fakat İmâm 'Âzam'a göre ise âyetin hükmü mensûhtur. İslâm hâkimlerinin kendilerine müracaat eden kâfirlerin mahkemelerine bakmaları ahkâm-ı şer'îye dâiresinde hüküm vermeleri üzerlerine vâciptir. Mehmed Vehbi'nin düşüncesi de bu yöndedir.¹⁰⁰⁸

Mehmed Vehbi'nin mensûh olup olmadığına ihtilaf olduğunu belirttiği diğer bir âyet Mümtehine 11'dir. Âyette "Eğer eşlerinizden biri kâfirlere kaçar ve siz de onlarla çarpışıp ganimet alırsanız, eşleri gidenlere sarf ettikleri mehir kadarını verin"¹⁰⁰⁹ denilmektedir. Mehmed Vehbi, âyet hakkında mensûhtur diyenlere göre değerlendirilirse bugün bu âyetle amel vâcip olmaz, mensûh olmadığını söyleyenlere göre düşünülürse amel vâcip olur demiş ve bu zamanda bu âyetle amel mümkün olmadığını belirterek mensûh olduğu görüşünü tercih ettiğini beyân etmiştir.¹⁰¹⁰

Mehmed Vehbi, geçmiş şeriatların Kur'ân'la nesholunduğunu ifade etmiş bazı âyetler bağlamında bu hususta görüşlerini beyân etmiştir. Ancak neshin furû-u amelde/uygulamada olduğuna da bilhassa dikkat çekmiştir. Örneğin Bakara 130'daki *مَلَّةَ* ifadesinden kastedilen Hz. İbrâhîm'in duasının tezâhürü olarak Hz. Peygamber'in

¹⁰⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/256-257. Ayrıca bk. Katâde, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 50; Ebû Bekr Muhammed b. Muslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zuhrî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1998), 34; Ebû 'Ubeyde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 1/256; en-Nuhhas, *en-Nasîh ve'l-mensûh*, 751-752.

¹⁰⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/204

¹⁰⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/83-84.

¹⁰⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/154.

¹⁰⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/93.

¹⁰⁰⁹ el-Mümtehine 60/11.

¹⁰¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/499.

nübüvvetle görevlendirilmesidir. Burada millet-i İbrâhîm demek din-i İbrâhîm demek değildir. İslâm dini inanç esaslarında Hz. İbrâhîm'in dinine muvâfıktır. Fakat furû-u amelde din-i İbrâhîm mensûhtur. İslâm dinine giren bir kimse din-i İbrâhîm ahkâmından mensûh olanlarını terketmiştir. Bu terkenden dolayı da zemmedilemez.¹⁰¹¹ Enfâl 69'da savaşlarda elde edilen ganimetlerin helâl kılındığı فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا ifadesiyle anlatılmaktadır. Mehmed Vehbi, bu âyet bağlamında Hz. Peygamber'in "Bana ganimet helâl kılındı, benden evvel hiçbir kimseye helâl kılınmadı" hadîsinin âyeti te'yîd ettiğini belirtmiş ve âyetin geçmiş şeriatlerdeki uygulanan ganimetin haram olması hükmünü neshettiğini söylemiştir.¹⁰¹² Sebe' 13. âyette cinlerin Hz. Süleymân'ın emrinde oldukları ve onun için binalar, kazanlar ve heykeller yaptıklarından bahsedilmektedir. Mehmed Vehbi, bu âyet bağlamında Hz. Süleymân'ın şeriatında sûret yapmanın câiz olduğunu ancak bizim şeriatımızda bu hükmün nesholunduğunu, dolayısıyla sûret yapmanın haram olduğunu söylemiştir.¹⁰¹³

4.7. Hulâsatu'l-Beyân'da Muhkem-Müteşâbih

Muhkem lafzı if'âl vezninde ism-i mefûl bir kelime olup lügatta "hakîm ve hikmet sahibi olmak, sağlam ve kuvvetli yapmak, hükmetmek, yönetmek, , adil ve hilm sahibi olmak, birini isteğinden alıkoymak, ata gem takmak, işi sağlamaştırmak, hâkim kılmak, tayin etmek, bir işte tasarruf edip isteğince hükmetmek" gibi anlamlara gelen حَكَمَ h-k-m kökünden türetilmiştir.¹⁰¹⁴ Müteşâbih lafzı ise tefâ'ul vezninde ism-i mefûl olup "bir şey diğer şeye benzemek, benzetmek, benzeşmek, bilinmez kılmak, bir iş karışık hale gelmek, birini örnek göstermek, karışık, şüpheli olmak" gibi anlamlara gelen شَبِهَ ş-b-h kökünden türetilmiştir.¹⁰¹⁵

Kur'ân âyetlerinin muhkem ve müteşâbih oluşu ile ilgili üç âyet Hûd 1, Zümer 23 ve Âl-i 'İmrân 7 olup, bunlar ilk müfessirler tarafından çeşitli açılardan yorumlanmıştır. Buna göre Kur'ân'ı tamamının muhkem olduğuna işaret eden Hûd 1'deki كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ

¹⁰¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/236.

¹⁰¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/340.

¹⁰¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/115.

¹⁰¹⁴ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 3/66-68; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 4/69; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/175-176; İbn. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 2/91; el-Cevherî *es-Sihah*, 5/1901-1902; Ebu'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'il ed-Darîr el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 3/49-51; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/206; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/951-954; er-Râgib el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, 248-250.

¹⁰¹⁵ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 3/404; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 6/58-59; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/288; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 3/243; el-Cevherî *es-Sihâh*, 6/2236; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 4/193-194; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/493; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/2189-2191; er-Râgib el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, 443-445.

âyetini ilk müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân, “âyetleri ihkâm ve bâtıldan muhâfaza edilmiş”¹⁰¹⁶ olarak tefsîr etmiştir. Taberî, “âyetleri sağlam kılınmış” ifadesinin bazı müfessirler tarafından emir ve nehiyeler, bazıları tarafından da âyetleri bâtıla karşı sağlamaştırılmış olarak yorumlandığını belirterek ikinci görüşü tercih etmiştir.¹⁰¹⁷ Kur’ân’ın tamamının müteşâbih olduğuna işaret eden Zümer 23’teki اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ الْكِتَابِ وَمُنْتَظَرٌ âyetindeki müteşâbih lafzını Katâde, âyetleri âyetlerine, harfleri harflerine benzeyen; Sâ’îd b. Cübeyr, bazısı bazısını tasdik eden ve bazısı bazısına delil olan; Süddî, Mukâtil ve Taberî bazısı bazısına benzeyen, şeklinde açıklamışlardır.¹⁰¹⁸ Kur’ân’ın bazısının muhkem bazısının ise müteşâbih olduğunu ifade eden Âl-i ‘İmrân 7’deki الْكِتَابِ الْمُحْكَمِ وَمِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ âyetini ise Mucâhid, muhkem olanları helâl ve haram olanlar kesinleşmiş, müteşâbih olanlar ise bazısı bazısını tasdik eden; İbn ‘Abbâs, İbn Mes’ûd, Katâde, Dahhâk muhkem, hükümleri sabit, kendisiyle amel edilen ya da nesheden âyetler, müteşâbih ise hükmü neshedilmiş, amel edilmeyen âyetler olarak yorumlamışlardır. Ayrıca İbn ‘Abbâs’a göre muhkem âyetler neshedici olup, helâl, haram, had, ferâiz konularını kapsayan, hükmü ile amel edilen, müteşâbih ise hükmü neshedilen emsâl ve kasemler gibi âyetlerdir. O, bunlara îman edilir fakat amel edilmez demiştir. Mukâtil’e göre ise, muhkem olanları kendisiyle amel edilenler, müteşâbih olanlar ise الم, المر, المر, المص gibi âyetlerdir.¹⁰¹⁹

Mehmed Vehbi ise yukarıda zikredilen üç âyetten Hûd 1 bağlamında muhkem’den kastedilen anlamı âyetlerinde asla noksan ve tahribi mümkün olmayan, önceki peygamberlere nâzil olan kitaplar gibi neshedilmeyen, gâyet sağlam bir bina olarak yorumlamıştır. Mehmed Vehbi’ye göre âyetin sonunda esmâ-i hüsnâdan Hakîm ve Habîr isminin gelmesinin hikmeti de Kur’ân’ın gâyet muhkem ve âyetlerinin hikmete uygun oluşundandır.¹⁰²⁰ Yine ona göre Zümer 23. âyette Kur’ân’ın âyetlerinin fesâhatte, belâgatta, manalarının muhkem olmasında, insanların dünya ve âhirette faydalarına olacak şeyleri temin hususunda yeterli, lafız itibariyle de birbirine benzediği için müteşâbih olduğu beyân olunmuştur.¹⁰²¹ Âl-i ‘İmrân 7 bağlamında ise Kur’ân’ın bazı âyetlerinin muhkem olmasını Beyzâvî’nin görüşüne binâen manasını anlamakta güçlük olmayan, gâyet anlaşılır olup te’vîle ihtiyaç duymayan olarak açıklamıştır. Müteşâbihi ise

¹⁰¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/271.

¹⁰¹⁷ et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 12/308.

¹⁰¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/675; et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 20/190-191.

¹⁰¹⁹ Mucâhid b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, 248; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/263-264; et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 5/190-194.

¹⁰²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*. 7/297.

¹⁰²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/40.

manasını anlamakta tetkik etmeyi ve üzerinde düşünmeyi gerektiren, kastedilen anlam hakkında birtakım ihtimaller barındıran olarak yorumlamıştır. Mehmed Vehbi'ye göre Kur'ân havâs ve avâmı davet için nâzil olduğundan, herkes derecesine göre hissedar olur. Ancak söz konusu âyette muhkem âyetler müteşâbihâtın manasını anlamaya râci olduğundan ümmü'l-kitâp denilmiştir. Müfessir, muhkem olan âyetlerin manaları açık olduğundan derhal amel etmek gerektiği görüşündedir. Ona göre müteşâbihâtın anlamı Allâh'a mahsustur. Ancak insanlardan kalbi fesat olanlara fırsat vermemek için âlimler İslâmî kaidelere uygun şekilde bu âyetleri te'vîl yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı müteşâbihâtın te'vîlinde gerekli olan olan sarf, nahiv, lügat, me'ânî, usûlü fıkıh ve 'akâid gibi ilimleri tahsil lazım ve hükümet üzerine bu işin ehlini bulundurmak ve yetiştirmek vâciptir.¹⁰²²

Mehmed Vehbi, Bakara 1. âyet bağlamında müteşâbihâtın iki kısımda incelendiğini belirttikten sonra konuyla ilgili geniş izahlarda bulunmuştur. Buna göre müteşâbihâtın birinci kısmı manası asla bilinemez. Bunlar bazı sûrelerin başında bulunan hurûf-u mukattaa'dır. İkincisi ise asıl manası anlaşıldığı halde makam itibariyle zahir anlamını murad etmek aklî ve naklî delillere göre muhal olan ve te'vîl edilmesi gerekendir.

Müfessir, müteşâbihâtta iki mezhep olduğunu da beyân etmiştir. Bunlardan selef âlimlerinin düşüncesi "Müteşâbihâtın aslına ve murâd-ı ilâhînin neden ibâret olduğuna îmân edip ilmini Allâh-ü Te'âlâ'ya tefvîz etmek ve te'vîli ile iştilal etmemektir." Bu mezhebe göre hurûf-u mukattaa'nın Kur'ân'da zikredilmesinin faydası kulların ona îmân etmeleridir. Halef âlimleri selefin aksine bu harflerin te'vîl edilmesi düşüncesindedirler. Çünkü onların dönemlerinde dalâlet ehli ve mülhid kimseler bu harfleri kendi heva ve heveslerine göre yorumlayarak amel, hakiki îmân ve şer'î kaidelere muhâlif bir tutum içine girmişlerdir. Bu girişimin önüne geçmek isteyen ahlâf-ı kirâm hurûf-u mukattaa'yı hakikata uygun ve dînî kâidelere muhâlif olmayacak şekilde te'vîl yoluna gitmişlerdir. Müfessir, ayrıca hurûf-u mukattaa' hakkında Hz. Ebûbekir'den nakledilen "Her kitabın bir sırrı vardır. Allâh'ın Kur'ân'da sırrı ise sûrelerin evvelinde bulunan harflerdir"¹⁰²³ sözünü de dile getirmiştir.

Kur'ân'ın tefsîrini yapan ilk müfessirler ve sonraki müfessirler arasında bazı noktalarda benzerlikler olsa da sonraki âlimlerin muhkem ve müteşâbihe farklı açılardan yaklaştıkları görülmektedir. Bu konuda ilk müfessirlerin görüşleri mukâyese edildiğinde

¹⁰²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/10-12.

¹⁰²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/20-21.

Mukâtil b. Süleymân'ın kendisiyle amel edilenleri muhkem, amel edilmeyenler ve hurûf-u mukattaa'yı müteşâbih olarak tanımlaması genel bir ifade olup daha isabetli görünmektedir.¹⁰²⁴ Bu hususta Mehmed Vehbi'nin ise teslimiyet içinde olduğu ve Yüce Allah'a izafe edilen durumlar için yorum yapmaktan çekindiği ve önceki müfessirlerin görüşlerine bağlı kaldığı ifade edilebilir.

Mehmed Vehbi, asıl manası anlaşılmayan müteşâbihâtı genel olarak Yüce Allah'a izâfe edilen vechüllâh, yedüllâh, fisse mâ' gibi ifadeler nezdinde açıklamaktadır. Örneğin اَمِنْتُمْ مِّنْ فِي السَّمَاءِ اَنْ يَّخْسِفَ بِكُمْ اَرْضَ “Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz?”¹⁰²⁵ âyetinin zahiri olarak anlaşılmaması, delâli akliye uygun olarak te'vîl edilmesi gerektiğini söylemiştir. Buna göre her ne kadar Yüce Allâh'ın semâda olmasına işaret varsa da Allâh mekândan münezzeh olduğu için mananın “Allâh'ın azâbı semâdadır” olarak te'vîl edilmesi gerekir. Çünkü azâp çoğunlukla semâdan inmektedir. Ya da âyetin muhâtabı Allâh'ın semâda olduğuna inanan ‘Araplar olduğundan dolayı böyle söylenmiştir.¹⁰²⁶

Bakara 115'teki وَجْهَ اللّٰهِ lafzının “huzur ilmi ve manevîce zâtullâh” olduğunu belirterek, vech “rıza-yı ilâhi” anlamındadır demiştir. Yine Mehmed Vehbi'nin beyânına göre aynı âyette zikredilen وَاسِعٌ kelimesi Allâh'ın kudretinde ve mülkündeki vüsatıdır. Zâtında vâsi' olması anlamında değildir. Çünkü zâtında vâsi' olması mütebâ'ız ve mütecezzî anlamına geldiğinden bu Allâh için muhaldir.¹⁰²⁷

Müfessir, يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْدِيهِمْ “Allâh'ın eli onların elleri üzerindedir”¹⁰²⁸ âyetindeki “yedullâh” ifadesi hakkında iki görüş beyân etmiştir. Birincisi yedullâh ile Yüce Allâh'ın nusret ve nimeti kastedilmektedir. İkincisi ise sahâbenin Hz. Peygamber'le biatı kastedilerek Resûlüllâh'ın eli Allâh'ın eli makamına kâim olduğunu ifade etmek için böyle söylenmiştir. Mehmed Vehbi bu yorumun gerekçesini “Rasûlüne itaat Allâh'a itaat olduğu gibi Rasûlüne biat da Allâh'a biattır”¹⁰²⁹ cümlesiyle açıklamıştır. Benzer bir örnek de Me'âric 4. تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ “Melekler ve Rûh (Cebrâîl) ona süresi elli bin yıl olan

¹⁰²⁴ Mukâtil b. Süleymân'ın Hurûf-u Mukattaa' hakkında yorumları için bk. Mehmet Altuntaş, “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde İsrâiliyyât ve Hurûf-u Mukattaa”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 13, 13 (Temmuz/2018), 129-158.

¹⁰²⁵ el-Mülk 67/16.

¹⁰²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/106-107.

¹⁰²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/215.

¹⁰²⁸ el-Fetih 48/10.

¹⁰²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/76-77.

bir günde yükselir” âyetinde geçen إِلَيْهِ lafzı arş, emri ilâhî, hükmü ilâhî olarak te’vîl edilebilir. Bu durumda melekler ve rûhun çıktığı makam bunlardır.¹⁰³⁰

Görüldüğü üzere Mehmed Vehbi, Yüce Allah’a izafe edilen lafızların te’vîl edilmesi gerektiğini ilgili âyetlerde defaatle belirtmiş zâhirî anlam vermekten kaçınmıştır. Onun bu husustaki tutumu müteahhirûn âlimlerin görüşlerine daha yakın olduğunu da göstermektedir.

Hurûf-u Mukattaa‘ harf’in çoğulu olan hurûf ve kesilmiş, ayrılmış anlamındaki mukattaa‘ kelimesinden oluşturulmuş bir terkidir. Kur’ân’da yirmi dokuz sûrenin başında yer alan bu harfler hakkında âlimler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu hususta âlimlerin bir kısmı bunların te’vîl edilmemesi gerektiğini söylerken diğer bir kısmı ise te’vîl edilmesi yönünde görüş bildirmişlerdir. Örneğin İbn ‘Abbâs’ın الم için أَنَا اللَّهُ أَعْلَمُ, أَنَا اللَّهُ için: أَنَا اللَّهُ وَأَفْصَلُ ve الر için أَنَا اللَّهُ أَرَى yorumunu yaptığı rivâyet edilmiştir. Bununla beraber hurûf-u mukattaa‘ hakkında Allah’ın isimlerinden bir isim, başına geldiği sûrenin ismi, yemin ifadesi, başlangıç harfleri gibi daha pek çok görüş belirtenler bulunmaktadır.¹⁰³¹ Mehmed Vehbi, hurûf-u mukattaa‘ harflerinin müteşâbihatten olduğunu ifade etmiş ve bunların asıl anlamlarını sadece Allah’ın bilgisi dâhilinde olduğunu belirtse de yine de sapkın yorumcuların önüne geçmek için Kur’ân’ın özüne uygun olarak te’vîl edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Mehmed Vehbi, altı sûrenin¹⁰³² başında yer alan الم hakkında önceki âlimlerin görüşlerini sıralayarak farklı sûrelerde farklı açıklamalar yapmıştır. Buna göre Bakara sûresinin başında yer alan hurûfu mukattaa‘nın sûrenin ismi olduğunu söylemekle beraber bunun Allâh’ın isimlerinden bir isim olmasının da muhtemel olduğunu belirtmiştir. Ya da her harf bir ismin ilk harfını temsil etmekte olup elif Allâh, lâm Latîf, mîm Mecîd ismine dlâlet ettiğini ifade etmiştir. “Ben Allâhu azimüşşan bilirim” demektir. Bir başka görüş ise bu harflerin kasem olduğu yönündedir.¹⁰³³ Vehbi, bu harflerin geçtiği Âl-i ‘İmrân sûresinde detaylı açıklama yapmayıp sadece “sûrenin ismidir” demiştir.¹⁰³⁴ ‘Ankebût ve Lokmân sûresinde ise Nîmetullâh Efendi’nin görüşüne binaen “elif insân-ı kâmil’e lâm liyakatına, mîm ise müeyyid min indillâh olduğuna

¹⁰³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/184.

¹⁰³¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/24-34.

¹⁰³² el-Bakara 2/1; Âl-i ‘İmrân 3/1; el-‘Ankebût 29/1; er-Rûm 30/1; Lokmân 31/1; es-Secde 32/1.

¹⁰³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/20.

¹⁰³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/2.

işarettir ve Hz. Peygamber'e hitâp anlamı taşımaktadır"¹⁰³⁵ demiştir. Rûm ve Secde sûresinde ise tekrar olur gerekçesiyle bir izahta bulunmamıştır.¹⁰³⁶

Beş sûrenin başında¹⁰³⁷ yer alan الر hakkında Yûnus sûresinin girişinde yaptığı açıklamasında selefın görüşünü beyân ederek bu âyetin müteşâbihâtta olduğunu manasının da sadece Allâh'ın bilgisi dâhilinde olduğunu belirtmiştir. Müfessir'in "aslına ve kelâmı ilâhî olduğuna îmanla beraber te'vîli lazım değildir" cümlesinden anlaşıldığına göre o, hurûf-u mukattaa'nın te'vîl edilmemesi kanaatindedir. Ancak yine de müteahhirûn âlimlerin, bazı müfsid kimselerin bu âyetleri yanlış yorumlamasına meydan verilmemesi gerekçesiyle hasen tevcihî ile yorumlanmasını câiz gördüklerini belirterek الر'nın yorumunu şu şekilde ifade etmiştir: Elif insan, lâm lebib/akıl ve râ reşide işaret etmekte olup anlamı "Ey risâlet-i âmmeye mâlik olup herkesi doğru yola irşâd eden insân-ı âkil!"dir.¹⁰³⁸ Mehmed Vehbi, Hûd sûresindeki الر için Yûnus 1'deki yorumlarına atıfta bulunurken¹⁰³⁹ Yûsuf sûresinde; elif'in insân-ı kâmile, lâm'ın liyakatına, râ'nın serâir-i ilâhiye bayrağını ref'a/yükseltmeye işaret olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴⁰ İbrâhîm sûresinde hiçbir yorum da bulunmamıştır.¹⁰⁴¹ Ancak Müfessir'in Hicr'deki yorumuna göre elif insan'a, lâm liyakatına, râ rahmeti ilâhiyeye işaret etmekte olup anlamı "Ey rahmeti ilâhiyeye layık olan insân-ı kâmil!"¹⁰⁴² demektir. Görüldüğü üzere Mehmed Vehbi, الر'nın hakkında önceki ulemanın görüşlerini nakletmekle yetinmiş ve görüşler nezdinde hurûf-u mukattaa'nın manasını cümleye dökmüştür.

Sadece Ra'd sûresinde geçmekte olan المر için Mehmed Vehbi, te'vîlinin câiz olmadığı görüşünü benimsediğini yineleyerek İbn 'Abbâs'tan rivâyet olduğunu belirttiği şu yorumu nakletmiştir: Elif ben anlamındaki انا lafzından, lâm Allâh isminden, mîm bilirim anlamındaki اعلم kelimesinden, râ'da görürüm manasına gelen ارى fiilinden alınmıştır. Dolayısıyla anlam انا الله اعلم ارى yani "Ben ki Allâhü Te'âlâ yım. Herşeyi bilir ve görürüm" ya da انا الملك الرحمن "Ben ihsan sahibi bir melikim" demektir.¹⁰⁴³ 'Arâf sûresinin başında yer alan المص hakkında da elif insân-ı kâmil olan Resûlüllâh'a, lâm liyakatına, mîm müeyyed min indillah olduğuna, sâd sâdik ve sâfî olduğuna işarettir. Mehmed Vehbi, bu

¹⁰³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/276, 407.

¹⁰³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/349.

¹⁰³⁷ Yûnus 10/1; Hûd 11/1; Yûsuf 12/1; İbrâhîm 14/1; el-Hicr 15/1.

¹⁰³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/179.

¹⁰³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/297.

¹⁰⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/2.

¹⁰⁴¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/184.

¹⁰⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/243.

¹⁰⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/121-122.

açıklamasının ardından Nîmetullâh Efendi'nin görüşüne atıfta bulunarak *المص*'in anlamını "Ey halâikın ahlâkını ikmâl etmeye layık ve indi ilâhiden müeyyed, sözünde sâdık ve insân-ı kâmil nebiiyi zîşan" olarak te'vîl etmiştir. Bununla beraber Mehmed Vehbi, Hâzin'den nakille *المص*'in Allâh'ın isimlerinde bir isim, kase, Kur'ân'ın isimlerinden bir isim ya da başında bulunduğu sûrenin adı olup cümledeki görevinin mübtedâ ve haberinin de sonraki âyette zikredilen *كِتَاب* lafzı olabileceğini söylemiştir. Ayrıca Taberî tefsîrine atıfta bulunarak İbn 'Abbâs'tan nakledilen bir görüşe göre *المص*'in meâlini *أَنَا اللَّهُ أَفْصَلُ* "Ben Allâhü Te'âlâ, ahkâmı kullarıma tafsîl ederim"¹⁰⁴⁴ şeklinde zikretmiştir. Neml sûresinde geçen *طس* halefe göre esmâ-i ilâhiyeden bir isim ve yemin olup anlamı "Tâ sîn ismine yemin ederim" demektir. Mehmed Vehbi, bu beyânâtının ardından Nîmetullâh Efendi'nin görüşüne atfen tâ Resûlüllâh'ın talebine, sîn saâdet ve siyâdete işâret ve münâdî/sesleniş olduğunu söylemektedir. Buna göre anlam "Ey saâdet-i ebedîyeye ve siyâdet-i sermediyeye tâlip olan Resûlüm!"¹⁰⁴⁵ demektir. Mehmed Vehbi, Şu'arâ ve Kasas sûrelerinin birinci âyeti olan *طسم* için küçük farklarla birbirine benzer açıklamalar yapmıştır. Şu'arâ'da Hâzin tefsîrine, Kasas'da Taberî tefsîrine atfen İbn 'Abbâs'tan nakledilen bir rivâyete yer vermiştir. Buna göre bu hurûf-u mukattaa'nın esmâ-i ilâhiyeden bir isim ve kase olduğunu söylemiştir. Müfessir, Şu'arâ'da Kur'ân'ın isimlerinden olmasının da muhtemel olduğuna dikkat çekerken Kasas'da Resûlüllâh'a nida vardır açıklamasında bulunarak yorumunu da Nîmetullâh Efendi'ye atfetmiştir. Yine Nîmetullâh Efendi'den naklen diğer yorumlarında olduğu gibi her harfin hangi manaya işâret ettiğini belirtmiştir. Buna göre Şu'arâ ve Kasas'da geçen harfler için tâ harf-i tâlip ve yâ tâlibü's-saâdeti'l-ebediyye, sîn sâlim ve ya sâlimü's-sır, mîm harf-i mâhi veya münezzeh an mîcibâtü't-dalâle" demektir. Anlamını ise Şu'arâ'da "Ey saâdeti ebediyeyi tâlip ve alâyık-ı dünyeviyeden kalbi sâlim ve ahlâk-ı zemimeyi mâhi, yani izale edici olan Peygamber" ve Kasas'ta "Ey saâdeti ebediyeye tâlip ve sırrı abesle iştigalden sâlim ve cehâletü dalâletten münezzeh olan zâtı şerif! Sana nidâ eder derim ki!" şeklinde meâllendirmiştir.¹⁰⁴⁶

Mehmed Vehbi, *يس* lafzının müteşâbihâttan olduğunu ve mütekaddimün âlimlerin te'vîlini câiz görmeyerek sadece îmân etmekle kifâyet ettiklerini belirtmiş ve müteaahirün ulemanın görüşlerine göre açıklama yapmıştır. Buna göre Yâ Sîn "ey insan" anlamında bir nidâdır. Hz. Muhamed'in isimlerinden de olabilir. Bu durumda anlam "Yâ

¹⁰⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/2-3.

¹⁰⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/96.

¹⁰⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/2, 179.

Muhammed” demektir. Sûrenin ismi ve mukadder tilâvet et/oku anlamındaki اُنُّ kelimesinin mefûlü konumunda olup “sen sûre-i yâsîn’i tilâvet et” anlamında olması da muhtemeldir. Eğer mahzûf mübtedanın haberi olursa da anlam “şu sûre sûre-i yâsîn” şeklindedir. Mehmed Vehbi, bu görüşlerin hepsini kaydettikten sonra “ilim Allâh katındadır” anlamında اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ cümlesini not düşmüştür.¹⁰⁴⁷ Meryem sûresinde zikredilen كَيْبِصِ için diğerlerinde yaptığı gibi harf harf mana vermemiştir. Hâzin tefsîrine atıfta bulunarak lafzın manasının “bilcümle mahlukâtının umûruna kâfi ve kullarına hidâyette kılıcı ve yed-i kudreti cümlelerin kudretinin fevkinde ve ilmi herşeyi muhît ve vaadinde sâdık olan zât-ı ulûhiyyetime yemin ederim” şeklinde beyân etmiştir. Akabindeki açıklamalarında كَيْبِصِ lafzının harflerinin esmâ-i hüsnâya işaret, kasem edatı ya da sûrenin ismi olabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴⁸

Altı sûrenin¹⁰⁴⁹ başında geçen حم için harf harf te’vîl ederek âyetin bütün meâlini vermiştir. Buna göre; hâ Hz. Peygamber’in vahyin hâmili ve himâye edeni olduğuna, mîm ise kalbinin dünyalık şeylerden arındırıldığına işarettir. Bu te’vîle göre bütün anlam “Ey vahyin hâmili ve hâmisi ve kalp levhasından mâsivallâhi mahv-u izâle edici olan Resûlüm!” olmaktadır. Müfessir, diğer sûrelerde de lafzın müteşâbihâten olup selef ve halefin görüşünü tekrarlamış özetle Fussilet’deki manası için ise sûrenin ismi, vahyin hafızı olan Hz. Peygamber, ya da ona hitap, Zuhruf’ta beklemek ve mülâzemet veya hitap, Duhân’da yine hudûd-u ilâhiyeyi muhâfaza ve murâkabe Ahkâf’ta ise sûrenin ismi olup cümledeki görevinin mübteda olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵⁰ Mehmed Vehbi, حم عسق âyeti¹⁰⁵¹ bağlamında yine selef ve halefin görüşlerini özet olarak yineledikten sonra lafzı harf harf açıklayarak muhtemel anlamları cümleyle ifade etmiştir. Buna göre hâ hükmü ilâhi’ye, mîm mecdî ilâhi’ye yani yüce Allâh’ın ulu olmasına, ‘ayn ilâhi’ye, sîn senâya, kâf kudreti ilâhi’ye işaret etmekte olup; “Hakîm, Mecîd, Alîm, ‘Âli ve Kadîr sıfatları ile muttasıf olan zât-ı ulûhiyyetime yemin ederim” anlamındadır. Bu lafız hakkında diğer bir görüş ise Hz. Peygamber’in şân-ı nebevilerine işâret etmektedir. Bu te’vîle göre; hâ Nebî’nin havzı’na, mîm mülküne, ‘ayn izzeti’ne, sîn ‘ulüvvü nebeviye, kâf makam-ı mahmûd’a olup “Resûlüm’ün havzına, uzun mülküne, izzeti şânına, âsârı görülen ulüvvü derecesine ve makam-ı mahmûdda kıyâmına yemin ederim” anlamına gelmektedir. Son görüş olarak Mehmed Vehbi, bu lafzın sûrenin ismi olabileceğini zikretmiş حم ve عسق

¹⁰⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/219-220.

¹⁰⁴⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/237.

¹⁰⁴⁹ el-Mü’min 40/1; el-Fussilet 41/1; ez-Zuhruf 43/1; ed-Duhân 44/1; el-Câsiye 45/1; el-Ahkâf 46/1.

¹⁰⁵⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 13/95-96, 183-184, 326-327, 395, 426-427, 458.

¹⁰⁵¹ eş-Şûrâ 42/1.

ayrı yazılmasının iki âyet sayıldığına işaret olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵² Ancak zikretmiş olduğu görüşlerden hangisini benimsediğine dair bir beyânatta bulunmamıştır. Tâhâ sûresinin başında yer alan طه'nin işaret ettiği manalara ilişkin farklı yorumlara yer vermiştir. Bu lafız “ya racul” anlamındadır ve Hz Peygamber kastedilmektedir. Kasem olup Yüce Allâh kendi kudretine yemin etmektedir. Esmâ-i hüsnâ'dandır. Mehmed Vehbi, bir diğer görüş olarak Râzî'ye atfen طه lafzının harfleri için tâ cennetteki tûbâ ağacı, hâ hâviye ismindeki cehennem olup anlamının “cennet ve cehennem her ikisine kasem ederim” olduğunu söylemiştir. Bir diğer görüş طه lafzının Nebî'nin vasıflarından bir vasıf olduğu yönündedir. Tâ tâlib, hâ hidâyet olarak alınırsa anlam “Ey umum ümmetin hidâyetini tâlib olan Nebî” demektir. Tâ Resûlüllâh'ın tahâretine/temiz oluşuna, hâ hidâyetine işaret olursa “Ey günahlardan tâhir ve Allâh'ın kullarına ahkâmına hidâyette kılıcı Resûlü zîşan” anlamına gelmektedir. Son olarak طه esmâ-i nebevîyyedendir ve Hz. Peygamber'e nida edilmektedir. Bu durumda anlam “Yâ Muhammed sana nidâ ederim” demektir.¹⁰⁵³ Müfessir, yine hurûf -u mukattaa'dan ص hakkında halefin görüşlerine binaen sırasıyla; sûrenin ismi, esmâ-i hüsnâdan bir isim, Kur'ân adına kasem, bir şeyi arzetmek manasına emir ve Resûlüllâh'ın sıdkına ve sabrına işaret olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁵⁴ Kâf sûresinin başındaki ق harfinin manasını Taberî ve Hâzin tefsîrlerine atıfta bulunup birkaç yorum naklederek âyeti görüşlere göre ayrı ayrı meâllendirmiştir. Buna göre ق lafzı sûrenin ismi Allâh'ın isimlerinden olup anlam “Kâf ismi celîline kasem ederim” ya da “şu okunan sûre kâf sûresidir” demektir. Bir başka görüş ق lafzının Yüce Allâh'ın kâf harfî ile başlayan Kâhir, Kâdir, Karîb, Kâbız ve Kuddûs isimlerinin anahtarıdır. Buna göre anlama “Kâdir-u Kayyûm olan zât-ı ulûhiyyetime şerîf ve kerîm ve ulu olan Kur'ân'a yemin ederim” demektir. Son olarak Müfessir, ق lafzının قَضَى مَا هُوَ كَأَنَّ anlamında olduğunu ifade ederek âyetin manasını “ilâ yevmil kıyam vukû bulacak şeylerin cümlesiyle hükmolundu” demektir.¹⁰⁵⁵ Kalem sürenindeki ن harfinin de müteşâbihâtta olduğunu ifade ederek seleflerin bu gibi lafızlara îman etmekle yetindiğini tekrarlamıştır. Fakat bazı yanlış yorumlamaların önüne geçmek için müteahirûn âlimlerin bu harfî şeriata uygun olarak te'vîl ettiklerini beyân etmiştir. Buna göre ن lafzı bu sûrenin ismi olup kasem ifade etmektedir. Bu durumda şöyle tercüme edilir: “ن ismiyle tesmiye edilen sûreye yemin ederim ki sen Rabbi'nin nimetini bilmez misin?” Veya da ن lafzı kalemin yazı yazdığı nurdan bir levhanın adıdır. Mürekkep ve

¹⁰⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/250-251.

¹⁰⁵³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/310-311.

¹⁰⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/358.

¹⁰⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/148.

divit anlamı da vardır. Bir diğer anlamı ise balık ya da Hz. Yûnus'u karnında muhâfaza eden yunus balığının adıdır.¹⁰⁵⁶

Mehmed Vehbi'nin hurûf-u mukattaa' hakkındaki bu yorumları özgün olmayıp kendinden önceki âlimlerin görüşlerinin bir tekrarıdır. Ayrıca hurûf-u mukattaa' hakkında selef ve halefin görüşleri hususunda net bir tercihte bulunmadığı söylenebilir. Müfessir'in cümlelerinden sanki içten içe selefin görüşlerini benimsediği ancak mecburiyetten halefin yorumlarını tercih etmek durumunda kaldığı gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır.

4.8. Hulâsatu'l-Beyân'da Umûm-Husûs

Umûm kelimesi lügatte “kaplamak, kapsamak, bitki uzamak, genel olmak, genelleştirmek, başa sarık sarmak”¹⁰⁵⁷ gibi anlamlara gelen عَمَّ ‘a-m-m kökünden türetilmiş isimdir. Husus ise umûmun zıddı olara “umûmî olmamak, çok şey vermek, birini diğerinden ayrı tutmak, seçmek, tercih etmek, münferid olmak, seçkin olmak, mahsus olmak, mahrum olmak, muhtaç olmak”¹⁰⁵⁸ gibi anlamlara gelen حَصَّ h-s-s kökünden türetilmiş isimdir. Umûmilik bir kelime, cümle ya da ibârede tahsis ifade etmeksizin bütün manayı içeren bir durumun olmasıdır. كَلُّ، الَّذِي، الَّذِي gibi kelimeler, şart, soru ve ism-i mevsûl olarak kullanılan مَا، أَيُّ، مَن، مَن gibi edatlar, cemii sığasında olup muzaf olan ve başında أَلَّ takısı olan mârifet kelimeler, olumsuzluk ve yasaklama ve şart ifade eden edatlardan sonra gelen nekre isimler umûm ifade etmektedir.¹⁰⁵⁹ Suyûtî, *İtkân* adlı eserinde umûm ifade eden âyetleri değişmeyen, husus kastedilen ve husûsilik ifade eden umûmilik olmak üzere üç kategoride incelemiştir. Örneğin عَلِيمٌ شَيْءٍ بِكُلِّ شَيْءٍ “Allah herşeyi bilendir”¹⁰⁶⁰ âyeti değişmeyen umûmilik ifade etmektedir.¹⁰⁶¹ الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ “Birtakım insanlar onlara, ‘İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun’ dediler”¹⁰⁶² ayeti kendisiyle husus kastedilen umûmiliğe örnektir.¹⁰⁶³ Suyûtî, husus ifade eden umûmiliğin Kur’an’da oldukça fazla olduğunu söylemiş, umûmi

¹⁰⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/121.

¹⁰⁵⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1/94; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 1/87-89; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhîtu fi'l-luga*, 1/5-6; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi'l-luga*, 4/15-18; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1991-1993; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a‘zam*, 1/106-110; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/679; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/3110-3114; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur‘ân*, 584-585.

¹⁰⁵⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 4/134-135; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 6/292; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhîtu fi'l-luga*, 1/334; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi'l-luga*, 2/152-153; el-Cevherî *es-Sihâh*, 3/1037; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a‘zam*, 4/498-499; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/250; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/1173-1174; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur‘ân*, 284.

¹⁰⁵⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/48-49.

¹⁰⁶⁰ el-Mâ‘ide 5/97.

¹⁰⁶¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/50.

¹⁰⁶² Âl-i ‘İmrân 3/173.

¹⁰⁶³ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/51.

her lafzın, aynı zamanda tahsis yönü olduğunu belirterek bunları muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayırmıştır. Muttasıl olanları istisna edatları, vasıf, şart, gaye, bedelü'l-ba'z mine'l-kül içeren âyetler bazında örneklendirmiştir. Munfasıl olanları ise hadis ve diğer âyetler, icma ve kıyasın tahsis eden durumlar nezdinde incelemiştir. Bununla beraber “ey iman edenler, ey insanlar, ey mü'minler” gibi ifadelerde umûm husus konusunda ihtilaf olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶⁴

Mehmed Vehbi de tefsîrinde âyetleri umûm-husus açısından değerlendirmiş bu konuda görüşlerinin beyân etmiştir.¹⁰⁶⁵ Müfessir, sûre ve âyetlerin umûm-husûs ifade etmesini iki açıdan değerlendirmiştir. Bunlardan birincisi bazı âyetlerin bir olaya ya da kişiye has bir sebeple nâzil olmasıdır. Böylesi durumlarda Müfessir, âyetin sebebini değil hükmünü dikkate almıştır. Örneğin Âl-i 'İmrân 169'daki “Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayın” âyetinin esasında Bedir ya da Uhud'da şehit olanlarla ilgili olsa da âyetin lafzının umûm ifade ettiğini ve tüm şehitlere şâmil olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁶ Yine 'Âdiyât sûresinin nüzûl sebebini İbni 'Abbâs'tan nakille Kureyş'ten Kart b. 'Abdullah hakkında nâzil olduğunu belirterek, her ne kadar bir kişiye has olarak nâzil olsa da hükmünün umûm ifade ettiğini söylemiştir. Çünkü itibar lafzın umûmunadır. Sûrenin nâzil olmasına sebep olan şahsa değildir.¹⁰⁶⁷ Kur'ân'ın tüm çağlara hitâp ettiği düşünüldüğünde Mehmed Vehbi'nin âyetlerin nüzûl sebeplerini değil hükümlerini öncelemesi isabetli bir tercihtir denilebilir.

Müfessir'in umûm-husus çerçevesinde değerlendirdiği diğer durum âyetlerdeki genel ifadeler, hitaplar, edat ya da ibârelerle ilgilidir. Örneğin Bakara 34'teki “Meleklerle secde edin dedik”¹⁰⁶⁸ âyetinin umûm ifade ettiğini belirterek bu konuda âyetin tahsîs içerdiğini, meleklerden kastın sadece yeryüzünde bulunan melekler olduğunu söyleyenlere karşı çıkmıştır. Mehmed Vehbi'ye göre burada tüm melekler kastedilmektedir. Çünkü meleklerin tamamının secde ettikleri diğer âyetlerde işaret olduğundan secde meleklerin bir kısmına tahsîs etmeye sebep yoktur.¹⁰⁶⁹ A'râf 52. âyetteki هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ ibâresinin tahsîs ifade ettiğini söylemiştir. Müfessir'in beyânına göre Allâh'ın kitâbıyla intifâ edenler inananlardır. Dolayısıyla Kur'ân'ın hidâyet ve rahmet olması

¹⁰⁶⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/52-58.

¹⁰⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/184; 3/163, 212, 214, 228, 249; 5/187; 6/124; 8/303; 12/352, 356; 13/21, 112.

¹⁰⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/249.

¹⁰⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/574.

¹⁰⁶⁸ el-Bakara 2/34.

¹⁰⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/19.

mü'minlere hastır. Kâfirler Kur'ân'a inanmadıklarından hidâyetten mahrumlardır.¹⁰⁷⁰ Enfal 16'da يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا hitâbıyla tüm düşmanlara saldırmak ve savaştan kaçmamak emeredildiği için mutlak hüküm olup umûmiyet ifade etse de âyetin Enfâl 65'teki حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ ifadesiyle tahsîs olunduğunu söylemiştir.¹⁰⁷¹ Yine Müfessir'e göre Kasas 3. âyette Mûsa Firâvun'un haberlerinin anlatılma maksadının bilhassa inananlara fayda sağlamak olduğu لَقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ifadesiyle tahsîs olunmuştur. Kur'ân'ın ahkâmı umûmî olsa da ondan sadece ona îmân edenler faydalandığı için böyle zikredilmiş, inananlar zikredilmemiştir.¹⁰⁷²

Mehmed Vehbi'nin umûm-husus çerçevesindeki örneklemleri dikkate alındığında Suyûtî'den farklı olarak sebep-i nüzûlleri de bu kategoride değerlendirdiği diğer hususlarda benzer görüşlere sahip oldukları söylenebilir.

4.9. Hulâsatu'l-Beyân'da Mutlak-Mukayyed

Mutlak lafzı lügatta “eşinden ayrılmak, elini hayra açmak, dili fasih olmak, cömert olmak, uzaklaşmak, çözmek, kayıtsız olmak, genel olmak, sınırsız olmak, gitmek, yapmaya koyulmak”¹⁰⁷³ gibi anlamlara gelen طَلَّق t-l-k kökünden türetilmiş ismi mefûl bir kelimedir. Mukayyed kelimesi ise “ayağına kelepçe takmak, yazıya hareke koymak, bir şeyi tescillemek”¹⁰⁷⁴ gibi anlamlara gelen قَيَّدَ k-y-d kökünden türetilmiş tef'îl vezninde ismi mefûl bir kelimedir. İstilahta ise mutlak bir ifadenin ya da kelimenin kayıtsız olma durumunu ifade eder. Mukayyed ise kayıtlanmamış lafızdır. Mutlak bir kelimedede mukayyed aranması için delil olması gerekir.¹⁰⁷⁵ Örneğin “Sizden adalet sahibi iki şahit bulundurun”¹⁰⁷⁶ âyetinde adâletin şart koşulması lafzın kayıt altına alındığını gösteren delildir.¹⁰⁷⁷ Bir diğer durum ise hükmün takyîd olunmasıdır. Örneğin “Ellerinizi dirseklere kadar yıkayın”¹⁰⁷⁸ âyetinde kolların yıkanması kayıt altına alınmıştır.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/67-68.

¹⁰⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/269.

¹⁰⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/180.

¹⁰⁷³ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/101-103; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 9/18-19; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/456-457; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 3/420-422; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1517-1519; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/279-283; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/611-612; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/2692-2696; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, 523.

¹⁰⁷⁴ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/196-197; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 9/193-194; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/492; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 5/44; el-Cevherî *es-Sihâh*, 2/529; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/491-493; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/113-114; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3792-3793.

¹⁰⁷⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/101.

¹⁰⁷⁶ et-Talak 65/2.

¹⁰⁷⁷ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/101.

¹⁰⁷⁸ el-Mâ'ide 5/6.

Mehmed Vehbi, mutlak-mukayyed kavramı üzerinde genel bir açıklama yapmamakla beraber pek çok yerde takyîd olunan ya da takyîde gerek olmadığını beyân eden açıklamalarda bulunmuştur.¹⁰⁸⁰ Örneğin Fatiha 6'daki "Bizi dosdoğru yola ilet" âyetinde hidâyetin sırât-ı müstakîm ile takyîd olunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁸¹ Bakara 233'teki "Çocuklarını iki tam yıl emzirirler" cümlesinde çocuğun annesini emzik hakkının iki sene olduğu fazlasına itibar edilmemesi gerektiğine işaret için, emzirme fiili iki sene anlamındaki olan *حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ* ile takyîd olunduğunu söylemiştir.¹⁰⁸² Yine o, Âl-i 'İmrân 97'deki haccın emredilmesini ifade eden "Gücü yetenlerin haccetmesi Allâh'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır" cümlesinde başlangıçta Yüce Allâh'ın tüm insanlara haccı emrettiğini ve sonra da iktidarla takyîd ettiğini söylemiştir.¹⁰⁸³ Âl-i 'İmrân 135'teki "Onlar günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten Allâh'tan başka günahları kim bağışlar. Onlar yaptıklarında bile bile ısrar etmezler" cümlesinde istiğfâr *وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا* ifadesiyle takyîd olunmuştur.¹⁰⁸⁴

Mehmed Vehbi, Âl-i 'İmrân 42'deki Hz. Meryem için zikredilen "Seni dünya kadınlarına üstün kıldı" cümlesindeki *الْعَالَمِينَ* kelimesinin Hz. Meryem'in kendi zamanının âlemi ve mutlak anlamda tüm âlemler olarak iki şekilde değerlendirildiğini belirtmiştir. Müfessir birinci görüşü reddederek eğer kendi zamanı olarak kayıtlarırsa Hz. Meryem'in Hz. Hatice ve Hz Fâtımâ'dan üstün olması lazım gelmez demiştir. Mehmed Vehbi, âlemin mutlak anlamda anlaşılması gerektiğini ve ikinci görüşü tercih ettiğini söyleyerek mutlak olarak zikredilen bir kelimenin takyîd edilmesinin zâhirin hilâfına bir durum olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁸⁵ Yine o, Nisâ 48'deki "Şüphesiz Allâh kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar" âyetinde Yüce Allâh'ın şirkten hariç günahları dilediği kimse için mağfiret edeceğini beyân etmesi tevbeyle takyîd etmediğini göstermektedir demiştir.¹⁰⁸⁶ Leheb 5'teki *حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ* ifadesinde mesed kelimesinin mutlak anlamda örülmüş ip manasına gelen lif olduğunu söylemiş, söz konusu ip hakkında deve derisinden, hurma dalından, koyun yününden olduğunu beyân ederek takyîd etmeye gerek olmadığını söylemiştir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁷⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/102.

¹⁰⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/194; 14/423; 15/37, 249.

¹⁰⁸¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/19.

¹⁰⁸² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/187.

¹⁰⁸³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/143.

¹⁰⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/194.

¹⁰⁸⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/64.

¹⁰⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/106.

¹⁰⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/635-636.

4.10. Hulâsatu'l-Beyân'da Müşkilü'l-Kur'ân

Müşkil lafzı “iş karışmak, karışık hale gelmek, hasta şifâya yakın olmak, meyve olgunlaşmak, bir renge başka bir rengi karıştırmak, gözün beyazına kırmızı renk karışmak, işveli olmak, iş müşkil olmak, yazıyı noktalamak, hayvanın ayağına gem vurmak, bir şey diğer şeye uyumlu olmak, şekil almak, benzeşmek, zor ve çelişkili bir işe düşmek”¹⁰⁸⁸ gibi anlamlara gelen شکل ş-k-l kökünün sülâsi mezid formu olan اشكال vezninden türetilmiş ism-i fâil bir kelimedir. Müşkilü'l-Kur'ân terkibi ise Kur'ân ilimleri çerçevesinde yer alan ve bazı âyetler arasında tenâkuz varmış gibi görünen durumları incelen bir ilim dalıdır. Kur'ân'da tenâkuz varmış gibi görünen durumlar genel olarak bir ifadenin/durumun safhalarının farklı âyetlerde farklı bağlamlarının anlatılması, konunun değişiklik arzemesi, mevzu bahis olan konu ile kendisinden bahsedilen arasında zıtlık olması, mecâz ve hakikat bağlamında oluşan ihtilaf, kelimenin farklı manalarda olması şeklinde tasnif edilmiştir. Örneğin Hz. Mûsâ'nın ‘asâsının bir yılana dönüşünü ifade eden yılan kelimesi Şu‘arâ 32’de نُغْبَانٌ مُبِينٌ “apaçaçık bir ejderha” ve Kasas 31’de نَهْتَرُ كَأَنَّهَا جَانٌّ “titreşen küçük bir yılan” ibâreleri zahirde birbiri ile çelişmektedir. Zîrâ cân küçük yılan, sü'bân büyük yılan demektir. Bunu müfessirler şöyle açıklamıştır: Yaratılış itibariyle iki yılan da aynıdır. Dolayısıyla hareketleri, yol alması ve titreşmesi birbirine benzer. O sebepten burada bir çelişkiden söz etmek mümkün değildir.¹⁰⁸⁹

Kur'ân, Allah tarafından indirildiğinde şüphe olmayan müttakîler için yol gösterici bir kitâptir. Dolayısıyla kaynağı Allâh olan bir kitâbın içerisinde tenâkuz olması da mümkün değildir. Mehmed Vehbi, Kur'ân'da tenâkuz olduğunu ileri sürenlere cevap verme niteliğinde cümleler zikrederek kırk iki yerde Kur'ân'da tenâkuz olmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁹⁰ Örneğin Mehmed Vehbi, Enbiyâ 47'deki الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ “Biz kıyâmet günü için adalet terazileri kurarız” âyetinin Kehf 105'teki فَلَا نُعِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَرِثًا “Biz kıyâmet gününde onlar için hiçbir ölçü tutmayacağız” âyeti ile arasında tenâkuz olmadığını söylemiştir. Çünkü ona göre Kehf 105 kâfirler hakkındadır. Kâfirlerin amelleri boşa gittiğinden teraziye koyacak bir hasenâtları yoktur. “Onlar için mîzan ikâme

¹⁰⁸⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/295-296; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 10/14-17; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/25-26; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâvîsi'l-luga*, 3/204-205; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1736-1737; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/685-689; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/517-518; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/2310-2312; er-Râgib el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 462-463.

¹⁰⁸⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/54-56; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/94-97.

¹⁰⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/182; 4/245, 5/257; 6/8, 131, 270; 7/317, 441; 8/261; 11/222, 240, 449; 13/117.

etmeyiz” demek “sevablarını tartmak için mîzan ikâme etmeyiz” anlamında söylenmiş bir sözdür.¹⁰⁹¹

Nuh sûresi 4. âyette ecelin ertelenmesi ya da öne alınması ile ilgili iki ayrı ifade kullanılmıştır. Bunlardan birincisi *وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى* “Size belirli bir vadeye kadar süre tanısın” ikincisi ise *إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ* “Şüphesiz Allâh’ın belirlediği vade geldiğinde artık ertelenmez” cümlesidir. Mehmed Vehbi, zâhirde zıt görünen bu iki ifadenin tenâkuz içermediğini söylemiştir. Çünkü birinci cümlede ecelin ertelenmesi bir önceki âyette geçen îmân şartına bağlanmıştır. Kullar îmân ettikleri ve Allâh’a kulluk ettikleri takdirde ertelenecektir. İkinci cümlede ise îmân etmedikleri takdirde kendilerine belirlenen ecel gelince ertelenmeyeceği belirtilmiştir. Mehmed Vehbi’nin belirttiğine göre, bazı âlimlerin ecelin muallak olmasını câiz gördüklerinden bu iki cümle arasında çelişki yoktur. Müfessir, bunu Nuh’un kavmi îmân ederlerse bin sene îmân etmezlerse sekiz yüz sene yaşayacaklar şeklinde Yüce Allâh’ın takdir etmesi câizdir¹⁰⁹² örneğiyle açıklamıştır.

4.11. Hulâsatu’l-Beyân’da Mübhemler

Mübhem lafzı lügatta “yerleştikten sonra oradan ayrılmamak, söz kapalı olmak, sözü şaşırmaq, dili tutuk olmak, yabancı olmak, zifiri karanlık olmak”¹⁰⁹³ gibi anlamlara gelen *بِهِم* b-h-m kökünün mezid formu olan *أَبَهُم* kelimesinden türetilmiş ismi mefûl bir kelimedir. Müfessirler, Kur’ân’daki mübhem ifadelerin sebeplerine dair çeşitli görüşler beyân etmişlerdir. Bunlar bir âyetin başka bir âyette açıkça ifade edilmesi, şöhreti sebebiyle ibârenin açıkça zikredilmeyişi, ismin ziredilmesinde herhangi bir faydanın olmayışı, isim yerine tazim ifade eden bir sıfatın kullanılması gibi durumlardır. Örneğin Mâ’ide 27’de *نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ* “Âdem’in iki oğlu” ifadesinde Kâbil ve Hâbil isimlerinin zikredilmemesi mübhem olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁹⁴

Mehmed Vehbi, tefsîrinde üç yerde mübhem altı yerde ibhâm kelimelerini kullanmıştır. Mehmed Vehbi, Bakara 26, İsrâ 1, Tâhâ 69, Necm 10 ve 16, Nebe’ 1, Kâriâ 2, Hümeze 5. âyetlerinin tefsîrinde mübhem ve ibhâm kelimelerini açıkça zikretmiştir. Bakara 26’daki *مَا بَعْضُهُمَا فَوْقَ الْآخَرِ* ifadesindeki *مَا* lafzının ibhâm için olduğunu söylemiştir. Vehbi açıklamasının devamında burada kastedileni: “Mesellerden çok meseli bu’ûza ve

¹⁰⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 10/51.

¹⁰⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/210-211.

¹⁰⁹³ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 4/62-63; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, 6/177-180; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhîtu fi’l-luga*, 1/312; İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, 1/311; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1875-1876; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*, 4/338-341; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 1/85; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 1/376-378; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 149.

¹⁰⁹⁴ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/156-163; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/93-94.

bu‘ûzanın daha büyüğü ve daha küçüğü ile îrâd etmekten Allâhü Te‘âlâ vazgeçmez ve bu misilli durûb-i emsalle bazı mesâili izah etmeyi terk etmez” cümlesiyle beyân etmiştir.¹⁰⁹⁵ Yine İsrâ 1’deki *أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ الَّذِي سُبْحَانَ الَّذِي* ifadesindeki *الَّذِي* lafzı için Yüce Allâh’ın ‘azâmet ve celâletini anlamaktan insan aklının aciz kaldığına işaret etmek için zât-ı ulûhiyetinden ibhâma delâlet *الَّذِي* lafzı kullandığını ve tenzih için *سُبْحَانَ الَّذِي* buyurduğunu söylemiştir.¹⁰⁹⁶ Tâhâ 69’daki *وَأَلْقَىٰ مَا فِي يَمِينِكَ* ifadesi hakkında Ebussuûd’dan nakille Hz. Mûsâ’nın elindeki asânın sıradan bir asâ olmadığına nisbetle şanına tâzim ve işaret için ibhâma delâlet eden *مَا* lafzı geldiğini beyân etmiştir. Buna göre burada esas kastedilen anlam “Yâ Mûsâ! Sâhirlerin sihrinin çokluğuna bakma. Zîrâ senin elinde bulunan ‘asâ her ne kadar bir tane ise de kudret-i ilâhiye ile onların cümlesinden büyüktür. Binâenaleyh onları yutacaktır. Sen telaş etme, hemen yere bırak”¹⁰⁹⁷ şeklindedir.

Mehmed Vehbi’nin Ebussuûd’un görüşlerinden istifade ederek ibhâm içerdiğini beyân ettiği diğer bir âyet Nebe’ 1’dir. Buna göre *مَا* âyetindeki *مَا* lafzı ibhâm için gelmiş olup tefsîri 2. âyette *عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ* cümlesiyle zikredilmiştir. Mehmed Vehbi, *مَا* lafzının tefsîri olan nebe-i ‘azîm’in kıyâmet ya da Hz. Peygamber’in nübüvvet davası olabileceği ihtimalleri üzerinde durmuştur.¹⁰⁹⁸ Bununla beraber Râzî’den nakille soru soranların kâfirler, nebe-i ‘azîmin de “kıyâmette kulların amelleri muâyene olacağı ve her şey meydana çıkacağı cihetle” haber-i ‘azîm denildiğini ya da Kur’ân olma ihtimalinin olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹⁹ Kâriâ’ 2’deki *مَا الْقَارِعَةُ* âyetinde hakkında ise yine Râzî’den nakille kıyâmetin azamet ve şiddetine işaret etmek için ibhâm ifade eden *مَا* lafzının geldiğini bununla beraber zamir mevziinde kâriâ’ kelimesinin ism-i zâhir olarak zikredildiğini ifade etmiştir.¹¹⁰⁰ Yine Müfessir’in izahına göre Hümeze 5’deki *مَا الْخَطْمَةُ* ifadesindeki *مَا* ibhâm için olup hutamenin şiddetine delâlet etmektedir.¹¹⁰¹

Bunların dışında mübhem içeren âyetler hakkında ihtimal dâhilinde olan izahlarda bulunmakla beraber doğrudan müphemlik ihtiva ettiğini söylememiştir. Örneğin Tevbe 90’daki *الْأَعْرَابِ* kelimesinden kastedilenin Benî Esed ve Gatafân kabileleri ya da ‘Âmir b. Tufeyl’in kabilesi olduğunu söylemiştir. Yine Hûd 42’deki *وَنَادَىٰ نُوحٌ ابْنَهُ* “Nûh oğluna seslendi”¹¹⁰² âyetinde müphemlik ifade etmeksizin doğrudan oğlunu Ken‘ân olarak

¹⁰⁹⁵ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân* 1/75.

¹⁰⁹⁶ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/3.

¹⁰⁹⁷ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/356.

¹⁰⁹⁸ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/356.

¹⁰⁹⁹ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/355.

¹¹⁰⁰ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/578.

¹¹⁰¹ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/595.

¹¹⁰² Hûd 11/42.

zikretmiştir.¹¹⁰³ Bu âyeti Suyûti mübhem olarak ifade etmiş ve o da oğuldan kastolunanın Ken'ân ya da Yâm olduğunu söylemiştir.¹¹⁰⁴ Hakka 9'da zikredilen بِالْمُؤْتَفِكَاتِ بِالْأَخَاطِئَةِ وَالمؤْتَفِكَاتُ ile Hz. Lût'un karyesi hâtie' ile kıyâmeti inkâr ve Peygamber'i tekzip eden günahlar kastedilmektedir.¹¹⁰⁵

Mehmed Vehbi'nin açıklamalarından anlaşılacağı üzere o, Kur'ân'da mübhem olduğunu söyleyenlerin tarafındadır. Müfessir'in bu hususta önceki âlimlerin görüşlerine bağlı kalarak değerlendirmeler yaptığı anlaşılmaktadır.

4.12. Hulâsatu'l-Beyân'da İcmâl-Tafsîl/Mücmel-Mübeyyen

Mücmel lügatta “dağınık şeyleri bir araya getirmek, yaratılışı güzel olmak, kısa söylemek, süslemek, iyi davranmak, yağı eritmek”¹¹⁰⁶ gibi anlamlara gelen جَمَلَ c-m-l kökünden türetilmiş ifâl vezninde ism-i mefûl bir kelimedir. İcmâl de aynı kökten gelmektedir. Tafsîl kelimesi “bir şeyi kesmek, bir şeyi ayırıp hükme bağlamak, ayrılmak, bir sözü ya da işi açıklamak, uzaklaşmak, çocuğu sütten kesmek”¹¹⁰⁷ gibi anlamlara gelen فَصَلَ f-s-l kökünden türetilmiş tef'îl vezninde mastardır. Mübeyyen ise “ayırarak, iş görünür olmak, açıklamak, kesip ayırmak”¹¹⁰⁸ gibi anlamlara gelen بَيَّنَّ بَانَ fiilinden türetilmiş tef'îl vezninde ism-i mefûl bir kelimedir. Suyûti mücmeli delâlet ettiği anlam itibariyle kapalılık ifade eden kelimeler olarak tanımlamıştır. Bir ifadenin müşterek mana içermesi, cümlede bazı kelimelerin hafzedilmesi, zamirlerin merciilerinin farklılık arzemesi, kelimenin garip olması, az kullanıma sahip olması gibi durumlar mücmel olmayı gerektiren vasıflardandır. Mübeyyen ise mücmeldeki kapalılığı gidermek anlamında olup munfasıl ve muttasıl olarak iki kısımda incelenmiştir. Yani mücmel ve mübeyyen olan kelime ya aynı cümle içindedir ya da farklı âyetlerde yer almaktadır.

¹¹⁰³ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/359.

¹¹⁰⁴ es-Suyûti, *el-İtkân*, 4/100.

¹¹⁰⁵ Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/162-163

¹¹⁰⁶ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 6/141-143; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 11/74-76; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/122; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/481; el-Cevherî *es-Sihâh*, 4/1661-1662; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 7/447-452; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/148-149; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/683-686; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 202-203.

¹¹⁰⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/126-127; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 12/135-136; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/224; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/505; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1790-1791; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 8/329-331; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/25; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3422-3424; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 638.

¹¹⁰⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 8/380; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 15/355-360; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/474; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/327; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/2082-2085; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 10/503-508; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/88; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/403-408; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 156-158.

Bununla beraber Dâvud ez-Zâhirî (öl. 270/884) gibi Kur'ân'da mücmeli kabul etmeyen âlimler de bulunmaktadır.¹¹⁰⁹

Mehmed Vehbi ise Kur'ân'da mücmel âyetlerin olduğu görüşündedir. Zira o, Râzi, Kâdî ve Hâzin'in görüşlerinden istifade ederek وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ mücmel ve hadîslerin de mufassal olduğuna bu âyetin delalet ettiğini söylemiştir. Kur'ân ile hadîs teâruz ettiğinde ise hadîsin vürûd tarihine göre amel edileceğini belirtmiştir. Buna göre eğer hadîs muahhar olursa müfessir olması tercih sebebidir.¹¹¹⁰ Ayrıca Mehmed Vehbi, عَلَيْنَا بَيَانُهُ, mücmel olan âyetleri tafsîl edeceğini vaad etmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹¹¹¹ Mehmed Vehbi, yaklaşık yüz kırk yerde icmâl ve mücmel¹¹¹² ifadeleri belirterek izahlarda bulunmuştur. Ancak Mehmed Vehbi'nin yukarıda zikredilen tasnif çerçevesinde görünür bir kategori oluşturmadığı, icmâl ve mücmel kelimelerini kapalılık ve özet anlamında olmak üzere iki şekilde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin ezdâd kelimelerden olan Tekvir 17'deki عَسَّسَ kelimesi Suyûtî¹¹¹³ tarafından mücmel ifade olarak değerlendirildiği halde Mehmed Vehbi sadece kelime hakkında “ikbâl ve idbâr manalarına gelirse de burada ikbâl manası daha münâsiptir ki gecenin karanlığının teveccüh edip gelmesidir”¹¹¹⁴ demekle yetinmiştir. Kelimenin iki farklı anlamda olduğunu belirtmekle beraber ezdâd olmasından kaynaklı mücmel oluşuna dair bir izahatta bulunmamıştır. Yine mücmel olarak değerlendirilen,¹¹¹⁵ hayz ve temizlik anlamlarına gelen Bakara 228'deki ثَلَاثَةَ فُرُوءٍ ifadesi hakkında “Hanefiye indinde hayz ile tefsîr olduğundan mutallaka olan hatunun iddeti üç hayız görmekle tefsîr olunmuştur”¹¹¹⁶ demiştir. Mehmed Vehbi'nin burada da ifadeyi mücmellik açısından değerlendirmede anlaşılmaktadır. Ancak Bakara 3'teki وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ ifadesi bağlamında salât lafzını kapalılık anlamında değerlendirmiştir. Müfessir'in beyânına göre: “Salât lafzı mana-yı aslîsi itibâriyle mücmeldir. Lâkin Cibril-i Emin Resûlüllâh'a, Resûlüllâh da ümmetine tâlim buyurdu. Ve bu minval üzere âyetteki icmâl, sünnet-i nebeviye ile tafsîl olundu ve takarrur etti. Binaenaleyh salât lafzı zikrolunduğu

¹¹⁰⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/59-65; İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, Mütercimim Mukaddimesi, 1/404-405; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 182-184; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 229-233.

¹¹¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/347.

¹¹¹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/309.

¹¹¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/85, 117, 209; 2/227, 245; 3/7, 80, 85, 158; 4/184, 198; 5/3, 12; 6/139, 144, 181; 7/463; 8/5; 11/473; 12/151, 317, 336, 413; 13/90, 100-101; 15/25, 160, 345, 391, 505, 514, 535, 597, 614, 641.

¹¹¹³ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/59.

¹¹¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/405.

¹¹¹⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/59.

¹¹¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/169.

yerde mana-yı şer'îsi hatıra geldiği gibi murad da odur. Mana-yı lügavîsi olan duâ manası örf-ü şer'î'de metruktür.”¹¹¹⁷ Mâide 38'de وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا “Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin” denilmektedir. Müfessir, âyette ellerin kesilme miktarı ve hangi elin kesileceğine dair delâlet olmadığı için âyetin mücmel olduğunu belirtmiştir. Âyetteki mücmelliğin Hz. Peygamber'in fiili ile tafsîl edildiğini, sağ elin öncelikli olup bilekten kesilmesinin sünnet olduğunu söylemiştir. Bununla beraber bu hususta fukâhanın görüşlerine de ayrıca yer vermiştir.¹¹¹⁸ Enfâl 12'de أَنِّي مَعَكُمْ فَانْتَبِهُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأَلْتِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ “Hani Rabbin meleklere ‘ben sizinle beraberimi îman edenlere sebât verin. Ben kâfirlerin kalplerine korku salacağım”¹¹¹⁹ âyetindeki أَنِّي مَعَكُمْ ifadesini “benim kuvvetim sizinle beraberdir” şeklinde tercüme eden Müfessir, âyetin bu kısmının mücmel olduğunu beyân etmiştir. Âyetin devamında zikrolunan سَأَلْتِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ “Ben kâfirlerin kalplerine korku salacağım” ibâresiyle de mücmelin tafsîl olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁰

Mehmed Vehbi'nin, Fâtiha'nın Kur'ân'ın tamamına şâmil olan mücmel bir sûre olduğunu söylemesi ise mücmel kelimesini bazen özet anlamda değerlendirdiğini göstermektedir. Zira o, Râzî, Beyzâvî ve isim vermeden zikrettiği farklı görüşler çerçevesinde Fâtiha'nın âyetlerinin Yüce Allâh'ın zatı, sıfatları ve rubûbiyyetine yönelik tüm özelliklere şâmil olduğunu, âhirete ait tüm meseleleri kapsadığını, icmâlen insanın mükellef olduğu tüm ahkâmı içerdiğini, kişinin zararına olan şeylerden sığınma ve faydasına olan şeylerde Yüce Allâh'tan duâ ve yardım talebinde bulunması gerektiğini, önceki milletlerin kıssalarına işaret olduğunu ifade etmiştir.¹¹²¹ ‘Abese Sûresinin ilk âyetlerin de Hz. Peygamber'in Kureyş'ten bir grup kimseyle tebliğ için görüşmede olduğu sırada bir âmâ'nın kendisine gelmesi ile yüzünü eğdiği ve Yüce Allâh'tan uyarı aldığı anlatılmaktadır.¹¹²² Mehmed Vehbi, âyetleri icmâl-tafsîl kapsamında değerlendirmiştir. Mehmed Vehbi'nin beyanına göre ilk dört âyette Kureyş'in ve ‘âmâ kişi diye zikredilen Ümmü Mektûm'un hallerine icmâlen işaret edilmiş ve sonraki 5-10. âyetlerde ise her biri ayrı ayrı bir miktar tafsîl olunmuştur.¹¹²³

¹¹¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/28.

¹¹¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/84.

¹¹¹⁹ el-Enfâl 8/12.

¹¹²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/264.

¹¹²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/15-17.

¹¹²² Âyetler için bk. el-'Abese 80/1-10.

¹¹²³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/389-392.

4.13. Hulâsatu'l-Beyân'da Tekrâru'l-Kur'ân

Tekrar kelimesi lügatta “düşmana defalarca saldırmak, geri dönmek, geriye döndürmek, göğsünden hırıltı gelmek, aynı sözü ya da fiili birden fazla tekrarlamak”¹¹²⁴ gibi anlamlara gelen كَرَّرَ k-r-r kökünden türetilmiş tef'îl vezninde mastardır. Tekrâru'l-Kur'ân Kur'ân-ı Kerîm'deki kelime, âyet ya da kıssaların tekrarlanmasını inceleyen bir ilimdir. Kur'ân-ı Kerîm'deki tekrarlar onun üslûbünün özelliklerindedir. Ayrıca bu üslûbun Arap grameri açısından değerlendirildiğinde cümleye akıcılık kazandırdığı ifade edilmiştir. Tekrarlar te'kîd, takrîr, zecr, tebşîr, teşvîk, tembîh, öğüt, ta'zîm gibi gayeler taşımaktadır.¹¹²⁵ Mehmed Vehbi, yaklaşık seksen yerde Kur'ân-ı Kerîm'deki tekrarlanan bu durumları değerlendirmiş ve söz konusu âyetlerle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Tekrarın hikmeti ve sebebine dair görüşlerini belirtmiştir.¹¹²⁶

Mehmed Vehbi'nin Kur'ân'da tekrarlanan bazı kelimeler ve ibâreler bağlamında izahlar yaptığı ve tekrarın sebebine dair hikmetler beyân ettiği, zâhirde tekrar olsa da aslında tekrar olmadığını ifade ettiği görülmektedir. Örneğin Bakara 149 ve 150. âyetlerde قَوْلِ فَوَلِّ مَكَّةَ مُبْرَأً وَوَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ibâresi üç kere tekrar edilmektedir. Mehmed Vehbi âyetteki bu tekrarların her birinin emir sûretinde olduğunu fakat mekân itibariyle farklı yerlerin kastedildiğini belirtmiştir. Müfessir'in beyânına göre birinci emir Mescîd-i Haram'da bulunan kişiye, ikincisi Mekke içinde olmakla beraber Mescîd-i Haram dışındaki kişiye, üçüncü emir ise Mekke dışında olanlardır. Çünkü bir kimsenin bulunduğu konum bu üç durumdan farklı olması mümkün değildir. Dolayısıyla her bir emir farklı mekânlardaki kişileri kapsadığından âyetlerde tekrar yoktur.¹¹²⁷

Tevbe 8 ve 10. âyetlerde zikrolunan لَا يَزِفُّوْا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا دِمَةً ibâresinin tekrarlanmasını Nesefî ve Kâdî'nin görüşleri doğrultusunda açıklayarak âyetlerde tekrar yoktur demiştir. Buna göre 8. âyetteki ifade “Onlar sizin hakkınızda yemine ve zimmete bakmazlar” anlamında olup ashâb hakkındadır. 10. âyetteki ifade ise “Bilumum mü'minler haklarında

¹¹²⁴ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/277-278; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 9/327-329; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhîtu fi'l-luga*, 2/20; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/126-127; el-Cevherî *es-Sihâh*, 2/804-805; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/652-655; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/128-129; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3851-3853; er-Râgîb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, 705-706.

¹¹²⁵ Kur'ân'ın üslûb özellikleri ve Kur'ân'daki tekrarlar için bk. İbn. Kesîr, *Hadîslerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri (Mütercimîn Mukaddimesi)*, 1/390; M. Suat Mertoğlu, “Üslûbü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/382. Ayrıca bk. Ali Erbaş, *Kur'ân'daki Tekrarlar ve Hikmetleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 11-75.

¹¹²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/99, 178; 2/19, 75-76, 111, 181, 208; 3/6-7, 28-29, 64, 128, 167, 250, 280-281; 4/5, 37-39, 99, 184-185; 5/103, 109-110, 154-155, 176; 6/225-226, 237, 257, 284, 294, 305, 318; 7/17, 103, 417; 8/5-6, 156, 204, 244, 301; 9/90; 12/15, 209, 215, 418.

¹¹²⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/17-18.

muâhedeye ve zimmete riâyet etmezler” anlamında olup tüm mü’minleri kapsamaktadır. Mehmed Vehbi, diğer bir ihtimal olarak 8. âyetin münâfiklar ve müşrikler, 10. âyetin ise Yahûdiler ve Nasrâniler dâhil olmak üzere tüm kâfirleri kapsadığını belirtmiştir.¹¹²⁸

Nahl 1 ve 3. âyetlerde tekrarlanan *عَمَّا يُشْرِكُونَ وَتَعَالَى* ibâresinden birincisinin “Putlar bize şefâ’at eder diyenleri reddetmek, ikincisinin ise yüce Allâh’ın, müşriklerin yerde ve gökte şerik iddia ettikleri şeylerden yüce ve ‘âlî olduğunu beyân etmek için olduğundan âyetlerde tekrar olmadığını söylemiştir.¹¹²⁹ Bakara 185’teki *الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى* ifadesinde tekrar eden *هُدًى* kelimesi için iki ihtimal olduğunu beyân ederek âyette tekrar olmadığını söylemiştir. Mehmed Vehbi’ye göre birinci ihtimal ilk geçen kelime usûl-ü itikâdiyeye, ikinci kelime furû-u ‘amâle işaretler. İkinci ihtimal ise ilk kelime insanları icmâlen doğru yola sevk etmek, ikinci kelime ise birinciyi tafsîl için gelmiş insanları dosdoğru yola davet etmek manasınadır.¹¹³⁰ Âl-i ‘İmrân 42’deki *إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ* cümlesinde iki kere zikrolunan *اصْطَفَاكِ* kelimesinin birincisi başlangıçtaki durumunu, ikincisi ise sonraki halini ifade etmekte olduğundan tekrar yoktur demiştir.¹¹³¹

Kelime tekrarlarının yanı sıra Kur’ân’da bazı âyetler de sıkça tekrarlanmıştır. Örneğin Rahmân sûresinde *فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ* “O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?”¹¹³² âyeti otuz bir kere geçmektedir. Mehmed Vehbi, bu hususta Râzi’nin görüşlerinden istifade ederek âyetin otuz bir kere tekrar olunmasının hikmeti üzerine açıklamalarda bulunmuştur. O, tekrarlanan âyetlerin tekrarlanmasındaki hikmeti sahib-i şeri’attan işitmek daha uygun ise de insan aklının idrâk edebileceği ve makama uygun olarak beyânda bulunmakta bir beis olmayacağını söylemiştir. Ona göre söz konusu âyetin otuz bir defa zikrolunmasındaki hikmet iki türlü ifade edilebilir. Birincisi her âyetin öncesinde nimetler ayrı ayrı zikrolduğundan zikredilen nimeti hatırlatmak o nimetin kadrini anlamaya ve şükürünü edâ etmeye davet etmek içindir. İkincisi ise cehennem yedi kapısının kapanması ve cennetin sekiz kapısının açılması insanlar ve cinlerden müteşekkil inananlar için birer nimet olup on beşi insanlara on beşi de cinlere mahsus olduğu için otuz kez tekrarlanmıştır. Mehmed Vehbi, burada âyet otuz bir kere tekrarlanmış tekrar bir sayısından sonra başladığı için tekrar eden ifadenin otuz olduğunu

¹¹²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/17.

¹¹²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 8/301.

¹¹³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/76.

¹¹³¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 3/64.

¹¹³² Rahmân 55/13, 16, 18, 21, 23, 25, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77.

söylemiştir.¹¹³³ Yine aynı sûrede 56 ve 74. âyetlerde tekrarlanan لَمْ يَطْمِئُنْ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ cümlesi için de birincisinin 46. âyette zikredilen iki cennette bulunan kadınlara, ikincisinin de 62. âyetteki iki cennette bulunan kadınlara mahsus olduğunu söyleyerek lafızda tekrar olsa da manada tekrar olmadığını, ya da birinci ifadenin kadınlar, ikinci ifadenin hûriler hakkında olma ihtimalini beyân etmiştir.¹¹³⁴ Mürselat sûresinde وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ “O gün vay yalanlayanların hâline!”¹¹³⁵ âyeti on kere geçmektedir. Mehmed Vehbi’ye göre bu âyet zâhirde tekrar gibi gözükse de hakîkatte tekrar yoktur. Çünkü farklı hükümlerin arkasından beyân edilen bir ifadedir. Ve her geçtiği yerde kendinden önce beyân edilen hükmü yalanlayanlar kastedilmektedir.¹¹³⁶

Mehmed Vehbi’nin bu açıklamaları Kur’ân’da tekrarı kabul etmediğini göstermektedir. Zira o benzer âyetler bağlamında defaatle zâhirde tekrar olsa da âyetin nâzil oluş maksadına göre hakîkatta tekrar olmadığını beyân eden açıklamalarda bulunmuştur.

4.14. Hulâsatu’l-Beyân’da Münâsebetü’l-Kur’ân

Tenâsüb ve münâsebet kelimeleri lügatta “biri soyunu ya da vasfını başkasına söylemek, nisbet etmek, ait olduğunu belirtmek, rüzgârın şiddetli esip tozları havaya kaldırmak, birbiriyle uyumlu olmak, yakını olmak, birbiriyle irtibatlı olmak, eşit olmak, simetrik olmak”¹¹³⁷ gibi anlamalara gelen نَسَبٌ n-s-b kökünden türetilmiş olup müfâ‘ale vezninde mastardır. İstılahta münâsebetü’l-Kur’ân âyetler ve sûreler arasındaki irtibatı ve mana bütünlüğünü ifade eden ilimdir. Âlimler arasında bu ilmin kıymetli, olduğu kadar zor olduğu da ifade edilmiştir. Âyetler ve sûreler arası irtibat incelenirken kelimelerin lügat anlamları, umûm-husus, birbirleri arasında irtibata işaret eden karîneler gibi durumlar dikkate alınarak mana bütünlüğü bulunur.¹¹³⁸ Mehmed Vehbi’nin de âyetler ve sûreler arası tenâsübe dikkat çektiği, bu minvalde yorumlarda bulunduğu görülmektedir. O bazen iki sûre, bazen âyetler arasında irtibat kurmuş, belirttiği irtibata dair sebep sonuç ilişkisi beyân etmiştir.¹¹³⁹

¹¹³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/309.

¹¹³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 14/336.

¹¹³⁵ el-Mürselât 77/15, 19, 24, 28, 34, 37, 40, 45, 47, 49.

¹¹³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/354.

¹¹³⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 7/271-272; el-Ezherî, *Tehzibu’l-luga*, 13/12-13; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhît fi’l-luga*, 2/268; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luga*, 5/423-424; el-Cevherî *es-Sihâh*, 1/224; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, 8/529; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 2/265; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 6/4405-4406; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi’l-Kur’ân*, 801.

¹¹³⁸ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 3/369-370.

¹¹³⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/175, 307, 365, 457, 483, 550-551, 601, 617.

Mehmed Vehbi, bazı sûreleri tefsîr ederken sûrenin bir önceki sûre ile tenâsübünü izah eden açıklamalarda bulunmuştur. Müfessir'in bu açıklamaları genel olarak muhtevâ ve sûrenin davet gayesi çerçevesinde olup peşpeşe gelen iki sûrenin sonu ve başlangıçları bağlamında tenâsüb kurduğu görülmektedir. Örneğin Mehmed Vehbi, Mushaf sırasına göre 70. sûre olan Me'âric ile 71. Nûh sûresi arasındaki irtibatı Nûh sûresinin 1. âyeti bağlamında izah etmiştir. Müfessir'in izahına göre Yüce Allâh Me'âric sûresinde Kureyş müşriklerini kıyâmetin şiddetiyle uyardı/inzâr etti. Nûh sûresinin başında Yüce Allâh'ın Hz. Nûh'u kavmine irşâd için gönderdiği halde kavminin bunu kabul etmediklerini, nebîleriyle aralarında cereyan eden olayları ve hakkı reddettiklerinden dolayı sonlarının helâk olduğu beyân edildi. Dolayısıyla Kureyş kâfirlerini tehdît etmesi cihetiyle Nûh sûresinin ilk âyetleri ile Me'âric'in son âyetleri irtibatlıdır. Çünkü her iki sûre de insanları günaha korkutmakla insafa dâvet amacı taşımaktadır.¹¹⁴⁰ Burada Mehmed Vehbi, iki sûre arasındaki irtibatı kâfirleri tehdît ve inanmayanların acı akıbeti üzerinden kurmuştur. Ancak sûreler arası tenâsüb hususunda Mushaf sırasına göre eser te'lif eden Zübeyr es-Sekafî ise Me'âric ile Nûh sûresi arasındaki münâsebeti Hz. Peygamber'e teselli ve sabır tavsiyesi üzerinden ele alarak irtibatlandırmıştır. Şöyleki Me'âric 5'te Hz. Peygamber'e görevinde karşılaştığı zorluklar sebebiyle güzel bir sabır tavsiye edilmekte Nûh sûresinde de Hz. Nuh'un tebliğdeki kararlılığı ve sabrı anlatılmaktadır. Burada Hz. Peygamber'e bir teselli mâhiyetinde kâfirler konusunda acele etmemesi nasıl olsa inanmayanların sonu daha önce nasıl olduysa aynı sonun yine onları beklediği ifade edilmektedir.¹¹⁴¹ Yine Nîsâbü'rî'den nakille Hacc sûresinin sonunun namaz ve zekâtla bittiğini sonraki sûre olan Mü'minûn sûresinin başlangıcının namaz, zekâtın ve mekârimi ahlâkın üstünlüğünün konu edildiğinden dolayı iki sûrenin birbiriyle irtibatlı olduğunu beyân etmiştir.¹¹⁴² Mehmed Vehbi'nin âyet belirtmeyip genel olarak ifade ettiği bu iki sûreyi Sekafî Mü'minûn sûresinin ilk âyetleri ile Hacc sûresinin sondan bir önceki 77. âyeti ile irtibatlandırmıştır.¹¹⁴³ Yine Sebe' sûresinin sonunun Fâtır sûresinin ilk âyetlerinin birbiriyle irtibatlı olduğunu Râzî'den nakletmiştir. Mehmed Vehbi'nin beyânına göre Sebe' sûresinin sonunda dünyada îman etmeyenlerin âhirette me'yûs olacakları beyân olunması ile Fâtır sûresinin evvelinde mutmain bir kalple dünyada îman edenleri âhirette müjdeler beklediğinin ifade olunması iki sûrenin birbiriyle irtibatlı olduğunu

¹¹⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/207.

¹¹⁴¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zubeyr es-Sekafî el-Gırnâtî el-Endelûsî, *el-Burhân fî tenâsubi suveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şe'bânî (Meğrib: Vuzâratu'l-Evkâf, 1990), 347-348.

¹¹⁴² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/201-202.

¹¹⁴³ es-Sekafî, *el-Burhân fî tenâsubi suveri'l-Kur'ân*, 257.

göstermektedir.¹¹⁴⁴ Sekafî ise bu iki sûre arasında ilk âyetlerinin hamd ile başlaması sebebiyle tenâsüb olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴⁵ Mehmed Vehbi, Gâşiye'nin son âyetleri ile Fecr'in ilk âyetleri arasındaki tenâsübü hakkında hiç kimseye atıfta bulunmadan önceki sûrenin son âyetlerinde Yüce Allâh kâfirlere azâb-ı ekberle azâb edeceğini beyân buyurduğunu Fecr sûresinin evvelinde de eşyaya yeminle bu azâbın gerçekleşeceğini te'kid ettiğini söylemiştir.¹¹⁴⁶ Sekafî bu iki sûre arasında Mehmed Vehbi'nin belirttiği gibi bir münâsebet kurmamıştır.¹¹⁴⁷ Bu iki durum dikkate alındığında Mehmed Vehbi'nin değerlendirmesinin kendine özgü olduğu söylenebilir.

Mehmed Vehbi'nin, âyetler arası tenâsübü açıklama metodu iki şekildedir. Birincisi peşpeşe gelen iki âyet minavelinde siyâk-sibâk olarak değerlendirilebilecek şekilde irtibat olduğunu zikretmesidir. Bu genel olarak tefsîrinin büyük bir kısmında yer almaktadır. Örneğin 'Arâf 34'de zikredilen *وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ* "Her ümmetin bir eceli vardır" cümlesine vurgu yaptıktan sonra bir sonraki âyet geçerken "Vâcip Teâla tekâlifin ahvâlini ve her millet için bir eceli muayyen olduğunu beyândan sonra tekâlîfe riâyet edenlerin âhirette korkuları olmayacağını, tekâlîfe riâyet etmeyip rusûl-ü kirâmı tekzîb edenlerin ehl-i nâr olacaklarını beyânetmek üzere"¹¹⁴⁸ diyerek 35. âyeti zikretmiştir. Yine İsrâ 30'daki *إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ* "Rabbin rızık dilediğine bol bol verir, kısar da"¹¹⁴⁹ âyetinden diğerine geçerken "Vâcip Teâla kullarının rızkını dilediği vech üzere verdiğini beyândan sonra insanların rızık darlığından korkmaları câiz olmadığını beyân etmek üzere" *وَلَا وَلَا وَ لَا* "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızın canına kıymayın! Biz onların da sizin de rızkınızı veririz"¹¹⁵⁰ âyetini zikretmiştir.¹¹⁵¹ Burada Müfessir'in iki âyeti irtibatlandırmak sûretiyle hükme vurgu yaptığı görülmektedir. Tegâbün 16'daki *وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِّأَنْفُسِكُمْ* "Kendi iyiliğinize olmak üzere başkaları için harcayın"¹¹⁵² ifadesinin sonraki âyetle bütünlüğünü belirtmek için ise Vâcip Teâla infâkla emrettikten sonra infâkın faydalarını beyân etmek üzere" diyerek *إِنْ تُقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا* "Eğer Allah'a güzel bir borç verirseniz"¹¹⁵³ şeklinde başlayan âyeti zikretmiştir.¹¹⁵⁴ Söz konusu âyetler ve bağlamları dikkate alındığında Mehmed Vehbi'nin geçiş cümleleriyle siyâk-sibâkı

¹¹⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/165.

¹¹⁴⁵ es-Sekafî, *el-Burhân fî tenâsubi suveri'l-Kur'ân*, 285.

¹¹⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/476-477.

¹¹⁴⁷ es-Sekafî, *el-Burhân fî tenâsubi suveri'l-Kur'ân*, 362-363.

¹¹⁴⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/43.

¹¹⁴⁹ el-İsrâ 17/30.

¹¹⁵⁰ el-İsrâ 17/31.

¹¹⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/41.

¹¹⁵² et-Tegâbün 64/16.

¹¹⁵³ et-Tegâbün 64/17.

¹¹⁵⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/34.

dikkate alarak bir konu bütünlüğü oluşturma amacı ve gayreti taşıdığı söylenebilir. Bu tarz bir yaklaşımın âyetleri anlamayı da kolaylaştırdığı da dikkati çeken diğer bir durumdur. Mehmed Vehbi, “Hiç biriniz buna mani olamazdınız”¹¹⁵⁵âyetinde ise Râzî’den naklen مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ lafzının nekre olmasından dolayı mana itibariyle cemi‘ anlamı taşınması sebebiyle حَاجِزِينَ kelimesinin cemi‘ geldiğini söylemiştir.¹¹⁵⁶

4.15. Hulâsatu’l-Beyân’da Garîbu’l-Kur’ân

Garîb kelimesi lügatta “yurdundan uzak olmak, savaşmak, uzaklaşmak, göç etmek, uzak ülkelere sefer yapmak, kaybolmak, bir şey garip olmak, yabancı olmak, söz kapalı olmak”¹¹⁵⁷ gibi anlamlara gelen غَرِبَ g-r-b kökünden türetilmiştir. Tefsîr ilminde Garîbü’l-Kur’ân, Kur’ân-ı Kerîm’deki garîb lafızları inceleyen ilim dalı olarak târif edilmiştir.¹¹⁵⁸ Kur’ân’daki garîb kelimeler üzerine çok sayıda eser te’lîf edilmiştir. Hz. Peygamber’den nakledilen “Kur’ân’ı, kelimelerinin manasını iyi fehmediniz, garîp kelimelerini öğrenmeye gayret ediniz” hadîsi de bu ilmin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu hususta söz sahibi olmak için lügat ilmini iyi bilmek gerekmektedir.¹¹⁵⁹ Suyûtî, Kur’ân’daki acem kelimeler için uzun mesâiler harcadığını, yüzü aşan kelime tesbit ettiğini, bu derlemeye kendisine varıncaya kadar hiçbir kitâpta bu kadar geniş çaplı bir derleme yapılmadığını söylemiştir.¹¹⁶⁰ Mehmed Vehbi, Kur’ân’da yabancı kelimelerin varlığını belirtmekle beraber bunları garîplik açısından değerlendirmede, böylesi geçişlerin her dilde mümkün olan garipsenmeyecek normal bir durum olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Zîrâ o, Fussilet 3. âyet bağlamında Kur’ân-ı Kerîm’de kıstas ve siccîl gibi acem kelimelerin bulunmasının Kur’ân’ın hey’eti mecmuâsının ‘Arapça olmasına tezât teşkil etmediğini belirtmiştir. Müfessir’e göre bu ve benzeri kelimeler her ne kadar aslı itibariyle ‘Arapça değillerse de ‘Arap lisanına karışmak sûretiyle ve kullanımının da yaygın olması hasebiyle ‘Araplaşmıştır. Mehmed

¹¹⁵⁵ el-Hâkka 69/47.

¹¹⁵⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/180-181.

¹¹⁵⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 4/409-413; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, 8/116-121; Sâhib b. ‘Abbâd, *el-Muhît fi’l-luga*, 1/409-410; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luga*, 4/420-422; el-Cevherî *es-Sihâh*, 1/191-194; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, 5/506-513; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 1/696-697; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3224-3231; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 604-605.

¹¹⁵⁸ İsmail Cerrahoğlu, “Garibu’l-Kur’ân, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/379-380.

¹¹⁵⁹ ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/291-296; es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2/3-105.

¹¹⁶⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2/142.

Vehbi, bu durumun her dilde olabileceğine işaret etmek için Türkçe'ye de Farsça, 'Arapça ve Fransızca dillerinden kelimeler geçtiğini ve Türkçeleştiğini söylemiştir.¹¹⁶¹

Bununla beraber sınırlı sayıda da olsa bazı acem kelimelerin kökeni hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bunların çoğu da Kur'ân'da geçen isimler üzerinedir. Buna göre Bakara 34'te geçen Âdem ismi acem olup arzdan/topraktan yaratıldığı için bu isim verilmiştir.¹¹⁶² 34. âyetteki İblis kelimesi hakkında ise ilâhî rahmetten meyûs olduğu için iblis denilmiş olup bu isim Süryânice 'azâzil ve 'Arapça hâris anlamındadır.¹¹⁶³ Yine Mehmed Vehbi'nin beyânına göre Âl-i 'İmrân 45'teki mesih kelimesi İbrânî lisanında mübârek anlamında olup Hz. 'İsâ'nın şerefine işaret eden lakabıdır.¹¹⁶⁴ İsrâîl kelimesi Hz. Yâkub'un lakabı olup İbrânîce'de safvetullâh veya 'Abdullâh demektir.¹¹⁶⁵ Bakara 104'teki رَاعِنًا kelimesi Yahudilerin lisanında "ey ahmak kişi" manasına gelen bir hakaret sözüdür.¹¹⁶⁶ Hûd 82'deki سَجِيلٍ kelimesi Farsçadan 'Arapça'ya nakledilmiş bir kelime olup taşla çamurdan yapılmış sert birşeydir.¹¹⁶⁷ Yûsuf ismi İbrânî dilindedir.¹¹⁶⁸ Enbiya 37'deki عَجَلٍ himyer lisânında çamur demektir.¹¹⁶⁹

Müfessir'in acem kelimeler üzerine açıklamaları sınırlı olsa da önceki âlimler tarafından tesbit edilen bazı kelimeler üzerinden Mehmed Vehbi'nin kaydettiği anlamlar incelendiğinde; her ne kadar acem olduğunu belirtmese de bağlama uygun mana verdiği görülmektedir. Örneğin Suyûtî, Nûr 35'teki كَمِشْكَاةٍ kelimesinin Habeşçe'de fener anlamında kullanıldığını beyân ederken,¹¹⁷⁰ Mehmed Vehbi, herhangi bir lehçe ya da lisan belirtmeden kelimenin Allâh'ın nurunun sıfatı olarak kullanıldığını ve "bir pencere ki duvarın dışına deliği olmayıp yalnız bulunduğu odanın içine nâzır" anlamına geldiğini söylemiştir.¹¹⁷¹ Suyûtî, Duhân 45 ve Me'âric 8'de كَالْمُهْلِ kelimesinin Berberî dilinde kızgın yağ anlamına geldiğini söylemişken¹¹⁷² Mehmed Vehbi, kelimenin kökeni hakkında detaylı bir açıklamaya yer vermeden erimiş tunç ve erimiş bakır olarak tercümesine yansıtmıştır.¹¹⁷³ Mutaffîfîn 9 ve 20'deki مَرْفُومٌ kelimesini Süyûtî İbrânî

¹¹⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/186.

¹¹⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/85.

¹¹⁶³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/91.

¹¹⁶⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/67.

¹¹⁶⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/103.

¹¹⁶⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/102.

¹¹⁶⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/412.

¹¹⁶⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/5.

¹¹⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/40.

¹¹⁷⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2/139.

¹¹⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 10/335-336.

¹¹⁷² es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2/140.

¹¹⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/420; 15/187.

dilinde yazılmış kitâp anlamında kaydetmişken¹¹⁷⁴ Mehmed Vehbi, açık yazılı herkesin okuyabileceği bir kitap olarak tercüme etmekle yetinmiştir.¹¹⁷⁵

4.16. Hulâsatu'l-Beyân'da Vucûh-Nezâir

Vucûh kelimesi lügatta “birinin yüzüne vurmak, şanda üstün olmak, şerefli eylemek, yönelmek, yöneltmek, yön vermek”¹¹⁷⁶ gibi anlamlara gelen وَجَهٌ v-c-h kökünden türetilmiş mastardır. Nezâir ise “bakmak, göz atmak, bir iş hakkında derinlemesine düşünmek, beklemek, mühlet vermek, bir şeyi başka bir şeye benzer kılmak, tartışmak, mücâdele etmek, ummak”¹¹⁷⁷ gibi anlamlara gelen نَظَرَ n-z-r kökünden türetilmiş nâzir ismi fâilinin çoğul formudur. Istılahta bir kelimenin farklı anlamlara gelmesine vucûh, birbirine benzeyen kelimelere ise nezâir denilmektedir.¹¹⁷⁸ Mukâtil'in bu hususta Kur'ân'daki vucûhları bilmeyenin iyi bir fakih olamayacağına dair bir hadîs rivâyet ettiği bilinmektedir. Bu konuda başka âlimlerin de vucûh ve nezâir konusunda farklı görüşleri bulunmaktadır.¹¹⁷⁹

Mehmed Vehbi'nin tefsîrinde vucûh ve nezâir'in tanımı konusunda bir izah bulunmamaktadır. Ancak *Hulâsatu'l-Beyân*, bu konuda ilk eser veren olarak bilinen Mukâtil b. Süleymân'ın *el-Eşbâh ve'n-nezâir* eserinde geçen kelimeler bağlamında analiz edildiğinde Mehmed Vehbi'nin vucûh ve nezâir içeren kelimeleri âyetlerin bağlamına göre anlamlandırdığı ve bu konuda önceki âlimlerin yorumlarına bağlı kaldığı söylenebilir. Mukâtil'in eserinde yüz yetmiş altı kelimenin bu bağlamda incelendiği tesbit edilmiştir. Örneğin bunlardan اَلْهُدَى için on yedi,¹¹⁸⁰ اَلتَّيْرُكُ için üç,¹¹⁸¹ اَلصَّلَاحُ için yedi¹¹⁸²

¹¹⁷⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2/139.

¹¹⁷⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/422, 426.

¹¹⁷⁶ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 4/66; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 6/186-187; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 6/88-89; el-Cevherî *es-Sihâhu tâcü'l-luga*, 6/2254-2255; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 4/396-400; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/321-322; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 6/4775-4778; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât*, 855-857.

¹¹⁷⁷ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 8/154-156; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 14/264-267; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/444; el-Cevherî *es-Sihâhu tâcü'l-luga*, 2/830-832; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 10/13-16; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/282-84; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 6/4465-4468; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 812-814.

¹¹⁷⁸ Vucûh hakkında âlimşer rasında ittifak varken nezâir kelimesinde farklı görüşler bulunmaktadır. Nitekim Mukâtil ve Yahyâ b. Sellâm'ın açıklamalarına bakıldığında Kur'ân'da bir lafzın farklı manalarda kullanılmasını vucûh, kelimenin anlamlarından birinin başka âyetlerde deaynı manada kullanılmasını nezâir olarak isimlendirdikleri anlaşılmaktadır. Zerkeşî ve Suyûtî nezâiri aynı anlama gelne kelimeler olarak tanımlamıştır. Mehmet Altuntaş “Vucûh-Nezâir Bağlamında “Ehl” Kelimesinin Anlamı ve Çevirisi Üzerine Bir İnceleme”, *Isarc 5. International Social Sciences and Innovation Congress*, 12-13 November 2022, 197.

¹¹⁷⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 2/144-145.

¹¹⁸⁰ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdf el-Belhî, *el-Vucûh ve'n-nezâir fî Kur'ân'i'l-kerîm*, thk. Sâlih Hâtîme d-Dâmin (el-'Irâk - Bağdâd: Mektebetu'r-Ruşd, 2011), 19-24.

¹¹⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve'n-nezâir*, 27-28.

¹¹⁸² Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve'n-nezâir*, 114-116.

الخاسرين için dört¹¹⁸³ vecîh olduğunu söylemiştir. Bu konuda yazılan ilk eser olması hasebiyle birkaç kelimeyi Mehmed Vehbi'nin Mukâtil'in verdikleri anlam üzerinden değerlendirilecek olunursa daha net bir tablo ortaya çıkacaktır. Örneğin Mukâtil 'udvân kelimesinin yol ve zulûm anlamında iki veçhinin olduğunu söylemiştir.¹¹⁸⁴ Mukâtil Bakara 193 ve Kasas'daki فَلَا غُدْوَانَ ifadesindeki 'udvân kelimesine sebîl¹¹⁸⁵ anlamı verirken Mehmed Vehbi, Bakara'da zulûm,¹¹⁸⁶ Kasas'ta yaptırım zorlama manasında "benim üzerime sizin tarafınızdan tecâvüz toktur" şeklinde yorumlamıştır.¹¹⁸⁷ Bakara 85, Mâ'ide 2 ve Mücâdele 9'daki 'udvân kelimesine her iki müfessir de zulûm anlamı vermiştir.¹¹⁸⁸ Yine Mukâtil, A'râf 98, Tâhâ 59 ve 119, Nâzi'ât 46, Şems 1, Duhâ 1, âyetler bağlamında الضُّحَى kelimesine gündüz, gündüzün ilk saatleri ve güneşin sıcağı, anlamında üç veçhi olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸⁹ Mehmed Vehbi ise kelimeyi A'râf 98, Tâhâ 119, Nâzi'ât 46, Şems 1 Duhâ 1'de kuşluk vakti¹¹⁹⁰ Tâhâ 59'da halkın toplandığı kuşluk zamanı¹¹⁹¹ olarak anlam vermiştir. Mukâtil'in üç vecihte açıkladığı kelimeyi Mehmed Vehbi, kuşluk vakti olarak zikretmiştir.

Mehmed Vehbi'nin Mukâtil'in eserinde bulunmayan bazı kelimeler nezdinde farklı âyetlerde farklı manalar verdiği yerler de bulunmaktadır. Örneğin tesbîh kelimesi bunlardan bir tanesidir. Kalem 28'deki تُسَبِّحُونَ "tesbîh" kelimesi ile muradın inşaallâh lafzı olması ihtimal dâhilindedir demiştir. Ayrıca Ebussuûd'un kelimeyi günahattan tevbe etmek anlamında yorumladığı görüşünü de naklederek bu manaya da dikkat çekmiştir.¹¹⁹² Bir sonraki âyette yer alan سُبْحَانَ رَبِّنَا ibâresindeki tesbihle kastedilenin namaz olduğunu İmâm-ı Hasan'dan nakletmiştir.¹¹⁹³ Yine İsrâ 44'deki لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ ibâresindeki tesbîh için "nekâisten münezzeh olduğunu beyân etmektir" ve "cümle mahlûkâtın tekellüm sûretiyle tesbîh etmeleridir" şeklinde iki muhtelif mana zikretmiştir.¹¹⁹⁴ Diğer farklı bir kelime mess'tir. Müfessir, وَأَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ¹¹⁹⁵ âyetinde mess kelimesi lügat itibariyle dokunmak anlamına gelse de buradaki anlamı aramak manasında olma ihtimali de vardır

¹¹⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, 202-203.

¹¹⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, 77.

¹¹⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, 77.

¹¹⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/95

¹¹⁸⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 11/211.

¹¹⁸⁸ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, 77; Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/167; 5/11; 14/426.

¹¹⁸⁹ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, 201-202.

¹¹⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/121; 9/348-349; 15/388, 497, 512.

¹¹⁹¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/245.

¹¹⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/139-140.

¹¹⁹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/141.

¹¹⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 9/58.

¹¹⁹⁵ el-Cin 72/8.

demmiştir. Mehmed Vehbi mananın böyle olmasına, cinlerin meleklerden söz aramak ve dinlemek için semâya gitmelerini ve işittiklerini de kâhinlere haber vermelerini delil göstermiştir.¹¹⁹⁶ Bakara 80'deki لَنْ نَمَسَّنَا için ise dokunmak anlamını vermiştir.¹¹⁹⁷

4.17. Hulâsatu'l-Beyân'da Kısâsu'l-Kur'ân

Kıssa kelimesi lügatta “birine bir haberi bildirmek, bir şeyi kesmek, kırmak, izini takip etmek, ödeşmek, hikâye etmek”¹¹⁹⁸ gibi anlamlara gelen فَصَّصَ k-s-s kökünden türetilmiş isimdir. Kur'ân-Kerîm'deki önceki kavimlere ait haberler ve bunları inceleyen ilme denilmektedir.¹¹⁹⁹

Mehmed Vehbi, Hz. Peygamber'in hayatı başta olmak üzere, Kâbil ve Hâbil, 'Ad, Semûd, Medyen kavimleri, Hz. Şu'ayb ve Eyke halkı, Hz. Mûsâ, Kârûn, Ashâb-ı Kehf, Hârut ve Mârut, Ashâb-ı Ress, Sebe', 'Üzeyr, Zülkarneyn, Fîl olayı gibi pek çok kıssaya değinmiş, yer, şahıs, zaman ve olayın muhtevası hakkında bilgiler vermiş, sosyal ve siyâsî hayata dair notlar düşmüştür. Ayrıca Mehmed Vehbi, pek çok kıssa bağlamında kıssanın gayesi ve hikmetine dair görüşlerini belirtmiştir. O genel olarak kıssaların Hz. Peygamberi ve hakkında Müslümanları tesliye gayesi taşıdığını da belirtmiştir.

Mehmed Vehbi, bazı kıssaları anlatırken kıssada yer alan kişilerin isimleri, yaşadıkları mekânları gibi konularda bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin çoğunu kaynak olarak kullandığı tefsîrlerden nakletmiştir. Bununla beraber kaynak belirtmediği yerler de mevcuttur. Örneğin Yûsuf sûresinin tefsîrinde Hz. Yûsuf'un ailesinden bahsederken Ebussuûd Efendi'den nakille Yehûda, Rûbil, Şem'ûn, Lâvey, Reyâlûn, Denye ve Yeşcur adlı kardeşlerin annelerinin Yûsuf'un teyzesi Liyâ olduğunu; Vedân, Neftali, Câd ve Âşir'in ise Zülfe ve Belher isminde iki cariyeden doğduklarını, Yûsuf ve Bünyâmin'in ise annelerinin Râhil olup on bir yıldızla tâbir olunan kişilerin bunlar olduğunu söylemiştir.¹²⁰⁰ Kalem sûresi 17-23. âyetlerde anlatılan ashâbu'l-cennet ile muradın Yemen'in San'a şehri civarında bir bahçenin sahipleri olduğunu Râzî tefsîrinden nakletmiştir.¹²⁰¹ Nûh sûresi 28'de “Mü'min olarak beytime girenler ile mü'min erkekler

¹¹⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/235-236.

¹¹⁹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/160.

¹¹⁹⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/10-12; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 8/209-212; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhîtu fi'l-luga*, 1/428; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 5/11; el-Cevherî *es-Sihâh*, 3/1051-1053; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 6/100-104; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/82-83; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/3650-3653; er-Râgîb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 671-672.

¹¹⁹⁹ İdris Şengül, “Kıssa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/498-500.

¹²⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/7-8.

¹²⁰¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/135.

ve mü'min kadınlar"¹²⁰² ifadesinde Nûh'un beytinden kastedilen mescidi, gemisi ya da hâne-i saâdeti olabilir. Müfessir teşbîh yoluyla beytten muradın din olma ihtimali görüşünün de mevcut olduğunu belirtmiştir. Mehmed Vehbi aynı âyette mü'min olduğu zikredilen kişilerin Hz. Nuh'un babası Lemek, Vâlidesi Enuş, kızı Semha, Hz. N'uh ile Hz. Âdem arasında geçmiş olan pederler olmak üzere on kişi oldukları bilgisini kaydetmiştir.¹²⁰³ Ancak bu bilgilerin kaynağını belirtmemiştir. Yâsin sûresi 13-27. âyetlerde dile getirilen karye halkını tevhîde davet için gönderilen resûlün ve onlara destek olan bir zatın kavmiyle mücâdelesini anlatırken çeşitli tefsîrlerden nakiller yapmak suretiyle âyette belirtilen karyenin Antakya, elçilerin Hz. 'Îsâ'nın elçileri, onlara destek olurken canından olan kişinin Habîb-i Neccâr adında bir zat olduğunu belirtmiş ve hâdis hakkında malûmat vermiştir. Mehmed Vehbi, Habîb'in mesleği hakkında dülger, çamaşır yıkayıcı ya da ipekten elbise dokuyucu olduğuna, kazancını her gün ikiye bölüp bir kısmını fakirlere sadaka olarak tasadduk, diğer kısmı ile de ailesini geçindirdiğine dair rivâyetler olduğunu söylemiştir. Ayrıca Habîb-i Neccâr'ın âbid, zâhit bir kimse olduğunu, kabrinin şu an Antakya'da bulunduğunu da eklemiştir. Mehmed Vehbi, kıssanın hikmetleri üzerine de yorumlar da bulunmuştur. Buna göre Habîb'in kavmine karşı mücadelesinin takdire şayan olduğunu belirterek, âyette onun söylediği cümlelerde kabahati kendine bulup nefsini ta'yîb ve halkına uyarı manası içermesi hasebiyle bu vazifenin en güzel meslek olduğunu söylemiştir. Zira Mehmed Vehbi'ye göre dinleyenlerin kusurlarını kendine isnâd edip sarf-ı kelâmda bulunmak muhâtap kitlenin öfkelerini teskîn etmekte ve dolayısıyla hitâp daha etkili olmaktadır. Yine ona göre her mü'min böyle olmalıdır. Mehmed Vehbi, son olarak şehit olan Habîb-i Neccâr'a رَحْمَةً اللهُ şeklinde duâ ve niyazda bulunmuştur.¹²⁰⁴

Buruc 4'teki bildirilen ashâbu'l-uhdûd kıssası hakkında geniş malumat vermiştir. Öncelik olarak Razî'nin Ebussuûd Efendi'nin bu âyette belirtilen ashâb-ı uhdûd ifadesinin mücmel olduğunu beyân eden görüşlerini nakletmiştir. Akabinde kıssayı Hz. Suheyb'den nakledilen bir hadîsle ile anlatmıştır. Ayrıca müfessirlerin çoğunun bu âyetin tefsîrinde bu hadîsi referans aldıklarını da eklemiştir. Mehmed Vehbi, kıssayı "zaman-ı sâbıkta bir padişah kendine tabi olanların Rabbisi olduğunu iddia ederdi. Kendine mensûp olan sâhir ihtiyarlamaya başlayınca vefât ettiği zaman yerinde kalacak bir kimse bulunmasını tasavvur ederek sihir öğrenmek üzere bir çocuğu o ihtiyar sâhire gönderdi.

¹²⁰² Nûh 71/28.

¹²⁰³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/226-227.

¹²⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/236-240.

Çocuk sihir öğrenmek üzere gidip gelirken yol üzerinde mü'min bir râhipten ta'allüme başlar ve râhipten aldığı feyz üzere îmân eder ve zühd-ü takvâ ile muttasıf ehl-i dil ve erbâb-ı kerâmetten mü'min-i kâmil olur. Hastaları tedâviye başlar. Tedavi edeceği hastaları îmâna dâvet eder, onlar da îmân ederler. Melik çocuğu ve ona tâbî olanları menetmek isterse de muvaffak olamayınca sahrada çukurlar kazdırır, içine ateşler yaktırır. Ateşin alevi semâya ser çektiği zaman kendine tâbî olmayan ehl-i îmânı o çukurlara atar ve yakar. Lâkin ehl-i îmânı ateşe atınca Cenâb-ı Hâk ateşe varmaksızın onların ruhlarını kabızla ateşten halas eder. Fakat melik ve ona tâbî olanları çukurlardan etrafa püsküren ateşlerle Cenâb-ı Hâk yakar. İşte bu sûretle onları ihlâk ettiğini bu âyetle beyan buyurmuştur. Binaenaleyh ashâb-ı uhdûdla murad o padişahla ona tâbî olanlardır.”¹²⁰⁵ Mehmed Vehbi, bu kıssanın Hz. Peygamber ve Müslümanları tesliye ve Mekke ehline de tehdid olduğunu “Ey ehl-i Mekke! Nasıl ki ashâb-ı uhdûd mü'minlere ezâ ederken kendi ezâları kendi aleyhlerine döndü. Siz de küfürde ve Müslümanlara ezâda ısrar ederseniz mü'minler hakkında kurduğunuz dolaplar ve düşündüğünüz hileler kendi ayağınıza dolaşır. Ey mü'minler! Ashâb-ı uhdûdun ezâlarına sabreden Müslümanlar nasıl ki derecâta nail oldularsa siz de sabrınız sebebiyle derecâta nail olacaksınız”¹²⁰⁶ cümleleriyle ifade etmiştir.

Mehmed Vehbi, Hz. Peygamber'in hayatından, yaşadığı toplumdan ve savaşlarından da bahsetmiştir. Tevbe 40. âyet bağlamında Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicretini etraflıca anlatmıştır. Mehmed Vehbi, müşriklerin darunnedvede Hz. Peygamber'e suikast planladıklarını, yol arkadaşının Hz. Ebûbekir olduğunu, Sevr'de saklandıkları, güvercinler yuva yaptığı ve örümcek ağ yaptığı için müşriklerin onları bulamadığı, Medîne'deki Müslümanların Hz. Peygamber'i karşılamaları, Mescid-i Nebevî'nin inşası başta olmak üzere detaylı bir şekilde hicreti anlatmıştır.¹²⁰⁷

Cin Sûresi 1. âyet bağlamında İbn 'Abbâs'tan nakledilen bir rivâyeti kaydetmiştir. Buna göre olay Hz. Peygamber 'Ukaz Panayırı'na yolculuk yaparken Nahle'de konakladıkları bir sırada sabah namazı vaktinde gerçekleşmiştir. Rivâyete göre cinnler Tihâme ve Hicâz cihetlerine memur olarak gelmişler, Hz. Peygamber'in okuduğu Kur'ân'ı işitince îmân etmişler ve bunu kendi tâifelerine haber vermişlerdir. Mehmed Vehbi, Hz. Peygamber'in burada cinleri fiziksel olarak görmediğini de eklemiştir. Ancak Müfessir, İbn Mes'ûd'dan Hz. Peygamber'in mevki ve zaman itibariyle farklı bir yerde cinlerle sohbet edip Kur'ân

¹²⁰⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/441-443.

¹²⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/443.

¹²⁰⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/62-65.

öğrettiğine dair başka bir rivâyet nakletmiştir. Açıklamalarının sonunda Mehmed Vehbi ikinci olayın olma ihtimalini Ahkâf sûresindeki âyetleri referans göstererek olabirliğine hükmetmiştir.¹²⁰⁸

4.18. Hulâsatu'l-Beyân'da İ'câzu'l-Kur'ân

İ'câz kelimesi lügatta “aciz kalmak, aciz bırakmak, gücü yetmemek, yaşlı olmak, birini birşeyden alıkoymak”¹²⁰⁹ gibi anlamlara gelen عَجَزَ ‘a-c-z kökünden türetilmiş if'âl vezninde mastardır. Mu'cize ise meydan okuma manasına gelen olağanüstü durumlar olarak tanımlanmıştır. Hissi ve aklî olarak sınıflandırılmaktadır. Bu meyanda geçmiş ümmetlerden Hz. Sâlih'in devesi, Hz. Mûsâ'nın 'asâ'sı ile İsrâiloğullarına gelen mu'cizelerin çoğu hissîdir. Yani duyu organları ile algılanabilir. İslâm ümmetine ise genel olarak aklî mu'cizeler gelmiştir. Hz. Peygamber bu hususta kendisine mu'cize olarak vahyin yani Kur'ân'ın verildiğini bildirmiştir.¹²¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilen bazı âyetlerin de tehatti içermesi onun mu'ciz olduğunu gösteren delildir.¹²¹¹

Mehmed Vehbi, Kur'ân'da tehatti içeren bazı âyetler bağlamında Kur'ân'ın mu'ciz bir kelâm olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur. Bakara 23'te Kur'ân'ın hakikat olduğunda şüphe duyanlara yapabiliyorlarsa benzeri bir sûre getirmeleri “Onun bir benzerini getirin” âyetiyle teklif edilmektedir. Mehmed Vehbi, buradaki فَأْتُوا emrinin emri tacizi olduğuna vurgu yaparak, vahyi inkâr edenlerin benzer bir sûre getirmelerine imkân olmadığına işaret için zikrolunduğu söylemiştir. Mehmed Vehbi'ye göre مِثْلِهِ lafzındaki zamir ise Kur'ân'a râcî olup Kur'ân'ı fesâhat belâgat, tertip, üslup, az lafızdan çok manalar çıkarılması gibi konularda füsahâ ve bülegâyı aciz kılabilecek bir benzerinin getirilmesi emredilmektedir.¹²¹² Yunûs 38. âyette فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ şeklinde benzer âyet bağlamında ise Mehmed Vehbi, daha kısa izah getirerek kâfirlerin benzer sûre getiremeyeceklerini beyân sadedinde “fesâhat ve belâgatta ve hüsn-ü intizamda Kur'ân'a müsâvî bir âyet bile getiremedikleri meydandadır”¹²¹³ demiştir.

Yine Mehmed Vehbi, Hûd 13'teki “Onun benzeri on sûre getirin” ifadesi bağlamında Kur'ân'ın fesâhat ve belâgat yönüyle birlikte gaybden haber verdiği için insanların

¹²⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/228-229.

¹²⁰⁹ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1/215-216; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 1/219-221; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 1/34; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/232-234; el-Cevherî *es-Sihâh*, 3/883-885; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 1/298-301; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/635-636; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/2816-2819; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, 547-548.

¹²¹⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/3.

¹²¹¹ el-Bakara 2/23; Yûnus 10/38; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88.

¹²¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/65.

¹²¹³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/228.

benzerini getirmekten ‘âciz kılan bir kitap olduğunu beyân etmiştir. Bir başka ifadeyle Kur’ân’ın mu‘ciz olmasının sebebi ilimlerin çoğunu kapsaması dolayısıyla insanların benzeri bir sûre getirmeye muktedir olamayışlardır. Yüce Allâh bu âyette insanların bu hususta kudretlerinin olmayışını beyân etmiştir. Ayrıca buradaki سُورِ lafzı cemî olduğu halde مِثْلِ kelimesinin müfred olması sûrelerden her biri anlamında olmasından dolayıdır. Yani on tane sûre getirin ki her biri hem fesâhat hem de belâgatta Kur’ân’daki sûrelerle benzer olsun anlamındadır.¹²¹⁴ Kur’ân’ın benzerini getirmek için tüm insanlar ve cinler bir araya gelseler yine başarılı olamayacakları İsrâ 88’de هَذَا الْقُرْآنَ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ cümlesiyle bildirilmiştir. Mehmed Vehbi de âyetin yorumunda “mislini getirmek kudreti beşerden hâriçtir ki mahlûk kelâmı olmaktan çok yüksektir. Çünkü Kur’ân’ın nazmı, elfâz ve âyetlerinin birbirine rabtı, mugayyebâttan haber vermesi mu‘cizdir. Binâenaleyh belâgatın en yüksek tabakasından olduğu cihetle beşerin söyleyebileceği sözlerden değildir”¹²¹⁵ demiştir. Mehmed Vehbi’nin açıklamalarına dikkat edildiğinde Kurân’ın mu‘cize oluşu ile ilgili âyetlerde fesâhat, belâgat yönü, mugayyebâttan haber vermesi, ilâhi bir kelâm olduğu ve dolayısıyla benzerinin ortaya konulmayacağı şeklinde önceki müfessirlerin görüşlerine benzer yorumlar yaptığı görülmektedir.

4.19. Hulâsatu’l-Beyân’da Sayılar

Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok âyette sayılara yer verilmiş, sayılar üzerinden insanlar tergîb, tebşîr, tehdît ifade eden mesajlarla uyarılmıştır.¹²¹⁶ Örneğin Müddessir sûresi 30’da cehennemdeki on dokuz melekle kâfirler tehdid edilirken,¹²¹⁷ En‘âm 160’da iyilik yapanlara yaptıklarının on katı mükâfat verileceği ifade edilerek tebşîr edilmiştir.¹²¹⁸ Bununla beraber zikredilen sayılar bazen mecazî, bazen de hakikî anlamda kullanılmıştır. Müfessir, Me‘âric 4’deki “Miktarı elli bin olan gün”¹²¹⁹ ifadesinde elli bin sayısının takdir sûretiyle olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi’ye göre bu hesap kıyâmet günündeki hesaba hastır. İnsanların hesabıyla en zeki ve en iyi hesap bileni kıyâmet gününde bu işle meşgul olsa elli bin sene de tamamlar demek anlamındadır. Değilse o

¹²¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 7/318.

¹²¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 9/112.

¹²¹⁶ Kur’ân’daki sayılar konusunda bk. Mehmet Altuntaş, *Mekkî Surelerde Sayılar*, (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2019); Mehmet Altuntaş, *Medenî Surelerde Sayılar*, (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022); Mehmet Altuntaş, “Mukâtil b. Süleymân’ın Ayetlerin Tefsirinde Kullandığı Sayılar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/76, 2021, s. 801-811.

¹²¹⁷ el-Müddessir 74/30. Ondokuz melek için bk. Altuntaş, *Mekkî Surelerde Sayılar*, 79-994.

¹²¹⁸ el-En ‘âm 6/160. On kat mükâfat için bk. Altuntaş, *Mekkî Surelerde Sayılar*, 61-66.

¹²¹⁹ el-Me‘âric 70/4. Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/184.

gün muhasebe elli bin sene sürecek anlamında değildir. Yüce Allâh hesabı dünya günlerinin yarısı kadar bir sürede tamamlayacaktır.¹²²⁰

Allah'ın insanı bir dişi ile bir erkekten yarattığı, hayvanlardan sekiz çift yarattığı ve anne rahminde insanın üç karanlık evrede çeşitli safhalardan geçirildiği, Zümer 6. âyette bir, üç ve sekiz sayıları zikredilmiştir. Mehmed Vehbi, buradaki bir sayısını ifade eden nefis-i vâhid ile murâdın Hz. Âdem, zevcinden Hz. Havvâ olduğunu Râzi ve Hâzin'den nakletmiştir. Hayvanlardan sekiz çiftten kastedilen ise erkek ve dişiden oluşan koyun, keçi, deve ve sığır olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi'nin beyanına göre zulümât-ı selâse/üç karanlık evreden birincisi nutfe şeklinde babasının sulbünde bulunmaktır. İkinci evre vakti geldiğinde ana rahmine intikal etmek, üçüncü ve son evre ise ana rahminde uyuşmuş kan olarak bir süre durup çocuk şeklini aldıktan sonra annesinin karnına çıkmaktır. Mehmed Vehbi, babanın sulbü, annenin karnı ve rahminin üçünün de karanlık olduğunu söylemiştir.¹²²¹

4.20. Hulâsatu'l-Beyân'da Emsâlü'l-Kur'ân/Durûb-u Emsâl

Mesel kelimesi lügatta “ayak üzerinde dikilmek, bulunduğu yerden ayrılmak, benzemek, benzetmek, fazilet sahibi olmak, temsil etmek, atasözü ya da kıssa gibi şeyleri beyân etmek, bir şeyi benzeriyle tasvir etmek, heykel yapmak”¹²²² gibi anlamlara gelen مَثَل m-s-l kökünden mastardır. Emsâl ise mesel kelimesinin çoğuludur. Durûb ise darb kelimesinin çoğulu olup lügatta “vurmak, bir kimseyi bırakmayacak şekilde tutmak, gaza ya da ticaret maksadıyla yola çıkmak, sefere çıkmaktan vazgeçip mukim olmak, bir şeyi diğerine katmak, suda yüzmek, bir şeyden yüz çevirmek, çadır dikmek, kazık çakmak, mühür vurmak, dokunmak, üfleme, soğuk vurmak”¹²²³ gibi anlamlara gelen ضَرْب d-r-b kökünden mastardır. Darb-ı mesel/durûb-u emsâl ise darb ve emsâl kelimelerinden oluşan bir terkip olup misal getirmek, örnek göstermek anlamlarına gelir. Emsâlü'l Kur'ân ise Kur'ân'daki misalleri inceleyen ilimdir. Rûm 58 ve 'Ankebût 43. âyette Yüce Allâh âyetlerde misaller verdiğini ve bunun insanların düşünüp iyice anlamaları gayesini

¹²²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/184-185.

¹²²¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/12-13.

¹²²² el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 8/228-229; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 15/70-74; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/413-414; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/296-297; el-Cevherî *es-Sihâh*, 5/1816; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 10/159-163; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/193-194; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/4132-4136; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 758-760.

¹²²³ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/30-34; el-Ezherî, *Tehzibu'l-luga*, 12/14-18; Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luga*, 2/196; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 3/397-400; el-Cevherî *es-Sihâh*, 1/168-170; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 8/186-191; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/577-578; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/2565-2570; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 505-506.

taşıdığı bildirmiştir.¹²²⁴ Şeyh İzzetin'e göre emsâlü'l-Kur'ân ibret ve insanlara nâsihat için zikredilmiştir. Bazı âlimelere göre ise Kur'ân'daki meselden maksat hatırlatma, nasihat, teşvik etme, nehy, ibret, kastedilen manayı idrâk etme, somut örnek vermedir. Mesel sayesinde beş duyu organı olayları daha iyi kavrar. Bu yönüyle emsâl bilinenle bilinmeyen arasında irtibat sağlayıp benzetme yoluyla öğretme gayesi taşır.¹²²⁵ Kur'ân'daki meseller mesel yönü açık ve kapalı olmak üzere iki kısımda tasnif edilmiştir. Açık mesele, *مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا*, “Onların misali, bir ateş yakan insan gibidir”,¹²²⁶ kapalı mesele örnek ise *مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ* “Kötülük yapan cezasını çeker”¹²²⁷ âyetleri örnek olarak verilebilir.¹²²⁸

Mehmed Vehbi ise durûb-u emsâl'in bir meseleyi açıklamak sûretiyle muhataplarını tergîb ve tenfir için mâkul olan bir durumu husûsî durum ya da husûsî olan bir durumu başka husûsî bir durumla örnekleme olarak tanımlamıştır.¹²²⁹ Bakara 26'daki “Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez” âyeti bağlamında Kur'ân'da bulunan darb-ı meseller hakkında insanların iki fırka olduğunu birincisinin Allah'ın indirdiğine inanan ve bu tür emsâllerle hidayet bulan imân ehli, ikincisinin ise durûb-u emsâli inkârla dalâletleri artan eden kâfirler olduğunu söylemiştir. Mehmed Vehbi'ye göre îmaânın gayesi hidâyet ve küfrün gayesi dalâlet olduğunu Yüce Allah bu âyette bildirmiştir.¹²³⁰ Yine İbrâhîm 45'teki “Size misaller de vermiştik”¹²³¹ âyeti bağlamında ise darb-ı mesellerin ibret için ve Kur'ân'da insanlar için her türden meselin olduğunu ifade eden Kehf 54. âyet bağlamında mesellerin insanların maslahat ve faydalarına işaret olduğuna ve onları ikaz anlamı taşıdığına işaret olduğunu söylemiştir.¹²³² Ayrıca Mehmed Vehbi, darb-ı mesellerden ancak ilim ve akıl sahibi kimselerin ibret alabileceğini, tefekkürleri sayesinde faydalarına ve zararlarına olan şeyleri idrak edip ona göre amel edeceklerini ifade etmiştir.¹²³³ Müfessir, daha pek çok âyette durûb-u emsâlin gaye ve hikmetleri üzerine görüşlerini beyân etmiştir.¹²³⁴

¹²²⁴ el-'Ankebût 29/43; Rûm 30/58.

¹²²⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/44-45.

¹²²⁶ el-Bakara 2/17.

¹²²⁷ Bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/46.

¹²²⁸ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/46, 49.

¹²²⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/73.

¹²³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/75.

¹²³¹ İbrâhîm 14/45.

¹²³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 196-197.

¹²³³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/21.

¹²³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 6/215; 7/297; 8/2, 4, 115, 238; 9/64, 129, 136, 196; 11/238, 272, 319-320, 404; 13/238; 14/473; 15/290.

Müfessir'in Kur'ân'daki bazı âyetleri açık izahlarda bulunmasa da kapalı ve açık meseller kategorisinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin kedisine hidâyet yolu belli olduktan sonra ona tabi olmayan kimselerin akıbetlerinin cehennem olduğu bildirilen Nisa 115. âyetini darb-ı mesel kapsamında değerlendirmiş “Sürüden ayrılan koyunu kurt kapar ve herkes kazdığı kuyuya kendi düşer” darb-ı meselinin ve bu âyetten me'haz olduğunu söylemiştir.¹²³⁵ Yine ‘Ankebût 3’teki ذَرَعًا وَصَاقَ بِهِمْ ذَرَعًا âyetindeki ذَرَعًا kelimesinin her ne kadar kol manasına gelse de burada darb-ı mesel olarak kullanılmış olup kuvvet ve kudret manasında olduğunu söylemiştir. Türkçe’de de bu ifadenin kuvveti ve kudreti var anlamında “kolu uzun” deyimiyle ifade edildiğini âyette de tedbiren âciz manasında kullanıldığını beyan etmiştir.¹²³⁶ Bu açıklamalar ile Suyûtî’nin bu husustaki örnekleri mukâyese edildiğinde Mehmed Vehbi’nin söz konusu âyetleri kapalı darb-ı mesel olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Mülk 22. âyetini “Yüzü üzerine düşmüş olduğu halde yürüyen kimse mi matlûbuna vasıl olur, yoksa doğru yoldan ayak üzerinde olduğu halde yürüyen kimse mi vasıl olur?” şeklinde tercüme eden Mehmed Vehbi, bu âyetin Ebussuûd ve Râzî’den istifâde ile darb-mesel olduğunu beyan etmiştir. Buna göre Yüce Allah bu âyette mü’min ile kâfiri temsili bir anlatımla yerde sürünen ve düz yolda yürüyen olarak ifade etmiştir.¹²³⁷ Yine acı ve tatlı suya sahip iki denizin birbirine müsâvî olmadığını ifade eden Fâtır 12’nin de darb-ı mesel olduğunu Beyzâvî’den nakletmiştir. Buna göre burada da mü’min tatlı suyu ve faydası çok olan denize kâfir de acı suyu olan denize benzetilmiştir.¹²³⁸ Mehmed Vehbi’nin bu âyetleri net bir şekilde ifade etmese de açık darb-ı mesel olarak değerlendirdiği söylenebilir.

4.21. Hulâsatu’l-Beyân’da Fedâilu’l-Kur’ân

İslâmi ilimler terminolojisinde fedâilu’l-Kur’ân, sevâbu’l-Kur’ân ya da menâfi’u’l-Kur’ân gibi isimlerle anılan bu terkipli Kur’ân’ı, sûrelerini ve âyetlerini okumanın, ezberlemenin, öğretmenin üstünlüklerine, faydalarına dair bilgileri âyet ve hadîslerden yola çıkarak ortaya koyan ilim dalının adı olarak ifade edilmiştir.¹²³⁹ Fedâilu’l-Kur’ân hususunda te’lif edilmiş eserlere bakıldığında genel olarak Kur’ân’ın tamamını ve bazı sûre ve âyetleri okumanın, öğretmenin faziletleri üzerine babların açıldığı ve buna dair

¹²³⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 4/214.

¹²³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 11/312.

¹²³⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/113-114.

¹²³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/182.

¹²³⁹ Abdullah Aydemir, “Fezâilü’l-Kur’ân” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/532-534.

hadîslerin zikredildiği görülür.¹²⁴⁰ Suyûti, Kur’ân’ın tamamı ile bazı sûre ve âyetlerin fâziletleri hakkında hadîsler mevcut olsa da bu konuda pek çok mevzû hadîsin de olduğunu belirtmiştir. O da bu konuyu Kur’ân’ın tamamı ve sûreler hakkında vürûd eden hadîsler olmak üzere iki kategoride incelemiştir.¹²⁴¹ Bununla beraber âlimler arasında âyet ya da sûrelerin birbiri üzerine üstünlüğü olup olmadığı hususunda ihtilafların olduğu da bir gerçektir. Eş’arî, Bakillânî (öl. 403/1013) ve İbni Hibban (öl. 354/965) gibi âlimler böyle bir ayırımın doğru olmadığını söylemişlerdir. Hatta İmam Mâlik, bir sûreyi sürekli okuyup diğerlerini terketmenin mekrûh olduğunu söylemiştir.¹²⁴²

Kur’ân’daki bâzı sûrelerin diğerlerinden efdal olduğunu, bazılarını okumanın faziletlerini ifade edenlerden bir tanesi de Mehmed Vehbi’dir. Örneğin Fâtiha sûresinin diğer sûrelerin özeti mesâbesinde olduğundan diğer sûrelerden efdal olduğunu söylemiştir. Çünkü Ona göre Fâtiha Yüce Allâh’ı senâ, zikir, ibâdet, Allâh’tan yardım isteme ve duâ etme konularını kapsadığından bütün dînî hususları içermektedir. Şöyle ki “elhamdulillâh” cümlesi Yüce Allâh’ın varlığına ve hamde layık olduğuna delâlat eder. “Rabbi’l-‘âlemin” cümlesi de Yüce Allâh’ın yarattıklarını terbiye ettiğine, onlardaki her türlü durumu yarattığına, mekândan, zamandan ve bir mahalle hulûl etmekten münezzeh olduğuna delâlet eder. Yine “errahmânirrahîm cümlesi” Allâh’ın mün’im ve muhsin olmasını beyân ettiğinden hamde layık olduğuna işaret etmektedir.¹²⁴³

Müfessir, Yâsîn sûresinin fazileti hakkında İbn ‘Abbâs’tan nakledilen rivâyetleri dikkate alarak; Yâsîn’in Kur’ân’ın kalbi olduğunu, Allâh rızası için Yâsîn okuyan kimsenin günahlarının bağışlanacağını, bir kere okumanın yirmi iki kere Kur’ân’ın diğer sûreleri okumaya denk olduğunu söylemiştir. Yine ölüm halindeki bir kişinin başında Yâsîn okunursa her harfî için on melek nâzil olacağını ve ölecek kimsenin huzurunda saf bağlayacaklarını, onun için istiğfarda bulunacaklarını, gasl, cenaze namazı defin zamanlarında hazır bulunacaklarını ifade etmiştir.¹²⁴⁴

Müfessir, İhlâs sûresinin fazîletini daha önce bahsi geçen “sûre-i ihlâs”, “sûre-i ma‘rifet”, “sûre-i mahzar”, “sûre-i tevhîd”, “sûre-i esas”, “sûre-i necât”, “sûre-i nûr” isimleri ile ilişkilendirmiştir. Buna göre “bir şeyin isminin çok olması o isimlerden her birinin ayrı

¹²⁴⁰ Bk. Ebû ‘Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Fezâilu’l-Kur’ân li’l-Kâsım b. Sellâm*, thk. Mervân el-‘Atıyye vd. (Dimeşk - Beyrût: Daru İbn Kesîr, 1995), 41-400; Ebû Bekr Ca‘fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî, *Fezâilu’l-Kur’ân*, thk. Yûsuf ‘osmân Fazlullâh Cibrîl (Riyâd: Mektebetu’r-Ruşd, 1989), 109-241.

¹²⁴¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/120-135.

¹²⁴² es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/136.

¹²⁴³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 1/17-19.

¹²⁴⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 12/285-286.

ayrı bir fazîlete delâlet ettiği cihetle o şeyin fazîletinin çok olmasına delâlet eder” demiştir. Ayrıca sûreyi kırâat etmenin Kur’ân’ın üçte birine denk olduğuna dair pek çok hadîs olduğunu ifade etmiştir. Bunu da “Kur’ân’ın hulâsa-i ahkâmı zâtullâh, sıfatullâhla nübüvvet, ahvâl-i dünya ve ahvâl-i âhiretten ibârettir”¹²⁴⁵ cümlesiyle açıklamıştır.

Mehmed Vehbi, bazı sûrelerde geçen âyetlerin fazîleti hakkında da açıklamalar yapmıştır. Örneğin Bakara sûresinin 255. âyetinde geçen hayy ve kayyûm isimlerinden yola çıkarak bu âyetin ism-i ‘azâm olabileceğini belirtmiştir. Yine mezkûr âyet hakkında sened ve kaynak belirtmeden Hz. Peygamber’in bu âyetin okunduğu evden şeytânın kaçacağını, sihirle uğraşanların ve sihrin o hane halkına tesir etmeyeceğini, âyete’l-kürsiyi okumaya devam etmenin abid ve sıddık görevi olduğunu belirten bir hadîs olduğunu beyân etmiştir. Yine Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın seyyidinin Bakara, Bakara’nın seyyidinin ise âyete’l-kürsi olduğunu buyurduğunu ifade etmiştir.¹²⁴⁶

Yine Felâk ve Nâs sûrelerini okumakla ilgili Hz. Peygamber’in hastalıktan şikâyet edenlere tedavi maksadıyla bu sûreleri okunmasını tavsiye ettiğini söylemiştir. Hatta bu konuda ‘Umeys kızı Esmâ’nın Resûlullâh’ın yanına “Ya Resûlallâh! Ca’fer’in çocuklarına süratla isâbet-i ayn vâkî oluyor, ben efsûn yapayım mı?” deyince Resulûllah. Evet! Yap. Zira kaderi ileri geçer birşey olsaydı isâbet-i ayn olurdu” dediğini zikretmiştir. Mehmed Vehbi, Kur’ân ve hadîslerle olan efsûnun câiz, bunların harici şeylerle yapılan efsûnun haram olduğunu söylemiştir.¹²⁴⁷

4.22. Hulâsatu’l-Beyân’da İsrâiliyyât

İsrâiliyyât kelimesi isrâiliye kelimesinin çoğuludur. Kur’ân-ı Kerîm’de kırk üç âyette geçen benî İsrâil/İsrâiloğulları¹²⁴⁸ ifadesinden anlaşılmaktadır ki isrâil kelimesi Hz. Ya’kûb’a nisbet edilmektedir. Bu da onun diğer adı ya da lakabı olduğunu göstermektedir. İsrâil kelimesi İbrânice kökenli bir kelime olup ‘Arapça ‘Abdullâh, Türkçe Allâh’ın kulu manasına gelmektedir. İsrâiliyyâtın neleri kapsadığı konusunda çeşitli görüşler mevcut olsa da genel anlamıyla başta Yahûdi kültürü olmak üzere, diğer dinlere ait birtakım kıssa, efsane, olay gibi haberlere denilmektedir ki bu haberler Hz. Peygamber’e, sahâbe ya da onları takip eden kişilere izâfe edilmek sûretiyle tefsîre dâhil edilmiştir. Bilhassa Yahûdi kültürüne atfen İsrâiliyyât denilmesinin sebebi ise Yahûdi kaynaklarından aktarılan nakillerin çok olmasıyla ilişkilendirilmiştir. İsrâiliyyât çeşitli açılardan

¹²⁴⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/638-639.

¹²⁴⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 2/237.

¹²⁴⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/649.

¹²⁴⁸ el-Bakara 2/40, 47, 122, 211; Al-i ‘İmrân 3/49, 93, 147; en-Nisâ’ 4/6; el-Mâide 5/13, 32, 70.

sınıflamaya tâbî tutulmuştur. Sened ve metin bakımından sahih ve zayıf olarak tasnif edilmekle beraber tamamen uydurma haberleri ifade bir üçüncü ketagorinin de dâhil edilmesi ile üç sınıfta incelenmiştir. Ayrıca İslâmi ilkelerle çelişip çelişmememesi, tasdik ve tekzîb açısından net bir yargı ortaya konulamaması açısından da kategorize edilmiştir. Ancak tasnifin; makbul/kabul edilen, merdûd/reddedilen ve kabul ve reddin hâricinde kalan isrâiliyyat olmak üzere üç başlıkta incelenmesi daha etraflı gözükmektedir. ‘Abdullâh İbn ‘Abbâs, Ebû Hureyre, ‘Amr İbnu’l-‘Âs, ‘Abdullâh İbn Selâm, Temîm ed-Dârî, Ka‘b b. Ahbâr, Vehb b. Münebbih isrâiliyyât rivâyet edenlerden bazıları olarak zikredilmiştir. Rivâyetler yaratılış, geçmiş kavimlere ait haberler, peygamber kıssaları ve âhiret konuları etrafında şekillenmektedir.¹²⁴⁹

Mehmed Vehbi de zaman zaman isrâilî rivâyetlere yer vermiştir. Bu tür rivâyetleri verirken Mehmed Vehbi’nin bazen rivâyeti sorgulamadan kabul ettiği, bazen zikrettiği bilgiyi bilmenin faidesiz olduğunu belirttiği bazen de rivâyeti zikretmekle beraber haberin asılsız olduğunu söylediği yerler bulunmaktadır. Örneğin Hz. İbrâhîm’in ölülerin nasıl diriltildiğini göstermesi için Rabbine niyazda bulunduğunu anlatan kıssa¹²⁵⁰ bağlamında Râzî’den ve Beyzâvî’den nakille âyette belirtilen dört kuşun cinsini tavus, karga, horoz ve güvercin olarak belirtmiş, bu hususta hiçbir itiraz ya da tenkitvârî cümle zikretmemiştir.¹²⁵¹ Hatta bu rivâyeti kabul eder nitelikte Beyzâvî’den “tezyînât-ı dünyaya muhabbeti azaltmak ve şehvât-ı nefsâniyeyi öldürmek lazım olduğuna işaret için zâhiri gayet ziynetli olan tavus, şiddet-i hücum ve teheyyüce sebep olan kuvve-i gazabiyeyi öldürmek lazım olduğuna işaret için kuvve-i gazabiyesi gâlip olan horoz, hisset ve denâet-i tab‘ı öldürmek lazım olduğuna işaret için denâet-i tab‘da darb-ı mesel olan karga, heva ve hevesi izâlenin lüzûmuna işaret için güvercin ihtiyar olunmuştur”¹²⁵² cümlesini nakletmiştir. Bu kuşların cinsleri ile ilgili rivâyetler çoktur. Örneğin Mukâtil, dört kuşu horoz, ördek, karga güvercin,¹²⁵³ İbn Kesîr, turna, tavus, horoz, güvercin¹²⁵⁴ olarak kaydetmiştir. Bu rivâyetlerin Kur’an’dan ve sünnetten referansı olmadığı gibi

¹²⁴⁹ Ebu’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüürî, *Tefsîru’l-Besît*, Muhakkinin Mukaddimesi, thk. Komisyon (‘İmâdetu’l-Bahsi’l-‘İlmî - Câmî‘atu’l-‘İmâm Muhammed b. Suûdi’l-İslâmiyye, h. 1430), 1/280- 282; Muhammed b. Muhammed b. Süveylem Ebû Şuhbe, *İsrâiliyyât ve’l-mevzûât fî kutubi’t-tefsîr*, (b.y.: Mektebetu’s-Sunne, ts.), 12-13; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,1979), 6-7; İbrahim Hatiboğlu, “İsrailiyyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/195-199.

¹²⁵⁰ el-Bakara 2/260.

¹²⁵¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*,2/248-249.

¹²⁵² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*,2/249.

¹²⁵³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/219.

¹²⁵⁴ Ebu’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâ‘îl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kurâni’l-‘azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (b.y.: Dâru Tayyibe li’n-Neşr ve’t-Tevz‘î, 1999), 1/689.

kaynaklarımıza nasıl dahil edildiği hususunda da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca dört kuşun cinslerinin bilgisi Kur’ân’da zikredilmediğine göre bu bilgiye vâkıf olmanın elzem bir tarafı da yoktur. Âyette dikkat çekilen husus öldükten sonra dirilmenin mutlaka olacağıdır.

Mehmed Vehbi, şeytanın Hz. Âdem ve eşini kandırıp Allah’ın yasakladığı ağaçtan yemelerini sağladığının anlatıldığı Bakara 36’daki “Şeytan o ikisinin ayağını kaydırды” ifadesi bağlamında İblis’in tuzağını gerçekleştirmek için cennete ne surette girdiği hususunda Hâzin ve Kâdî tefsirinden de faydalanarak İsrâilî bir rivâyetlere müracaat ederek bir kaç muhtelif görüş nakletmiştir. Buna göre İblis’in Hz. Âdem ve eşini kandırmasının keyfiyeti vesvese iledir. Bunu da cennetin kapısı önünden ya da bir hayvan sûretinde veyahut dostu olması hasebiyle bir yılan sûretinde cennete girerek gerçekleştirmiştir. Burada Mehmed Vehbi, bu rivâyetleri sıraladıktan sonra bunu bilmenin bir önemi olmadığını esas önemli olanın kandırılma suretiyle cennetten çıkarılma olduğunu beyân etme anlamında: “Ancak ne sûretle girerse girsin şeytânın onlara vesvese edip cennetten hurûclarına sebep olduğu kat’idir. Zîrâ sarâhat-ı âyet bunu nâtıktır. Amma vesvesenin keyfiyetinde rivâyet muhtelifdir. Bizim için savâb olan el ‘ilmü ‘indallâh demektir. Çünkü vesvesenin keyfiyetini bilmekte bir fâide ve bilmemekte bir zarar yoktur”¹²⁵⁵ demiştir. Müfessir’in takındığı bu tavır bazen isrâilî rivâyetleri zikretse de çok üstünde durmadığını göstermektedir.

Sâd 23-25. âyetlerde bir zatın Hz. Dâvûd’a gelerek; kardeşinin 99 koyunu olmasına rağmen kendisinin bir koyununa göz dikip kendi koyunlarına katmak istediğini, bu sebepten aralarında bu hususta hüküm vermesini talep ettiği; Hz. Dâvûd’un da kardeşin ona zulmettiği yönünde hüküm verdiği anlatılmaktadır. 24. âyette ise bu olayın Hz. Dâvûd’u imtihan olduğu ifade edilmekte onun da istiğfâr ettiği dile getirilmektedir.¹²⁵⁶ Mehmed Vehbi söz konu âyetlerin tefsîrinde Hz. Dâvûd’un Urya denilen kimsenin nişanlandığı kadını nikâhına aldığından zelle yaptığı ve bu sebepten istiğfâr ettiğini söylemiştir. Hz. Dâvûd’un zelleye düşmesinin ise iki sebebi olduğunu; birincisinin hıtba üzerine hıtba yani nikâh üzerine nikâh; ikincisinin doksan dokuz hatunu olduğu halde yüzüncüsünü istemesi olarak ifade etmiştir. Bu konuda çok rivâyetler varsa da olayın

¹²⁵⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 1/95-96.

¹²⁵⁶ Sâd 38/23-25.

kendisinin belirttiği gibi olduğunu, Urya hakkında anlatılan rivayetlerin aklen ve naklen sahih olmadığını belirtmiştir.¹²⁵⁷

4.23. Bazı Âyetler Bağlamında Sorulan Sorulara Cevapları

Mehmed Vehbi, bazı âyetler bağlamında kafa karıştırıcı soru soranlara karşı kendine özgü cevaplar vermiştir. Bu cevapların akla yatkın olanları olduğu gibi çelişkili olanları da mevcuttur. Örneğin Mülk 5'te Allâh'ın gökyüzünü yıldızlarla süslediği anlatılmakta ve yıldızları kulak hırsızlığı yapan şeytanlara karşı atış taneciği kıldığı *وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ* ibâresiyle ifade edilmektedir. Mehmed Vehbi, bu ifade bağlamında “Allâh şeytânları neden semâya çıkmadan değil de semâya çıktıktan sonra yıldızlar vasıtasıyla kovuyor” sorusunu reddederek teslimiyet ifade eden bir tavırla “Allâh dilediğini yapar murad ettiği şeyle hükmeder, biz bu ve benzeri konuların sırrına vakıf olamayız, bunu tetkikle de vazifeli değiliz”¹²⁵⁸ demiştir.

Mehmed Vehbi, Nûh 28. âyetini “Yarabbi! Zâlimlere ziyâde etme illâ helâk ziyâde et” şeklinde tercüme etmiş ve Râzî'den nakille Allâh'ın Hz. Nûh'ün duasını kabul ettiğini beyân etmiştir. Akabinde büyüklerin kusurları sebebiyle neden çocuklar helâk oldu” sorusunu soranlara cevap olarak “sıbyanın helâkı analarının ve babalarının azâbı teşeddüd etsin içindir. Çünkü evlâdın helâkından mütehasıl acının ana ve babaya ziyâde te'sir ettiği cümlece malûmdur. Bununla beraber sıbyanın helâkı günahlarından dolayı azâp için değil ki bu suâl vârid olsun. Belki sıbyânın o zamanda helâk olmaları alelade ölüm olduğundan bu suale mahal yoktur”¹²⁵⁹ şeklinde garip ve çelişkili bir cevap vermiştir.

4.24. Mehmed Vehbi'nin Tefsîrine Yönelik Tenkitler

Yazılmış her eserin medhedeni olduğu gibi eleştireni de mutlaka bulunmaktadır. Yaratılan her varlığın elinden çıkan eserin kusursuz olması imkânsızdır. Dolayısıyla *Hulâsatu'l-Beyân*'da da eksiklikler olmaması kaçınılmazdır. O da kendinden sonraki bazı araştırmacıların tenkitlerinden nasibini almıştır. Mehmed Akif Ersoy *Hulâsatu'l-Beyân*'ı ilk eleştirenlerdendir. Daha önce bahsi geçtiği üzere Mehmed Vehbi, tefsîrini bastırmak talebiyle Hasan Basri Çantay'a gitmiş, o da eseri incelemesi için Mehmed Akif'e yönlendirmiştir. Ancak Mehmed Akif *Hulâsatu'l-Beyân* hakkında: “Üslup ve ifade, tefsîr üslûbu ve ifadesi değil. Ayrıca edebî ve akıcı da değil. Eğer bugünkü nesle, îmânını tazelesin, sarsılan manevî cephesi kuvvet kazansın diye yazacaksak; bu tefsîrin Şer'iyeye

¹²⁵⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/379.

¹²⁵⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/95.

¹²⁵⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân* 15/227.

ve Evkâf Vekâleti namına basılması doğru olmaz. Bir de bizim şu meşguliyet içinde buna vaktimiz de yok”¹²⁶⁰ diyerek eleştirmiştir. Akif’in bu eleştirisinin sebebi bilinmezlik içermektedir. Zira Mehmed Vehbi’nin eseri dönemi itibariyle gayet anlaşılır bir dil kullanılarak yazılmıştır. Örneğin Akif’in ve Mehmed Vehbi’nin Asr sûresi hakkında söyledikleri şu ifadeleri mukayese edildiğinde kullanılan kelimelerin pek de birbirinden farklı olmadıkları görülür. Akif ‘Asr sûresi hakkında:

“Hâlıkın nâmütenâhi adı var en başı Hâkk
Ne büyük şey kul için hakkı tutup kaldırmak
Hani ashâb-ı kirâm ayrılalım derlerken
Mutlaka sûre-i ve’l-‘Asr’ı okurmuş bu neden
Çünkü meknûn o büyük sûrede esrâr-ı felâh
Başta îmân-ı hakîki geliyor sonra salâh
Sonra Hakk, sonra sebât, işte kuzum insanlık
Dördü birleşti mi yoktur sana hüsrân artık”,¹²⁶¹

Mehmed Vehbi ise ‘Asr sûresinin tefsîrinin bir bölümünde: “Gerek Hakk’ı ve gerek sabrı her ikisini tavsiye; hüsrândan halâsın şartları cümlesindedir. Şu halde hüsrândan halâsın şartları; dördtür ki onlar da îman, amel, hâk ve sabırla tavsiyedir. Lakin esas itibarıyla ikidir: Birincisi; nefsinin, ikincisi; ebnâ-yı cinsinden gayrıları ıslahtır”¹²⁶² demiştir. Görüldüğü üzere o dönemin dili fazlasıyla ‘Arapça kelimeler ihtiva etmektedir. Ve bu lisanı hem Mehmed Âkif’in şiirlerinde hem de Mehmed Vehbi’nin yazılarında görmek mümkündür. Aralarındaki fark Âkif’in şair yönü olması hasebiyle dili büyük bir ustalıkla kullanmasıdır. Mehmed Vehbi’nin ise gayesi Kur’ân’ın maksadını okuyucusuna ifade etmektir. Ancak şu da bir gerçektir ki Mehmed Vehbi, Mehmed Akif’in eseri hakkında bu söylemini büyük bir olgunlukla karşılamıştır.¹²⁶³

Seneler sonra Hasan Basri Çantay da *Kur’ân-ı Hakîm Meâl-i Kerîm* adlı özlü tefsîrinin ön söz kısmında bazı tefsîr ve meâller hakkında görüşlerini beyân etmiş, aynı zamanda Akif’in eleştirisine tercüman olur nitelikte *Hulâsatu’l-Beyân* hakkında şu eleştirisini ifade etmiştir: “Mülga ve Şer’iyye Vekillîğinde bulunan muttekîy, saalih, vatanperver

¹²⁶⁰ Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıraları*, 1/181-182.

¹²⁶¹ İsmail Hakkı Şengüler, *Mehmed Âkif Külliyyatı* (İstanbul: Hak Yayınları, 2000), 3/394.

¹²⁶² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 15/591.

¹²⁶³ Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıraları*, 1/182.

âlimlerimizden rahmetli Mehmed Vehbi Efendi'nin onbeş ciltlik *Hulâsatu'l-Beyân*'ı da *Nûru'l-Beyân* gibi tefsîrî tercemedir. İzahlarında me'hazlar gösterilmiş olmakla beraber hem dili bugünün dilinden çok geri, hem izahları ma'ul hâd'den aşırı ve ileridir.”¹²⁶⁴ Mehmed Vehbi ve Çantay'ın kullandığı dilin yapısı, sûrenin nüzûl sebebi hakkında belirttikleri beyân ve bazı kelimeleri izahları birbirine benzer özellikler taşımaktadır. Örneğin Kevser sûresinin tefsîrinde her iki âlim de nüzûl zamanından bir cümle ile bahsetmiş, nüzûl sebebini ‘Âs b. Vâil hakkında olduğunu belirten rivâyeti kaydetmiştir. Kevser kelimesini açıklarken her iki müfessir de önceki tefsîrlerde geçen olası ihtimalleri kaydetmişlerdir. Çantay, Celâleyn, Medârik, Beyzâvî'ye atıfta bulunarak kevseri, cennetteki havuz, çok hayır, peygamberlik, Kur'ân, şefâat, ilim, amel, şeref kelimelerine şâmil olduğunu söylemiştir. Ayrıca Çantay, Elmalılı tefsîrine de bakılmasını tavsiye etmiştir. Mehmed Vehbi de Râzi ve Ebussûd Efendi'ye atfen kevseri, cennetteki havuz, Kur'ân, çok hayır, İslâm dîni, etbân çok olması, amel, hüsnü ahlâk, ümmetin çok olması gibi anlamlara şâmil olduğunu ifade etmiştir. Çantay, fesalli kelimesini Kurban bayramı namazı olarak açıklarken Mehmed Vehbi bayram namazı olmasının yanısıra kelimeyi yapı itibariyle incelemiştir. Daha bunun gibi pek çok âyet incelenebilir. Bununla beraber Mehmed Vehbi'nin tefsîrinin 15 ciltlik bir hacme sahip olması izahlarının geniş olmasını normal kılmaktadır. Çantay ise hacimce daha küçük bir eser hazırladığı için konu hakkında kısaca bahsettikten sonra bilginin mevcut olduğu eserleri referans göstermekle yetinmeyi tercih etmiştir.

Hulâsatu'l-Beyân'ın bir diğer eleştirmeni Mehmed Sofuoğlu'dır. Sofuoğlu, 1981 yılında Çağrı yayınları tarafından yayımlanan *Tefsîre Giriş* adlı eserinde bazı Türk müfessirleri ve eserleri hakkında bilgiler vermiş, bahsettiği bu isimler arasında Mehmed Vehbi ve tefsîrini de zikretmiştir. O, *Hulâsatu'l-Beyân*'ın üslûbunun güne nazaran ağır bir dile sahip olduğunu, ‘Arapça ve Farsça terkiplerin yoğun şekilde kullanıldığını, tefsîrlerden yapılan nakiller arasına fikhî tafsîlatların sokuşturulduğunu, eserde derin tahlillerin ve felsefî ifadelerin yer almadığını söylemiştir. Bununla beraber halk arasında tutulan ve tercih edilen bir eser konumunda olduğunu da ekleyerek bunun sebebini muhtelif tefsîrlerden alıntılar yapılmasına yormuştur.¹²⁶⁵ Ancak unutulmamalıdır ki aynı dönemde yazılan pek çok eserin, makalenin, yayımlanan dergilerin yazı dillerine bakıldığında ‘Arapça ve Farsça terkiplerin yoğun olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu nedenle Mehmed Vehbi'nin de yazılarında dönemine göre üslûp takınması gayet tabii bir

¹²⁶⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm Meâl-i Kerîm*, 1/7.

¹²⁶⁵ Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, 370.

durumdur. Ayrıca tefsîrlerin çoğunda fikhî açıklamalara rastlanmaktadır. Tefsîr dikkatli bir şekilde incelendiğinde pek çok âyetin tafsilatlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Felsefi ifadelerin kullanılmaması ise Müellif'in tercihi ve takdiriyle alakalı bir durumdur.

Merhum Salih Akdemir de "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Te'lif ve Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinde Mehmed Vehbi'nin tefsîrine eleştiride bulunmuştur. Akdemir, Sofuoğlu'nun cümlelerinin tekrarı niteliğinde olan merhum İsmail Cerrahoğlu ve Şevki Saka tarafından İmam Hatip Liseleri'nin 12. sınıf müfredatı için hazırlanmış oldukları ders kitabına atıfta bulunarak mezkûr kitapta zikredilen cümleleri küçük değişikliklerle aktarmış ve eleştirisini onların yorumları üzerine bina etmiştir.¹²⁶⁶ Ayrıca Akdemir Mehmed Vehbi'nin tefsîri hakkında böyle bir eleştiri de bulunurken aynı makalesinde *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eser hakkında da eleştiri niteliğinde yorumlar yapıp Elmalılı'nın elinden geleni yaptığını söylemesi de dikkat çekicidir. Bununla beraber Akdemir, Nahl 71. âyet üzerinden Mehmed Vehbi'nin tefsîrinin tatmin edici olmadığını savunmuştur. Akdemir'e göre Mehmed Vehbi, âyeti yanlış anlamış ve yanlış tercüme etmiştir. Aynı âyeti Elmalılı'nın hiç yorum yapmadan geçtiğini de belirterek Ömer Nasuhi Bilmen'in tercümesini isabetli bulmuştur.¹²⁶⁷

Günümüz müfessirlerinden Mustafa Öztürk ise *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meâl ve Tefsîrin Serencamı* adlı eserinde Mehmed Vehbi'nin tefsîrini, geç dönem sünnî kaynaklara dayanarak yazdığını ve *Keşşâf* adlı esere atıf yapmadığını söylemektedir.¹²⁶⁸ Ancak Öztürk'ün bu tespiti doğru değildir. Zira Mehmed Vehbi, Nahl 73 ve 95. âyetleri tefsîr ederken Zemahşeri'nin *Keşşâf* adlı eserine, kebkebe kelimesini izah ederken de bizatihi Zemahşeri'nin adına atfen açıklamada bulunmuştur.¹²⁶⁹ Yine Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meâl ve Tefsîrin Serencamı* eserinin 78. sayfasının 4 nolu dipnotunda Mehmed Vehbi'nin tefsîrini yazdığı zaman dilimiyle alakalı akıllarda soru işareti bırakan bir tartışma açarak: "Konyalı Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri* (Hülâsatü'l-Beyân) İstanbul trs. I. 12, [Veli Ertan'ın "Müellif'in Terceme-i Hali (1861-1949)" başlıklı yazısı]. Bakara 2/124. âyetin tefsirinde Birinci Dünya Savaşı'ndan bahsediliyor olması eserin 1911-1915 yılları arasında telif edildiği bilgisini kuşkulu kılmaktadır. Çünkü mezkûr tarihlendirmeye göre Müellif Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılında henüz

¹²⁶⁶ Salih Akdemir, "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Te'lif ve Tefsirler Üzerine Bir değerlendirme" *İslâmî Araştırmalar Dergisi* Cilt 2 sayı 8 Ağustos 1988. 17-34.

¹²⁶⁷ Bk. Akdemir, "Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Te'lif ve Tefsirler Üzerine Bir değerlendirme" 17-34.

¹²⁶⁸ Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meâl ve Tefsîrin Serencamı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 107.

¹²⁶⁹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/381, 406; 9/49.

Bakara suresinin tefsirini yazmakla meşguldür. Dolayısıyla 1911'den 1914'de kadar sadece tek surenin tefsirini yazmış, 1915'te ise diğer 11 surenin tefsirini tamamlamıştır. Bu ihtimal çok zayıftır. Eserin 1911-1915 tarihleri arasında yazıldığı bilgisi doğru kabul edildiği takdirde ya müellifin bazı ayetlerin tefsirine sonradan ilavelerde bulunduğunu ya da tefsiri baştan sona değil, sondan başa yazdığını düşünmek gerekir.”¹²⁷⁰ Duruma bu açıdan bakıldığında Öztürk haklı görünmektedir. Ancak daha önce bahsi geçtiği üzere Mehmed Vehbi, Mâ'ide sûresinin sonuna düştüğü notta “Rûmî 1331 senesi Kânûnîevvelin on altıncı Çarşamba gününe tesâdüf eden ‘Arabî 1334 senesi Saferülhayr’ın yirmi birinci günü ikindi ezanı okunurken bu sûre-i şerîfe’nin tercemesi biavn-i Te’âlâ hıtam bulmakla bütün Kur’ân-ı Azimüşşan’ın tercemesi de hıtam bulmuştur. Şöyle ki: Tercemeye Muavvizeteyn’den başlanarak sûre-i En’âm’ın nihâyetine kadar terceme olunduktan sonra aşağıdan yukarıya doğru takip olunan sıra terk olunup sûre-i Fâtîha’dan başlanarak buraya kadar terceme edilmekle en son terceme olunan sûre, sûre-i Mâide olmuş ve hüsn-ü tesâdüf olarak Kur’ân’da en son nâzil olan sûrenin tercemesiyle Kur’ân-ı Kerîm’in tamamının tercemesi de hıtam bulmuştur”¹²⁷¹ diyerek eserini yazmaya mu’avvizeteyn sûrelerinden başlayarak En’âm sûresine kadar sondan başa bir sıra takip ettiğini daha sonra geri kalanı Mushaf sırasına göre yazdığını belirtmiştir.¹²⁷² Mehmed Vehbi’nin bu açıklaması eserin yazıldığı zaman dilimi olan 1911-1915 yıllarını te’yîd etmekte, dolayısıyla akıllarda soru işareti bırakmamaktadır. Öztürk ise eserin sondan başa yazılmış olabileceğini ihtimal çerçevesinde değerlendirmiş ancak eserin orijinalindeki Mehmed Vehbi’nin notunu gözden kaçırmıştır.

4.25. Hulâsatu’l-Beyân’ın Osmanlıca Baskısı ve Latinizesinin Mukâyesesi

Hulâsatu’l-Beyân’ın latinizesi 1966-1971 yılları arasında Üçdal Neşriyat tarafından Mümin Çevik’in öncülüğünde baskıya hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Nâşir Mümin Çevik eserin basımında yanlış olmaması ve aslına uygun olması için azami gayret gösterildiğini ifade etse de tarafımızdan latinize de hataların ve eksiklerin olduğu tesbit edilmiştir. Yapılan bu hataların eserin latinizesine müracaat edilerek yazılan tüm eserlere de yansımaları ayrıca telafisi güç bir duruma da sebebiyet vermiştir. Örneğin Mehmed Vehbi’nin Mâ’ide sûresinin sonuna notlandığı eserinin yazım sürecini ifade ettiği “Rûmî 1331 senesi Kânûnîevvelin on altıncı Çarşamba gününe tesâdüf eden ‘Arabî 1334 senesi Saferülhayr’ın yirmi birinci günü ikindi ezanı okunurken bu sûre-i şerîfe’nin

¹²⁷⁰ Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye’si’nde Meâl ve Tefsîrin Serencamı*, 78.

¹²⁷¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/220.

¹²⁷² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*, 5/220.

tercemesi biavn-i Te‘âlâ hıtam bulmakla bütün Kur‘ân-ı Azimüşşan‘ın tercemesi de hıtam bulmuştur. Şöyleki: Tercemeye Muavvizeteyn‘den başlanarak sûre-i En‘âm‘ın nihâyetine kadar terceme olunduktan sonra aşağıdan yukarıya doğru takip olunan sıra terk olunup sûre-i Fâtîha‘dan başlanarak buraya kadar terceme edilmekle en son terceme olunan sûre, sûre-i Mâide olmuş ve hüsn-ü tesâdüf olarak Kur‘ân‘da en son nâzil olan sûrenin tercemesiyle Kur‘ân-ı Kerîm‘in tamamının tercemesi de hıtam bulmuştur”¹²⁷³ diyerek eserini yazmaya muavvizeteyn sûrelerinden başlayarak En‘âm sûresine kadar sondan başa bir sıra takip ettiğini daha sonra geri kalanı Mushaf sırasına göre yazdığını belirtmiştir” şeklindeki cümleler latinizesine eklenmemiştir.¹²⁷⁴ Bu derece önemli bir bilginin latinizeye eklenmemiş olması latinize de orjinale riayet edilmediğini gösteren bariz bir örnektir. Zira bu kadar önemli bir bilginin latinizeye aktarılmaması eserin yazım süreci hakkında eleştirilmesine dahi yol açmıştır. Bununla beraber Mehmed Vehbi, pek çok sûrenin bitiminde sûreyi tamamladığı tarihi, o an bulunduğu mekânı ve zamanı belirten notlar düşmüştür.¹²⁷⁵ Bu tarz notların da latinize de olmadığı görülmektedir. Örneğin Neml sûresinin sonuna: “Rûmî bin üç yüz otuz senesi Eylül‘ünün on beşinci gününe tesadüf eden ‘Arabî bin üç yüz otuz iki senesi Zilkâde‘nin yirmi birinci günü biavnihî teâla bu sûrenin tercemesi hıtam bulmuştur”¹²⁷⁶ notunu düşmüştür. Bu ifadeleri latinizde bulunmamaktadır.¹²⁷⁷ Ayrıca Mehmed Vehbi, tefsîrinin son cildine kendi kaleminden hayatını ben dilini kullanmak sûretiyle beyân etmiştir.¹²⁷⁸ Mehmed Vehbi‘nin hayatı hakkındaki bu beyânı da latinizeye orjinali ile aktarılmamıştır. Müellifin terceme-i hali başlığı ile üçüncü kişi ağzından latinizenin birinci cildine kaydedilmiştir.¹²⁷⁹ Eserin orjinalinde bulunup latinizesine aktarılmayan bilgilerin yanısıra latinizde aslına uygun olmayan kelimeler de çoğunluktadır. Çevirmen pek çok kelimeyi sadeleştirerek ya da Türkçeleştirerek aktarmayı tercih etmiştir. Çevirmenin takındığı bu tutum her ne kadar cümlelerde anlam karmaşasına yol açmasa da metni Müellif‘in kullandığı yazı dilinden uzaklaştırmaktadır. Eserin tamamı incelendiğinde sıklıkla rastlanılabilecek bu tür ifadelerden bir kısmı tablo halinde şöyledir:

¹²⁷³ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 5/220.

¹²⁷⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 5/220. Krş. Çevik, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 4/1366.

¹²⁷⁵ Mehmed Vehbi‘nin bu notları için bk. 1/249; 2/299; 3/289; 4/296; 5/220, 419; 6/246, 350; 7/178, 296, 466; 8/121, 184, 243, 296, 436; 9/134, 236, 310, 410; 10/107, 199, 280, 378, 452; 11/95, 179, 275, 348, 405, 444, 473; 12/99, 164, 219, 286, 357, 423; 13/95, 183, 250, 325, 395, 426, 457, 509; 14/58, 112, 147, 182, 215, 240, 276, 303, 411; 15/15, 35.

¹²⁷⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 11/179.

¹²⁷⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 4/1366.

¹²⁷⁸ Mehmed Vehbi Efen, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 15/655-658.

¹²⁷⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu‘l-Beyân*, 1/11-12.

Tablo 1.1. Osmanlıca nüsha ile latinize arasındaki farka örnek kelimeler

Osmanlıca Nüsha	Latinize Nüsha
ırgalanmamıştır ¹²⁸⁰	oynatılmamıştır ¹²⁸¹
linetlik ¹²⁸²	yumuşaklık ¹²⁸³
ziyâde olsun ¹²⁸⁴	artsın ¹²⁸⁵
bedelinde ¹²⁸⁶	karşılığında ¹²⁸⁷
killet ¹²⁸⁸	azlık ¹²⁸⁹
kesbettikleri ¹²⁹⁰	kazandıkları ¹²⁹¹
kisve ¹²⁹²	giyecek ¹²⁹³
sem ¹²⁹⁴	zehir ¹²⁹⁵
mıh ¹²⁹⁶	çivi ¹²⁹⁷
fusûl ¹²⁹⁸	mevsimler ¹²⁹⁹
bürgü ¹³⁰⁰	çarşaf ¹³⁰¹
tefhim eder ¹³⁰²	anlatır ¹³⁰³
küt ¹³⁰⁴	kötürüm ¹³⁰⁵
çöküp ¹³⁰⁶	yapışıp ¹³⁰⁷
kendir ¹³⁰⁸	İp ¹³⁰⁹

¹²⁸⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/115.

¹²⁸¹ Çevirmenin hazırladığı nüsha için bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/647.

¹²⁸² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/154.

¹²⁸³ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/687.

¹²⁸⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/174.

¹²⁸⁵ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/708.

¹²⁸⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/178.

¹²⁸⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/710.

¹²⁸⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 3/181.

¹²⁸⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/173.

¹²⁹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/284.

¹²⁹¹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/816.

¹²⁹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/110.

¹²⁹³ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 2/831.

¹²⁹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 5/334.

¹²⁹⁵ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 4/1485.

¹²⁹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/226.

¹²⁹⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/2706.

¹²⁹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 8/374.

¹²⁹⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 7/2859.

¹³⁰⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/91.

¹³⁰¹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/4473.

¹³⁰² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/373.

¹³⁰³ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/4730.

¹³⁰⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 12/401.

¹³⁰⁵ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/4808.

¹³⁰⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/316.

¹³⁰⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/5167.

¹³⁰⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/314.

¹³⁰⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 13/5164.

Tablo 1.1. (Devam) Osmanlıca nüsha ile latinize arasındaki farka örnek kelimeler

verdiban ¹³¹⁰	merdiven ¹³¹¹
hacer-şecer ¹³¹²	taş-ağaç ¹³¹³
fehimsiz ¹³¹⁴	anlayışsız ¹³¹⁵
pakladı ¹³¹⁶	temizledi ¹³¹⁷
seyirtin ¹³¹⁸	koşun ¹³¹⁹
şipirti ¹³²⁰	şakırtı ¹³²¹
o misilli ¹³²²	o gibi ¹³²³
sebketmiş ¹³²⁴	geçmiş ¹³²⁵
tengri ¹³²⁶	Allah ¹³²⁷
bürünmüş ¹³²⁸	örtünmüş ¹³²⁹
dere ¹³³⁰	vadi ¹³³¹
pürterir ¹³³²	buruşur ¹³³³
Necasetten ibaret olan menidir ¹³³⁴	Bu kısım latinizeye alınmamıştır. ¹³³⁵
bodlayıcı ¹³³⁶	gebe ¹³³⁷
kadimhâne ¹³³⁸	helâ ¹³³⁹
levn ¹³⁴⁰	renk ¹³⁴¹

¹³¹⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/233.

¹³¹¹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5615.

¹³¹² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/254.

¹³¹³ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5637.

¹³¹⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/467.

¹³¹⁵ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5859.

¹³¹⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/518.

¹³¹⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5913.

¹³¹⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/525.

¹³¹⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5920.

¹³²⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/528.

¹³²¹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5924.

¹³²² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/19.

¹³²³ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 14/5942.

¹³²⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/21.

¹³²⁵ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/5944.

¹³²⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/261.

¹³²⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6210.

¹³²⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/274.

¹³²⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6224.

¹³³⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/314.

¹³³¹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6266.

¹³³² Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/324.

¹³³³ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6277.

¹³³⁴ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/344.

¹³³⁵ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6098.

¹³³⁶ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/402.

¹³³⁷ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6359.

¹³³⁸ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/455.

¹³³⁹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6416.

¹³⁴⁰ Mehmed Vehbi, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/457.

¹³⁴¹ Bk. Çevik, *Hulâsatu'l-Beyân*, 15/6418.

5. SONUÇ

Osmanlının son döneminde yetişen Mehmed Vehbi, önemli hizmetlerde bulunmuş çok yönlü bir kişiliktir. Vatansever yönü onu kırklı yaşlardan sonra siyâsete yönlendirmiş hem Osmanlı Mebuslar Meclisinde hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Mebus olarak görev almıştır. Bilhassa vatanın tehlikeye düşüp seferberlik ilan edildiği yıllarda Kuva-yi Milliye lehine yaptığı propagandalarla halkı vatan savunması için örgütlemesi, vatan için kendine bir görev verildiğinde tereddütsüz kabul etmesi onun vatansever olduğunun bir göstergesidir. Ankara hükümetinin ona, cephede ve orduda denetleme görevlerini tevdi etmesi ve padişaha gönderilen heyetin içinde yer vermesi de onun bu cevval duruşunun bir tezâhürüdür. Konya'dan iki kez mebus olarak seçilmesi ise halkın güvenini kazandığını ve sevilen bir kişi olduğunu göstermektedir. Mehmed Vehbi'nin bu gayretleri ve dirayetli duruşu ilk TBMM'de de kendini hissettirmiş Şer'îye ve Evkâf Vekili olarak kritik kararlara imza atmıştır. Zira onun Sultan Vahdettin'i hâl fetvası aslında Osmanlı devletinin resmî anlamda hükmünün ilgâ edilmesi anlamını taşımaktadır. Mecliste fakirlerin hakkını savunmuş, hak bildiğini söylemekten çekinmemiştir.

Mehmed Vehbi'nin medresede hocalık yapıp talebeler yetiştirmesi, tefsîr, hadîs, kelâm alanında eserler yazması da ilimde kifâyetinin yüksek olduğunun kanıtıdır. Ancak onun ilmî ve siyâsî açıdan yetkin olmasına rağmen, ülkenin en çetin zamanlarında binbir gayretle yazdığı tefsîrinin Şer'îye ve Evkâf Vekâleti adına bastırılmamış olması da ona yapılan haksız bir muameledir. Zîrâ o, tefsîrinin basılması için teklif yapmasına ve daha sonraki yıllarda Şer'îye ve Evkâf Vekâleti adına bastırılması için talepte bulunmasına rağmen bu arzusu gerçekleşmemiştir. Ne var ki borçlanarak da olsa kendi imkânları ile bastırıldığı tefsîri *Hulâsatu'l-Beyân* hala bugün bile hakettiği noktaya taşınmış değildir. Mehmed Vehbi'nin tefsîrinin muhtevasında bulunan tercümesi dahi müstakil bir Kur'ân meâli olarak Türkçe meâller arasında yerini almamıştır.

Mehmed Vehbi'nin meâli kendine özgüdür. Tefsîri tercümelerin yoğunlukta olduğu meâlde lafzî tercümelerin de olduğu tesbit edilmiştir. Mehmed Vehbi, âyetlerin daha iyi anlaşılması için uzun âyetleri bölmüş, bir kısmını tefsîri, diğer bir kısmını lafzî olarak tercüme etmiştir. Mehmed Vehbi, çevirileri için meâl kelimesini değil terceme ifadesini kullanmıştır. *Hulâsatu'l-Beyân*'ın meâl yönünün özgünlüğünün yanı sıra diğer hususlarda da özgün tarafları mevcuttur. Bununla beraber eleştiriye açık tarafları olduğu da bir gerçektir. Eser, Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olup 'Arapça ve Farsça terkiplerin yoğun bir şekilde kullanılması sebebiyle eleştirilmiştir. Eleştirmenler eserin dilinin ağır

ve anlaşılması güç olduğunu ifade etmişlerdir. Günümüz lisanıyla karşılaştırıldığında eleştirmenlere hak vermemek mümkün değildir. Ancak bu hususta gözden kaçırılan önemli bir ayrıntı vardır. O dönemdeki yazılan eserlere, makalelere bakıldığında ‘Arapça ve Farsça terkiplerin bütün eserlerde olduğu göze çarpmaktadır. Aslında o dönemde yazılmış herhangi bir esere yapılan eleştiri, o dönemin yazı dilini eleştirmek anlamına gelir.

On beş ciltlik bir hacme sahip olan eserde mukaddime yoktur. Öteden beri müelliflerin eserlerine mukaddime yazmaları bir gelenek halini almışken Mehmed Vehbi’nin tefsîrine mukaddime yazmamış olması ilginçtir. Müfessir’in mukaddime yazmama sebebini bilemiyoruz ancak eğer mukaddime yazmış olsaydı en azından tefsîrin yazılma amacı, özelliği ve kapsamı hakkında okuyucu açısından bir ön bilgi verilmiş olurdu. Bununla beraber isminin hulâsa adıyla başlaması pek çok kaynağın tarandığına dair bir upucu vermektedir.

Mehmed Vehbi, *Hulâsatu’l-Beyân*’ı genel çerçeve itibariyle bir düzen içerisinde kaleme almıştır. Tefsîrin sûre ve âyetler minvalinde sırasıyla giriş, meâl, âyetin kısa izahı, alıntılar, açıklamalar ve hulâsa bölümleri ile bir mantık örgüsü içinde olması eserin akıcılığına katkı sağlamakta ve anlamayı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca Mehmed Vehbi’nin sûreleri tamamladığı tarih, yer ve ortamdan bahsetmesi okuyucuya dönemin atmosferini hissettirmektedir.

Kaynakça itibariyle zengin olan eserde Mehmed Vehbi’nin seçtiği eserleri gelişiğüzellikten uzak hassaten bir tercihte bulunarak tefsîrine aldığı anlaşılmaktadır. Müfessir, çoğunlukla Ehl-i sünneti savunan müfessirlerin görüşlerine yer vermek sûretiyle onlara bağlılığını ifade etmiştir. Fakat az da olsa farklı mezheplere mensub kişilerin görüşlerinden de istifade ettiği görülmüştür. Bu da onun aslında farklı fikirlere kapalı olmadığını göstergesidir. Bununla beraber aldığı bilginin kaynağını isim ya da esere atıfta bulunarak vermesi de eserine ayrı bir özellik katmıştır. Bu özellik bilhassa araştırmacılara sağlıklı rahat bir çalışma zemini teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Müfessir’in âyetleri tefsîr ederken âyet ve hadîslere bakması, sahâbe, tâbi’în ve sonraki müfessirlerin görüşlerinden istifade etmesi rivâyet tefsîrini önelediği anlamını taşır. Fakat tefsîrin genel yapısı dirâyet yönünün daha fazla olduğunu kanıtlar niteliktedir. Zira Mehmed Vehbi’nin, fıkıh, hadîs, kelâm, ‘akâid, lügat, dilbilgisi, tıp, tarih gibi konularda çeşitli âlimlerden görüşler belirtmesine rağmen kendi fikirlerini ifade etmesi, eleştiride

bulunması, tercihler yapması onun dirâyet yönü ile alakalıdır. Hadîs nakli yaparken sahîh ya da zayıf olup olmadığına dikkat çekmesi, râvî isimlerini zikretmesi, pek çok hadîsin kaynağını vermesi, bilhassa *Sahihayn* olarak bilinen Buharî ve Müslim'in adına atıfta bulunması eserini sahîh bilgiyle oluşturduğuna dikkat çekme amacı taşımaktadır. Ancak yine de pek çok hadîsin kaynağını vermemiştir.

Fıkhî konuları kapsayan âyetleri açıklarken ekseriyetle Hanefî ve Şâfi'înin görüşlerini zikretmiştir. Bu ayrıntı Müfessir'in, çevresinin ve Türkiye'deki halkın bu mezheplere mensûbiyetini gözetmesi anlamına gelir. Bununla beraber Mehmed Vehbi'nin Mâturîdî ve Eş'arî'nin görüşlerini benimsediğini ifade etmesi, fırâk-ı dâlle diye isimlendirdiği Mu'tezile, Cebriye, Müşebbehe gibi mezheplerin görüşlerine tamamen karşı çıkması onun Ehl-i sünnete sıkı sıkıya bağlı olduğunu gösteren diğer bir durumdur. Bu düşüncesini tartışma olan konulardaki yaptığı açıklamalarında ifade etmiştir.

Hulâsatu'l-Beyân'ın diğer bir özelliği işâri yorumlar ihtivâ etmesidir. Mehmed Vehbi'nin bu hususta tevbe, zikir, nefsin terbiyesi gibi konularda manevî yönü kuvvetlendiren görüşlerini zikretmiştir. Evliyâ kabirlerinden medet umma noktasında ise çelişkiye düştüğü görülmektedir. Zira o bir cümlesinde kabirlerden beklenti içinde olmayı bâtil inanç olarak değerlendirirken evliyâ olduğu bilinen kişilerin kabirlerini ziyaret edip vesile kılmayı câiz görmüştür. Ahlâk ile ilgili görüşleri ise özü itibariyle emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker esası minvalinde şekillenmiştir.

Mehmed Vehbi'nin aldığı görüşlerin kaynağını verme konusunda hassas davranmasına rağmen kelimelerin lügat manalarını verirken aynı hassasiyeti göstermediği anlaşılmaktadır. Zira o pek çok kelimenin lügat manasını vermiş ancak lügat ve me'âcim kitaplarına atıfta bulunmamıştır. Bununla beraber kelimelerin lügat manalarına dikkat edip izahlarda bulunması tefsîrine bir özgünlük katmıştır. Müfessir'in âyetlerdeki kelime ve cümle yapılarına dair açıklamalarda bulunması, bunların anlama etkisini tetkik etmesi, zamirlerin merciini göstermesi, zamir yerine ism-i zâhir olan yerleri tespit edip sebeplerini açıklaması ise onun 'Arapça'ya vukûfiyetini gösterir.

Mehmed Vehbi'nin tıp, tarih ve pozitif ilimlerle âyetleri ilişkilendirmesi onun bu ilimleri şer'î ilimlerden ayrı tutmadığı anlamına gelir. Ancak bilimsel verilerde yorum yaparken keskin cümleler kullanması bu konuda kesin hüküm vermemek gerektiğini ortaya koymuştur. Zira Yüce Allah'ın eşyaya yüklediği anlam tam anlamıyla çözülmüş değildir. Her geçen gün bu konuda yeni keşifler yapılmaktadır. Diğer taraftan Mehmed Vehbi'nin

âyetleri yaşadığı olaylarla irtibatlandırması Kur'ân'ın yaşama dönük yüzünü vurgulama çabasından kaynaklanmaktadır. Hayatın içinden örnekler vermesi, atasözleri ve deyimlerle âyetleri irtibatlandırması da bu minvalde değerlendirilebilir.

Kur'ân ilimleri konusundaki yorumları ekseriyetle önceki müfessirlerin görüşleri etrafında şekillenmektedir. Ancak benimsediği görüşler itibariyle farklılık arz etmektedir. Eserde sûrelerin Mekkî-Medenî oluşu bilgisi verilmesine karşın âyet numaraları verilmemiştir. Bu durum okuyucuya aradığını bulma noktasında zorluk oluşturmaktadır. Müfessir, âyetlerin çoğunun sebab-i nüzûllerini zikretmiştir. Ancak buna rağmen sebab-i nüzûl bir olay ya da kişiler nezdinde olsa da hususîliğe değil umûmiliğe itibar olması gerektiğini vurgulamıştır.

Müfessir'in Kur'ân'daki yeminler ve muhkem-müteşâbih konularında özgün yorumlar yapmaktan kaçındığı, önceki müfessirlerin görüşlerine bağlı kaldığı, hurûf-u mukattaa' için selefle halef arasında seçim yapmakta zorlandığı anlaşılmaktadır. Kur'ân'da neshin varlığını kabul etmekle beraber önceki âlimler nezdinde mensûh kabul edilen bazı âyetler bağlamında nesholunmadığı yönündeki görüşlerinin ağır bastığı görülmüştür. Umûm-husûs, mutlak-mukayyed konusunda da önceki âlimlerle benzer görüşlere sahip olan Mehmed Vehbi, Kur'ân'da tenâkuz olduğunu söyleyenlere karşı çıkmış bu konuda cevaplar vermiştir. Bazı âyetler minvalinde mübhem ve mücmel olduğunu ifade etmesi ise Kur'ân'da bunların varlığını kabul ettiği anlamına gelir. Kur'ân'daki tekrarların hikmetleri üzerinde duran Mehmed Vehbi, bu hususta her fırsatta “tekrar yoktur” cümlesini kurmuştur. Mehmed Vehbi'nin âyetler arası tenâsüb konusunda ise kendine özgü yorumları bulunmaktadır. Bilhassa bir âyetten diğerine geçerken bağlantı cümleleri zikretmesi âyetlerin birbiriyle bir bütün olduğunu gösterme çabasıyla alakalıdır.

Müfessir, Kur'ân'da acem kelimeler olmasının yadırganmayacak bir durum olduğu bunun her dilde olabileceği ve Kur'ân'ın hey'eti mecmuasına tezat bir durum teşkil etmediği görüşündedir. Mehmed Vehbi'nin vucûh-nezâir konusunda bir açıklaması yoktur. Bunu anlayabilmek için kelimeler üzerinde değerlendirme yapmak gerekmektedir. Kur'ân'daki kıssalara geniş bir şekilde değinen Mehmed Vehbi, kıssaların Hz. Peygamber'i ve Müslümanları tesliye maksadını taşıdığını aynı zamanda ibret ve hikmet içerdiğini vurgulamıştır. Ancak kıssaları zikrederken zaman zaman isrâîlî rivâyetlere yer verdiği görülmüştür. Bununla beraber her ne kadar rivâyeti zikretse de akla yatkın olmayan bazı rivâyetleri reddetmiştir. Bazılarını ise gereksiz bilgi olarak görmüştür. Kur'ân'ın i'câzı, hususunda yine önceki müfessirlerle benzer görüşler

zikretmiştir. Kur'ân'da darb-ı meselelerin olmasını ise hikmet, tergîb ve tenfir çerçevesinde değerlendirmiştir. Bazı sûre ve âyetlerin fazîletleri konusunda yaptığı açıklamalarını hadislerle destekleyerek bu konuda hassas davrandığını göstermiştir. Zira bu hususta her sûre için yorum yapmamıştır.

Netice itibariyle *Hulâsatu'l-Beyân'ın* tefsîr usûlü ve Kur'ân ilimleri açısından kapsamlı bir hacme sahip olduğu görülmüştür. Mehmed Vehbi'nin ekseriyetle daha önceki müfessirlerin görüşlerini naklettiği, yorumlarını bu minvalde yaptığı, Ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu okuyucuya hissettirdiği, bir başka deyişle geleneksel yönünün ağırlık kazandığı söylenebilir. Fakat en başta meâli olmak üzere özgün yorumları da oldukça fazladır. Şunu da ifade etmek gerekir ki Mehmed Vehbi'nin tefsîrini okuyan herkes birçok tefsîr hakkında genel bir kanaate sahip olur.

Eserden hakkıyla istifade edilebilmesi için üzerinde çalışılması gereken pek çok konu bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi latinizesinin tekrar gözden geçirilip yeniden basılarak ilim dünyasına sunulmasıdır. Zira latinizesinde eksikler ve çeviri hatalarının olduğu tespit edilmiştir. Latin alfabesine çeviren zat Mehmed Vehbi'nin bazı notlarını almamış, pek çok kelimeyi doğrudan yazmak yerine sadeleştirerek nakletmiştir. Bir diğeri Mehmed Vehbi'nin meâlinin müstakil bir çalışma olarak yapılması ve meâller arasındaki yerini almasının sağlanmasıdır. Bununla birlikte meâlinin özgünlüğü sebebiyle geniş kapsamlı bir çalışma yapılması gerekmektedir. Ayrıca Kur'ân ilimleri çerçevesinde her bir konu için müstakil çalışmalar yapılabilir. Bununla beraber yazılan eserin bugün anlaşılması için sadeleştirilmeye ihtiyacı vardır. Bu sadeleştirme aynı dönemde yazılmış bütün eserler için gereklidir. Ayrıca Mehmed Vehbi'nin gerçekleşmeyen arzusunun bugün yerine getirilerek eserinin Diyanet İşleri Başkanlığı adına bastırılması temennimizdir.

6. KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. “Ebussuûd Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/365-371. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Akpınar, Ali. “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949) ve Tefsiri”. *Şehir ve Alimleri Sempozyumu Kitabı*. 371-394. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017.
- Akyıldız, Ali. “Meclis-i Â‘yân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/243-244. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Akyıldız, Ali. “Meclis-i Meb‘ûsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/245-247. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Altuntaş, Mehmet. *Mekkî Surelerde Sayılar*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2019.
- Altuntaş, Mehmet. *Medenî Sûrelerde Sayılar*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022.
- Altuntaş, Mehmet. “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde İsrâiliyyât ve Hurûf-u Mukattaa Hakkındaki Yorumları”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 129-158. [BOZİFDER], 13, 13 (Temmuz/2018).
- Altuntaş, Mehmet. “Vucûh-Nezâir Bağlamında “Ehl” Kelimesinin Anlamı ve Çevirisi Üzerine Bir İnceleme”. *Isarc 5. International Social Sciences and Innovation Congress*, 195-206. 12-13 November 2022.
- Altuntaş, Mehmet. “Mukâtil b. Süleymân’ın Ayetlerin Tefsirinde Kullandığı Sayılar”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 801-811. 14/76, 2021.
- ‘Amr ed-Dânî, ‘Osmân b. Sa‘îd b. ‘Osmân b. ‘Ömer. *el-Beyân fi ‘addi âyi’l-Kur’ân*. thk. Gânim Kudûrî el-Hamd. Kuveyt: Merkezu’l-Mahtûtât ve’t-Turâs, 1994.
- Âşık Paşayı Velî. *Garipnâme*. çev. Bedri Noyan. Ankara: Ardıç Yayınları, 1998.
- Ateş, Süleyman. “İrşâdü’l-‘aqli’s-selîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/456-458. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Ateşyürek, Remzi. *Mehmed Vehbi Efendi’nin Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

- Ateşyürek, Remzi. "Mehmed Vehbi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/540-541. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyât*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Aydemir, Abdullah. "Fezâilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/532-534. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet Akif. "Kanûn-i Esâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/328-330. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- el-Bâbertî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ekmeluddîn Ebû 'Abdullâh Cemâluddîn er-Rûmî. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. thk. Fethu'l-Kadîr li'l-Kemâl İbnu'l-Hemmâm. Lubnân: Dâru'l-Fikr, 1970.
- el-Bağdâdî, Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed. *Nevâsihu'l-Kur'ân*. thk. Ebû 'Abdullâh el-Âmilî. Beyrût: Şirketu Ebnâ' Şerîf el-Ensârî, 2001.
- Bebek, Adil "Kebîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Bedir, Murteza. "Nesefî Ebu'l-Berekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/567-568. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Bektaş, Ekrem. "Beyânulhâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/34-35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Beydilli, Kemal. "Osmanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/496-502. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Beydilli, Kemal. "Mahmud II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/352-357. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- el-Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed 'Abdurrahmân Mar'aşlı. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1417.
- Bırışık, Abdülhamit - Eren, A. Cüneyt. "Sıddîk Hasan Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/92-95. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Bırışık, Abdülhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Birinci, Ali. "İzmirli, İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/533-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'İsmâ'il. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Deyb el-Begâ. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Yemâme, 1993.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtihu'l-gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/348-350. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/105-107. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbu'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/260-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsîr Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- el-Cevherî, Ebû Nasr 'İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâhu tâci'l-lugâti ve's-sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Büyük Oyun*. Ankara: Rehber Yayınları, 1995.
- el-Curcânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *Kitâbu't-ta'rîfât*. Cemâ'atü mine'l-'Ulemâi bi-İşrâfi'n-nâşir. Beyrût - Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983.
- Çağrııcı, Mustafa. "Ahlâk" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Milsan Basın Sanayi, 1985.
- Durmuş, İsmail. "Temsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/434-435. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıraları*. İstanbul: Gonca Yayınları, 2021.

- Ebû Davûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sunen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Sayda - Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. Sıdkı Muhammed Cemîl. Beyrût: Daru'l-Fikr, 1420.
- Ebussuûd, el-'Îmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ. *Îrşâdü'l-'akli's-selîm*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Ebû Şuhbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylem. *İsrâiliyyât ve'l-mevzûât fî kutubi't-tefsîr*. B.y.: Mektebetu's-Sunne, ts.
- Efe, Adem. "Sebîlürreşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Emecen, Feridun. "Osmanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/487-496. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Erbaş, Ali. *Kur'ân'daki Tekrarlar ve Hikmetleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Eroğlu, Ali. "Hâzin, 'Ali b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/125-126. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ertan, Veli - Küçük, Hasan. *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*. İstanbul: Türdav Basım, 1976.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Muhammed 'Avd Mur'ib. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. "Taberî Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Fayda, Mustafa. "Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/30-36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- el-Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. 'Abdulhamîd Hindevî. Beyrût - Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- el-Fîrûzâbâdî, Meciduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Y'âkûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Mektebu Tahkîk et-Turâs Muesseseti'r-Risâle. Beyrût - Lubnân: Muessesetu'r-Risâle, 2005.

- el-Firyâbî, Ebû Bekr Ca'fer b, Muhammed b. el-Hasen, *Fezâilu'l-Kur'ân*. thk. Yûsuf 'Osmân Fazlullâh Cibrîl. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1989.
- Greene, Brian. *Evrenin Dokusu, Uzay, Zaman ve Gerçekliğin Dokusu*. Çev. Murat Alev. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2008.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/388-399. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- el-Harrânî, Ebu'l-'Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm, *Mukaddimetu fî 'usûli't-tefsîr*. Beyrût - Lubnân: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1980.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İsrailiyyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- el-Hâzin, Ebu'l-Hasen 'Alâuddîn 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lubâbu't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415.
- el-Herevî, Ebû 'Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn, *Fezâilu'l-Kur'ân li'l-Kâsım b. Sellâm*. thk. Mervân el-'Atıyye vd. Beyrût: Dımeşk - Daru İbn Kesîr, 1995.
- Hibetullâh b. Selâme, Ebu'l-Kâsım b. Nasr b. 'Alî el-Bağdâdî. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*. thk. Züheyr Eş-Şâvîş - Muhammed Ken'ân. Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1404.
- el-Horasânî, Ebû 'Osmân Sa'îd b. Mansûr b. Şu'be. *Sunenu Sâîd b. Mansûr*. thk. Komisyon. Riyâd: Dâru'l-'Ulûketi li'n-Neşr, 2012.
- Irmak, Sadi, *Milli Mücadelede Atatürk'ün Çevresi İlk Mücahitler*. İstanbul: Genç Yayıncılık, 1986.
- Işık, Emin, "Çantay Hasan Basri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/218-219. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Fünûni'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût - Lubnân: Dâru'l-Beşâir, 1987.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ el-Kazvinî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. By.: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn 'İsmâîl b. Şihâbuddîn 'Omer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. B.y.: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevz'î, 1999.

- İbn. Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâ'îl b. Şihâbiddîn. *Hadîslerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri (Mukaddime)*, çev. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983.
- İbn Mace, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sunen*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâki. B.y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*. thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr vd. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İpşirli, Mehmet. "İlmiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/141-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- İbnu's-Salâh, Ebû 'Amr Takıyyüddîn 'Osmân b. Salâheddîn 'Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûr. *Ma'rifetu envâ'i 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Nüreddîn 'Itr. Sûriye - Beyrût: Dâru'l-Fikr - Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1986.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsmâîl ed-Darîr. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2000.
- İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Muslim b. 'Ubeydillâh. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. B.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1998.
- el-İsfehânî, Ebû Nu'aym. *Hilyetu'l-evliyâ*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arâbî, 1974.
- İz, Mâhir. *Yılların İzi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.
- Kâdî 'İyâz, Ebu'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki (fî şerefi)'l-Mustafâ*. B.y.: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şifâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/134-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâdî 'İyâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/116-118. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Karaoğlan, Arslan. *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kur'âniyye ve Muhammed Ali es-Sabûnî'nin Revai'u'l-Beyân Adli Eserinin Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

- Karataş, Ali. "Konyalı Mehmet Vehbi Çelik". *Tarihte Müslümanlar*. 8/28-29. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- el-Kastallânî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdu's-sâri li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: el-Matba'atu'l-Kubrâ el-Emirî, 1323.
- Katâde, Ebu'l-Hattâb b. Di'âme es-Sedûsi el-Basrî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. B.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1998.
- Kılıç, Semra. *Konyalı Mehmed Vehbi'nin Hulâsatu'l Beyân Adlı Tefsîrinde Hristiyanlık*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Konyalı Mehmed Vehbi Hoca*. İstanbul: Üçdal Matbaası - Üçler Matbaası, 1975.
- Kuran, Ercüment. "Birinci Dünya Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/196-200. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kurt, Yaşar. "Ni'metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/132-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- el-Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- el-Kurtubî, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Sa'id b. Hazm el-Endelusî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kurân'i'l-kerîm*. thk. 'Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî. Beyrût - Lubnân: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1406.
- Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Küçük, Cevdet. "Milli Mücadele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/76-83. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Mehmed Vehbi, Konyalı. *Hulâsatu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Şehzâdebaşı: Evkâf-ı İslâmiye Matba'ası, 1340-1343.
- Mehmed Vehbi, Konyalı. *Akâid-i Hayriyye Tercemesi*. İstanbul: Ahmed Kâmil Matba'ası, 1340.
- Mehmed Vehbi, Konyalı. *'Avâmil-i 'Umrân*. İstanbul: Sırât-ı Müstekîm Matba'ası, 1911.

- Mehmed Vehbi, Konyalı. *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Çev. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 4. Basım, 1966.
- Mehmed Vehbi, Konyalı. *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Muhtasarı Tercümesi*. İstanbul: Güneş Matbaacılık, 1966.
- el-Mervezî, Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî. *ez-Zuhd ve'r-rekâik*. thk. Habîb er-Rahmân el-E'zamî. B.y.: yy., ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Üslûbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/382. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- el-Mevsîlî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. 'Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Musnedu Ebî Ya'lâ*. thk. Huseyn Selîm Esed. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1984.
- Mucâhid, Ebu'l-Haccâc. *Tefsîru Mucâhid*. thk. Muhammed 'Abdusselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyye, 1989.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. 'Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrût: Daru İhyâi't-Turas, 1423.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *el-Vucûh ve'n-nezâir fî Kur'ân'î'l-kerîm*. thk. Sâlih Hâtîme d-Dâmin. 'Irâk - Bağdâd: Mektebetu'r-Ruşd, 2011.
- en-Nahcuvânî, Ni'metullâh b. Mahmûd. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye el-mûdihatu li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye*. Mısır: Dâru Rikkâb li'n-Neşr - el-Gavriyye, 1999.
- Mumcu, Ahmet. "Divan-ı Hümayun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/430-432. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/102-106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. "Rûhu'l-Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/211-213. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfîzüddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. Beyrût: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.

- en-Nîsâbûrî, Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A‘rec. *Garâ‘ibu‘l-Kur‘ân ve Regâ‘ibu‘l-Furkân*. thk. Şeyh Zekeriyâ ‘Umeyrât. Beyrût: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1416.
- en-Nîsâbûrî, Ebu‘l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed. *Tefsîru‘l-basît*. Muhakkikin Mukaddimesi, thk. Komisyon. B.y.: ‘Imâdetu‘l-Bahsi‘l-‘İlmî - Câmi‘atu‘l-‘İmâm Muhammed b. Suûdi‘l-İslâmiyye, 1430.
- en-Nîsâbûrî, Ebu‘l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed. *Esbâbu‘n-nuzûl*, thk. ‘Âsım b. ‘Abdülmühsin. Demmâm: Dâru‘l-İslâh, 1992.
- en-Nîsâbûrî, Hâkim. *el-Müstedrek*. thk. Mustafâ ‘Abdülkâdir ‘Atâ. Beyrût: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1990.
- Okay, M. Orhan. “Büyük Doğu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/513-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Okuyan, Mehmet. *Kur‘ân-Meal-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Oy, Aydın. “Atasözü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/44-46. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özek, Ali. “el-Keşşâf ‘an hakâ‘iki gavâmizi‘t-tenzîl ve ‘uyûni‘l-ekâvîl fî vucûhi‘t-te‘vîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/329-330. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Öztürk, Cemil. ”Mondros Mütarekesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/271-273. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Öztürk, Kazım. *Türk Parlemanto Tarihi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 1993.
- Öztürk, Mustafa. *Cumhuriyet Türkiyesi‘nde Meal ve Tefsîrin Serencamı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. “Medâriku‘t-Tenzîl ve Hakâiku‘t-Te‘vîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/292-293. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa - M. Suat, Mertoğlu. “Zemahşeri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Öztürk, Resul. *Yeni İlm-i Kelam Hareketleri ve Mehmed Vehbi Hareketi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.

- Piriş, Şaban. *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı*. Kayseri: Arz Yayıncılık, ts.
- Râgıp el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredâtu fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrût: Dîmeşk - Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- er-Razî, Ebû 'Abdillâh Fahrudîn Muhammed b. 'Omer b. Huseyn. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Sâhib 'İsmâîl b. 'Abbâd. *el-Muhît fi'l-luga*, thk. eş-Şeyh Muhammed Hasan Âli Yâsîn. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1994.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Resâilu'l-Câmi'iyye. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevârid (Arapça Türkçe Lügat)*. İstanbul: Bahar Yayınları, ts.
- es-Sekafî, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr el-Gırnâtî el-Endelûsî. *el-Burhân fi tenâsubi süveri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Şe'bânî. Meğrib: Vuzâratu'l-Evkâf, 1990.
- Siddîk Bahâdır Hân, Ebu't-Tayyib Muhammed. *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân*. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1992.
- Sirâceddîn, 'Omer b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dîmeşkî en-Nu'mânî. *el-Lubâb fi 'ulûmi'l-kitâb*. thk. 'Adil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avviz. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsîre Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Câm'u'l-ehâdis*. B.y.: yy. ts.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ahbâri (ehâdisi)'l-mevzû'a*. thk. Ebû 'Abdurrahmân Salâh b. Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Muhtar İbrahîm el-Hâic vd. Kâhire: el-Ezheru's-Şerîf, 2005.

- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. B.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Ammeti li'l-Kitâb, 1974.
- Şengül, İdris. "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/498-500. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Şengüler, İsmail Hakkı. *Mehmed Âkif Külliyyatı*. İstanbul: Hak Yayınları, 2000.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. B.y.: Dâru Hicr, 2001.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalahi'l-hadis*. B.y.: Mektebetu'l-Me'ârif, 2004.
- et-Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre. *Sunen-i Tirmizî*, thk. Beşşâr 'Uvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Turgut, Ali. "Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/358. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Turgut, Ali. "Nizâmeddin en-Nisâbü'rî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/181-182. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Türker, Ömer. "Mukâtil. b Süleymân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- el-'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'u'l-Kebîr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-'İlmiyye, 1984.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Doğrul, Ömer Rıza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/489-492. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî. *Esbâbu'n-nuzûli'l-Kur'ân*, thk. 'Îsâm b. 'Abdülmuhsin el-Humeydân. Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1992.
- Vakkasoğlu, A.Vehbi. *Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*. İstanbul: Anahtar Yayınları, 1987.
- Yaran, Rahmi. "Bilmen, Ömer Nasuhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/162-163. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

- Yaşar, Hasan. “Çelik, Mehmet Vehbi (1862 - 1949)”. *Konya Ansiklopedisi*. 2/323-324. Konya: Kültür Yayınları, 2011.
- Yahyâ b. Sellâm, b. Ebî Se‘alebe. *et-Tesârîf li’-tefsîri’l-Kur‘ân mimme’s-tebehet esmâ’uhû ve tasarrafet me‘ânih*. thk. Hind Şelebî. Tunus: eş-Şirketu’t-Tûnûsiyye li’t-Tevzî‘, 1979.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/57-62. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahredin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dîni Kur‘ân Dili*. İstanbul: Yenda Yayınları, 2001.
- Yeğîn, Abdullah. *İslâmî- İlmî- Edebî- Felsefî Yeni Lügat*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Büyük İslam Tarihi*. tsh. Yılmaz Daşçioğlu. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Yücel, Ahmet. “Müttefekun Aleyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/224-225. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. thk. Komisyon. B.y.: Dâru’l-Hidâye - Dâru İhyâi’t-Turâs, 1965.
- ez-Zehebî, Muhammed es-Seyyîd Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*. Kâhire: Mektebetu Vehebe, ts.
- ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407.
- ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Omer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsu’l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd. Beyrût - Lubnân: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998.
- ez-Zerkeşî, Ebû ‘Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. ‘Abdillâh b. Bahâdır. *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur‘ân*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm. Beyrût - Lubnân: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1957.

ez-Zerkânî, Muhammed ‘Abdul‘azîm. *Menâhîlu’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur‘ân*. B.y.:
Matba‘atu ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

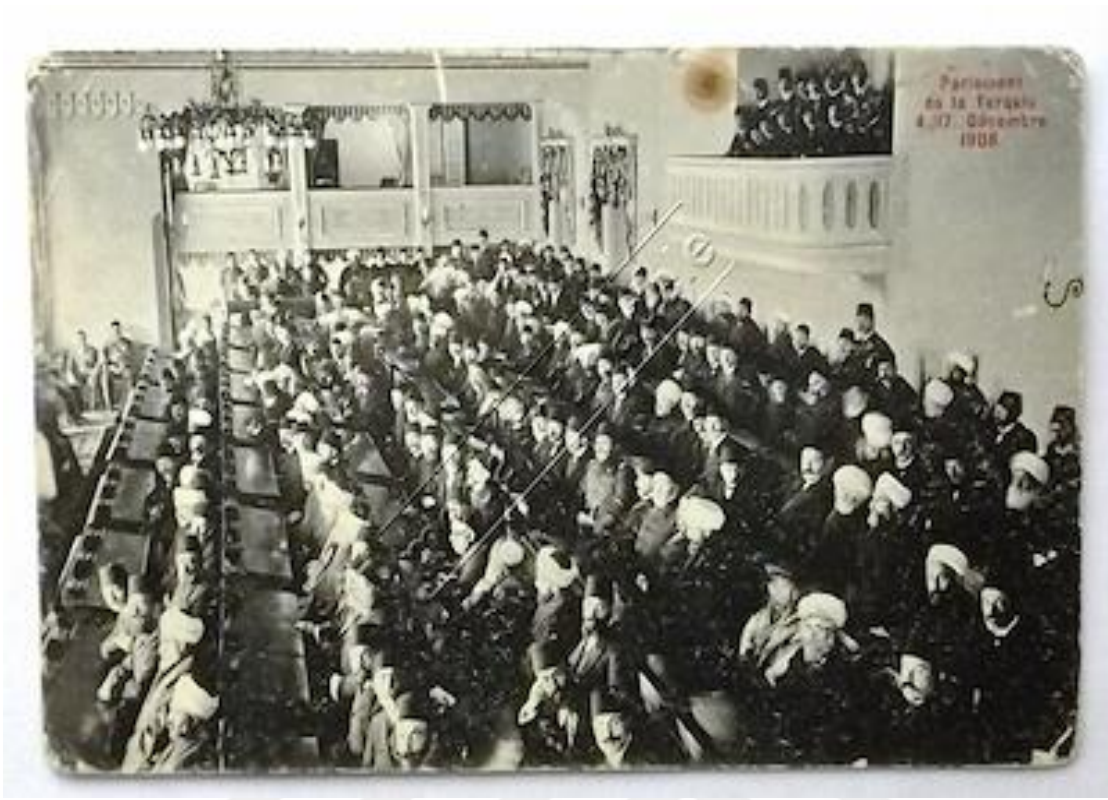
EKLER

Ek – 1. Mehmed Vehbi Fotoğrafları

Şekil Ek - 1.1. Memmed Vehbi vesikalik fotoğrafları

Ek - 2. 1908 Osmanlı Mebusan Meclisi

Şekil Ek - 2.1. Mehmet Vehbi 1908'de Konya'dan mebus seçildi.

Ek- 3. TBMM Açılışı ve Vekiller

Şekil Ek - 3.1. Mehmed Vehbi Konya'dan Mebus seçilmiştir ve Meclis açılışında bulunmuştur.

Ek - 4. Mehmed Vehbi'nin Kabri

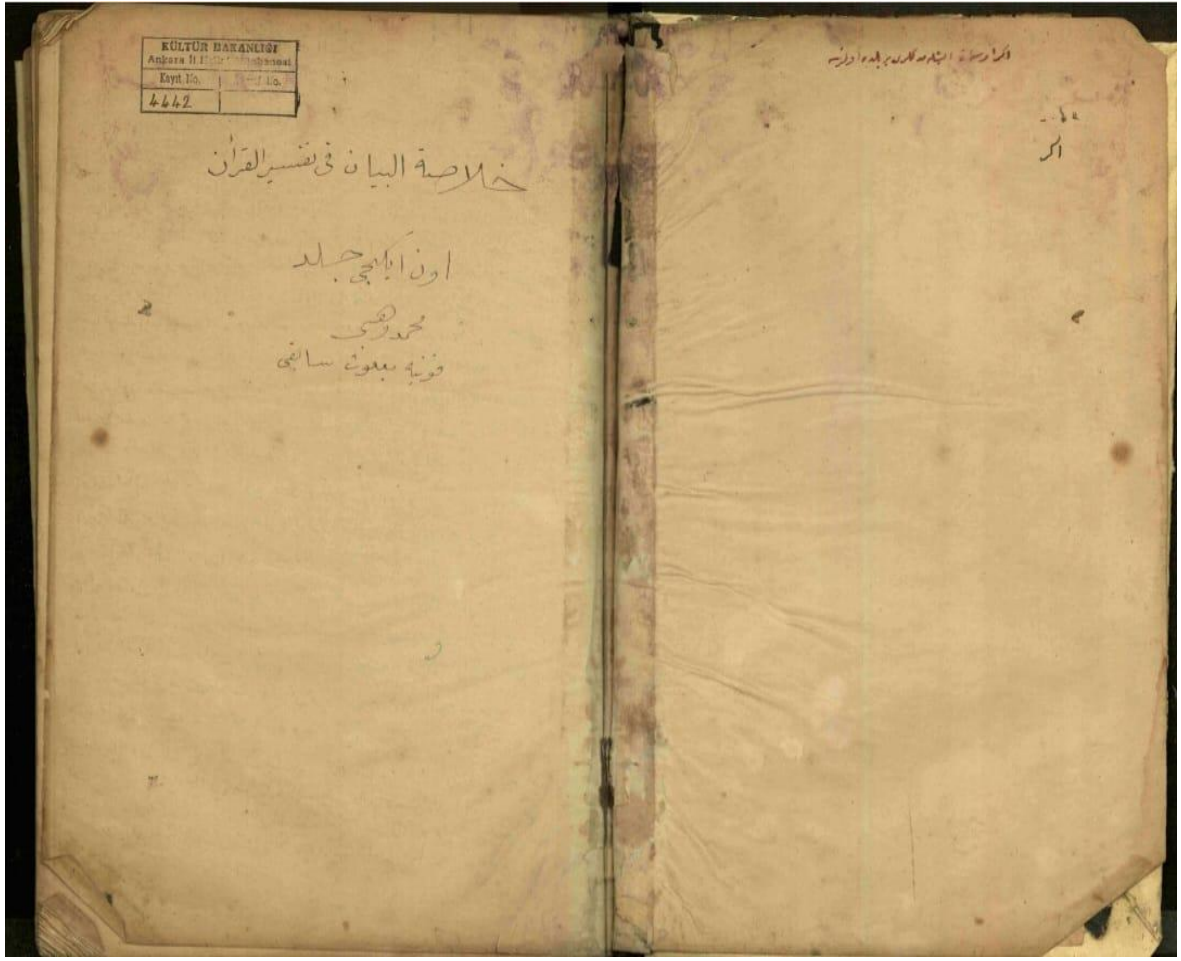
Şekil Ek - 4.1. Konya Musalla Mezarlığında medfun Mehmed Vehbi'nin mezar taşı üzerine kazınarak yazılmış yazı

Ek - 4 (Devam) Mehmed Vehbi'nin Kabri

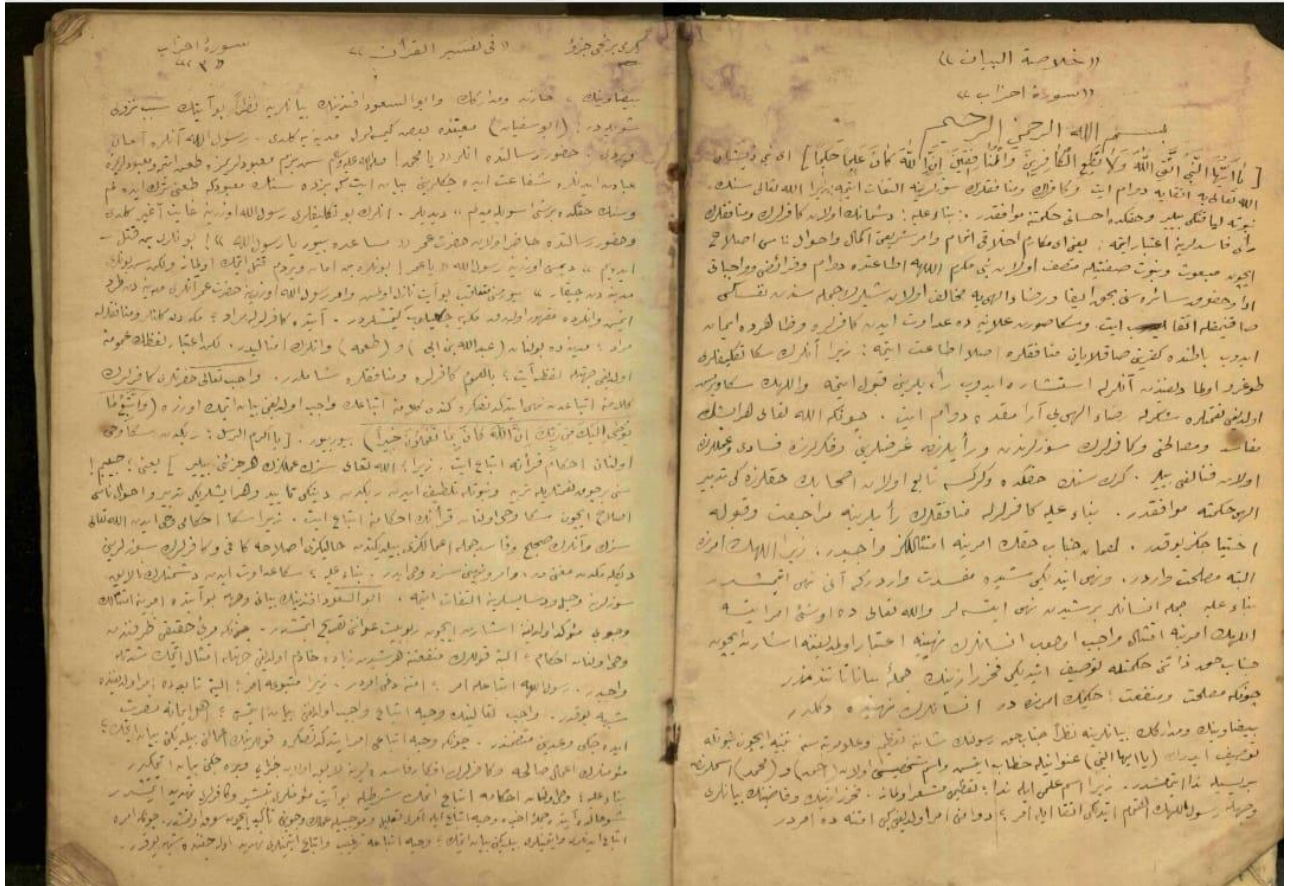
Şekil Ek - 4.2. Mehmed Vehbi'nin kabrinin ön yüzü

Ek - 5. Hulâsatu'l-Beyân ve Mehmed Vehbi'nin El Yazmasından Örnekler

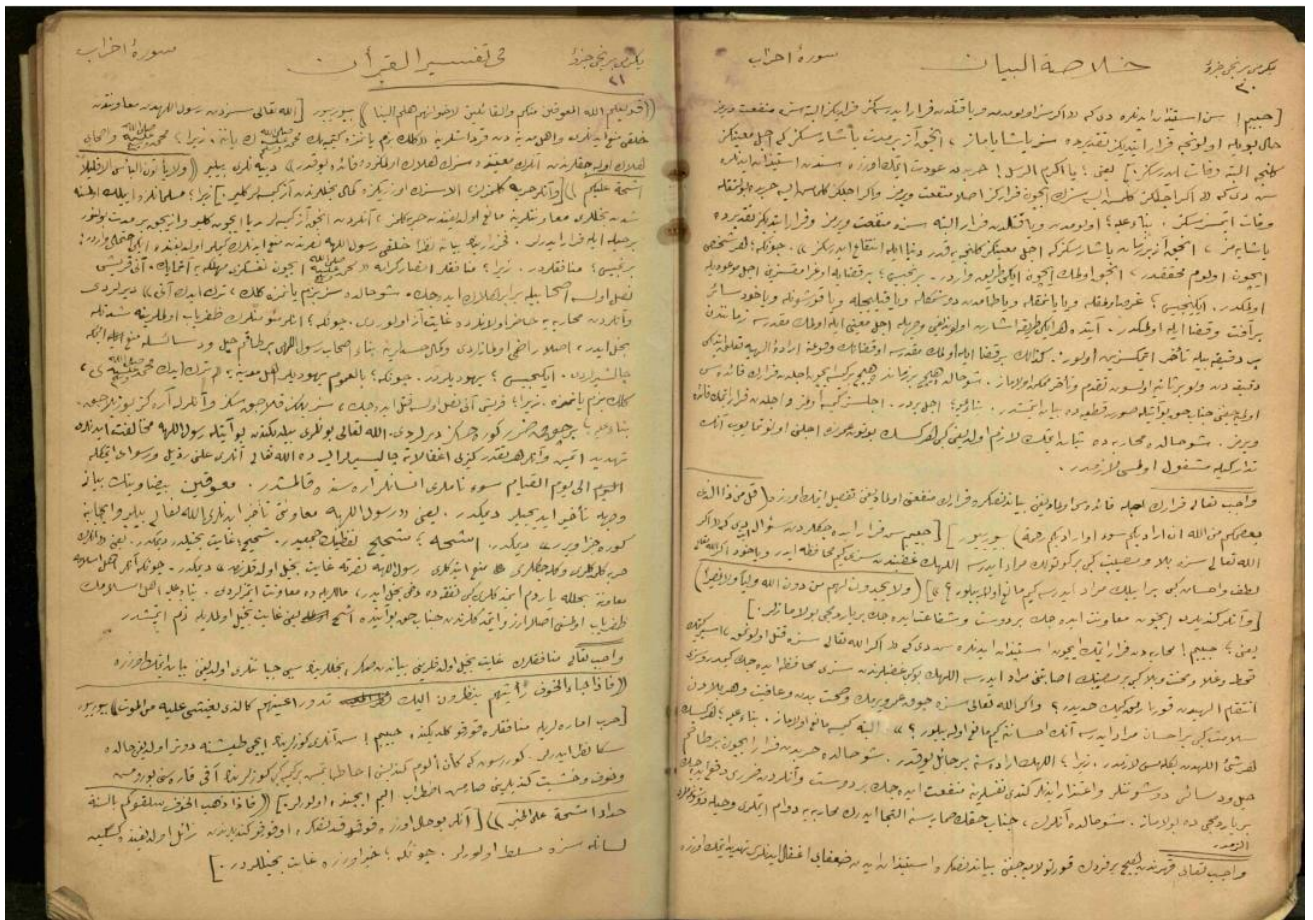
Şekil Ek - 5.1. Hulâsatu'l-Beyân'ın iç kapak sayfası

Ek - 5. (Devam) Hulâsatu'l-Beyân ve Mehmed Vehbi'nin el yazmasından örnekler

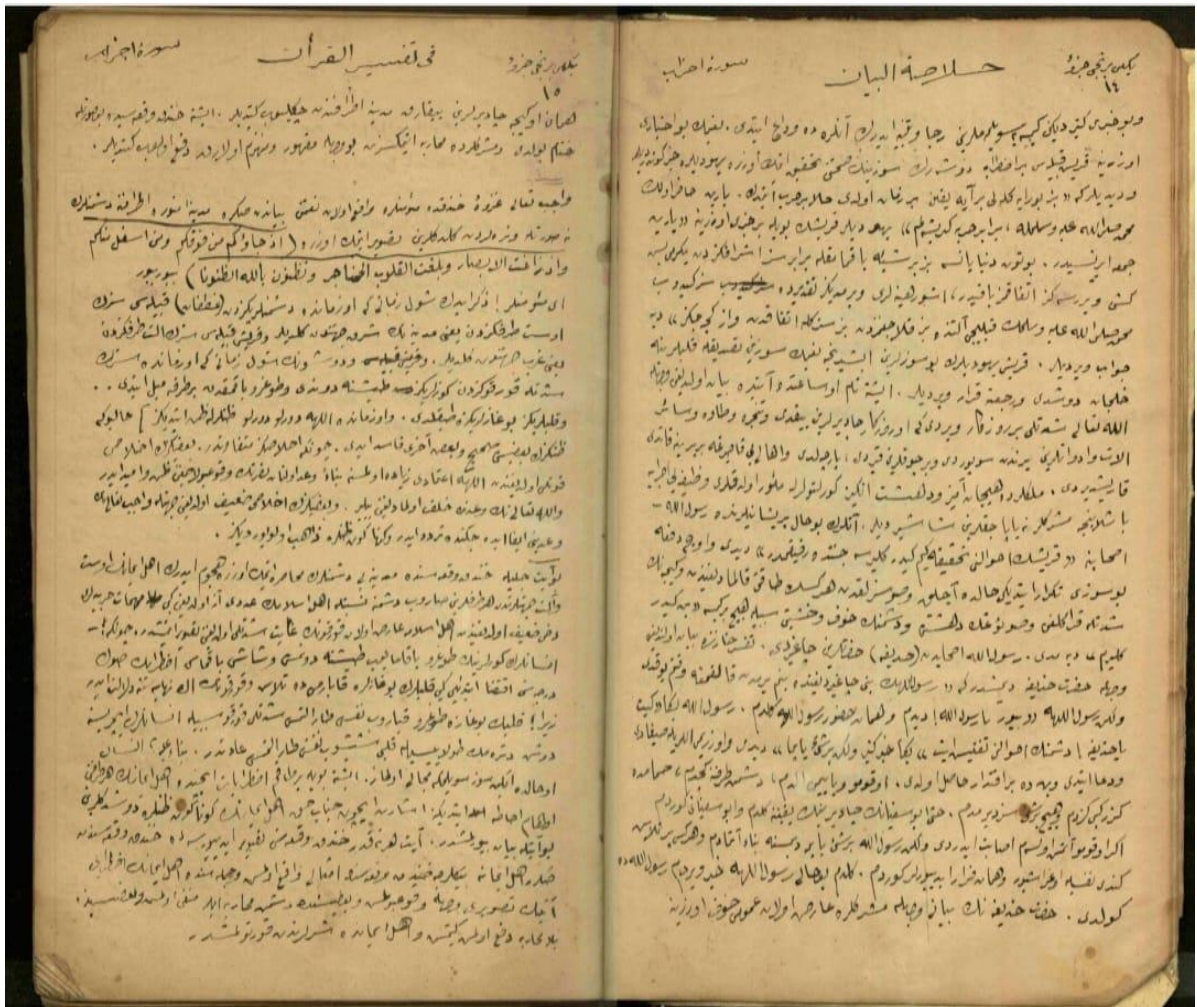
Şekil Ek - 5.2. Hulâsatu'l-Beyân'ın sayfalarından bir sayfa

Ek - 5. (Devam) Hulâsatu'l-Beyân ve Mehmed Vehbi'nin el yazmasından örnekler

Şekil Ek - 5.3. Hulâsatu'l-Beyân'ın sayfalarından bir sayfa

Ek - 5. (Devam) Hulâsatu'l-Beyân ve Mehmed Vehbi'nin el yazmasından örnekler

Şekil Ek - 5.4. Hulâsatu'l-Beyân'ın sayfalarından bir sayfa